

Viga Gyula

BODROGKÖZI
NÉPRAJZI TANULMÁNYOK

OFFICINA
MUSEI
19.

Viga Gyula

Bodrogközi
néprajzi tanulmányok

Miskolc, 2009

OFFICINA MUSEI 19.

Sorozatszerkesztő
VERES LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

Borító
SZUJÓ PÉTER
Tiszai Nagy Menyhért: Bodrogek című képe felhasználásával.

Szlovák fordítás
KOZSÁR ZSUZSANNA

A kötet megjelenését a
Nemzeti Kulturális Alap

a Bodrogekzi Többcéli Kistérségi Társulás Társulási Tanácsa,
valamint a Bodrogekzi és Ung-vidéki Kulturális Központ (Királyhelmece)
támogatta.

ISSN 1217–033X
ISBN 978–963–9271–85–2

Felelős kiadó: DR. VERES LÁSZLÓ, megyei múzeumigazgató
Készült a Kapitális Kft. nyomdaüzemében, Debrecen
Felelős vezető: KAPUSI JÓZSEF

Előszó

Csaknem két évtizede, 1991 őszén a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete (Národopisný Ústav SAV) hívott meg egy, Királyhelmece központtal kezdődő kutatásban való közreműködésre, azóta a Bodroghely a második szülőföldem lett. Kezdetben főleg a vidék felső, ma Szlovákiához tartozó része ragadott meg, ahol egészen más táj és másfajta tradíció fogadott, mint amit a Bodroghelyről olvasmányaim alapján tudtam. Lényegesen tagoltabb, ennek megfelelően a táj hasznosításának kultúrájában is összetettebb a Felső-Bodroghely, ahol az egykori vízi világ – jellemzőnek vélt – hagyományai mellett a szőlő- és gyümölcskultúra, a kőmunka és más kézműves tevékenység emlékeit is tanulmányozni lehetett. Kisgyéres és Bodroghelyes különös „kő világa” lenyűgözött, a helmecei hegy és a géresi pincék egészen más arculatot tükröztek, mint a néprajzunkban leginkább a Hosszúréttel azonosított Bodroghely. Csak később kezdtem vizsgálni a történeti táj magyarországi településeit. Első gyűjtőútjaimon szerencsém is volt, hiszen már elsőre olyan idős emberekkel találkozhattam, akik az első világháborút megelőző időkről, egyebek mellett a Latorca és Ondava mentének egykor kiterjedt legelőiről, az 1920 előtt az Alföld felől oda felhajtott állatsapatokról is megemlékeztek.

Az elmúlt két évtizedben tanúja lehettem az e tájon is zajló társadalmi változásoknak, s annak is, hogy egyre átjárhatóbb a határ, s fokozatosan feloldódik az elzártság, ami az organikusan egységes, de két ország területére szakadt történeti táj népét generációkon át elzárta egymástól. Ha munkámnak szakmai hozadéka van, akkor mindenekelőtt azt tartom fontosnak, hogy – másokkal együtt – talán sikerült megerősíteni a néprajzi kutatásban az egy Bodroghely létét. Mert a trianoni határ a néprajzi vizsgálatokat is megosztotta: a magyarországi kutatók jobbára csak az Alsó-Bodroghellyel foglalkoztak, a szlovákiai oldal vizsgálata pedig kifejezetten elhanyagolt volt.

Gyűjtéseim fokozatosan értek publikációkká. 1996-ban munkahelyem, a Herman Ottó Múzeum jelentette meg könyvem a szlovákiai Bodroghelyben végzett kutatásokról (Hármas határon. Tanulmányok a Bodroghely változó népi kultúrájáról. Officina Musei 4. Miskolc), de azóta is sokfelé és rendszeresen publikáltam ebben a témakörben. Most ezekből adok közre egy kötetre valót. Elsősorban azokat az írásokat válogattam egybe, amelyek a táj és a benne élő ember viszonyát tükrözik, s azt mutatják meg, hogy a táji környezet átalakítása miként hatott vissza a benne élő ember társadalmának és műveltségének állapotára. Az írások egyfajta gondolati füzérként is értelmezhetők, hiszen tematikájukban is sok az átfolyás, a munkám során felmerülő adatok és összefüggések alkalmanként több helyen is felbukkannak úgy, ahogy a munka során azt minden kutató tapasztalja.

Úgy remélem, hogy egybegyűjtve, ebben a formában is haszonnal forgatják majd írásaimat mind a szakmabeliek, mind az érdeklődő olvasók. Elsősorban az utóbbiakra, különösen is a bodrogköziekre gondolok most, s hálás vagyok nekik, hogy az elmúlt másfél évtizedben befogadtak, köztük barátokra leltem. E kötetben megjelent tanulmányok, kutatási eredmények mellett, bennem egy személyes, csak önmagamnak rajzolt, szubjektív kép is megformálódott a bodrogközi tájról, a bodrogközi emberekről. Ez nekem éppen olyan fontos, mint a szakmai eredmény, s az évek múlásával egyre inkább úgy érzem, hogy valójában ez a meghajtója a további kutatásaimnak.

Miskolc, 2008 karácsonyán

Újabb adatok és szempontok a Bodroghöz vízrendezés előtti állattartásához

A vízrendezés előtti Bodroghöz mezőgazdálkodásában – hasonlóan a korabeli Kárpát-medence és Európa más tájaihoz – az állattartásnak és a földművelésnek sajátosan összetett viszonya volt. Amíg ugyanis a legeltető állattartás céljait szolgáló, más módon jószerével nem hasznosított, nagy külterjes legelők álltak rendelkezésre, a gazdálkodásnak ez az ágazata nem volt szoros összhangban a földműveléssel. Még akkor sem, ha a bodroghöziek földjeiket időről időre trágyázták, s a legelő állatállományt többé-kevésbé rendszeresen ráhajtották a pihentetett vagy már termésétől betakarított szántókra, amit a jószág nem csak megtrágyázott, hanem megjárta, körmeivel feltört, összevágott (pl. kosarazás). A vidék földművelő gazdálkodásában a 18. század előtt a trágyázás egyáltalán nem volt általános, a pihentetés mellett nem is mindenütt alkalmazták, pontosabban a szántóföld minőségétől függött, hogy mennyire igényelte az a talajerő utánpótlását. Vagyis, a bodroghözi állattartás rendszerének történeti folyamatát követve, kézenfekvőnek tűnhet a megállapítás, hogy a táj átalakítása legerőteljesebben a mezőgazdálkodás ezen ágának változását befolyásolta, s a 19. századi vízrendezés mindenekelőtt a tartásmód, a takarmánybázis történeti folyamatát követve egyértelmű szakaszhatárt. Ám ha belegondolunk abba, hogy a történeti táj arculata a vízrendezés előtt sem volt egységes, s különböző adottságú legelőterületek és kaszálók szolgálták a külterjes állattartást, valamint abba, hogy a vízrendezés maga is fél évszázados folyamatot jelent, akkor bizonyosan árnyaltabban gondolkodunk erről a fontos történeti-néprajzi problémáról. Ez még akkor is elvárható, ha a témakörnek – a megjelent munkák ellenére – még mindig meglehetősen hézagos a történeti adatoltsága csakúgy, mint recens kutatása. Sajnos, visszavonhatatlan tény, hogy örökre elköltöztek már azok a generációk, amelyeknek még személyes tapasztalatuk volt a Tisza és a Bodrog mente pásztorkodásáról és pásztoréletéről, és sürgető adósságunk az 1950-es évek végére szabályozott Latorca mentének ez irányú kutatása is.

A történeti-néprajzi irodalom a Bodroghöz legeltető állattartása rendszerének, s működésének számos alapvető összefüggését feltárta.¹ Az alábbiakban – főként 18–20. századi adatok alapján – ezekhez kívánok hozzájárulni.

A folyószabályozás és a vízmentesítés előtt a Bodroghöz különböző adottságú legelői a külterjes állattartás gazdag takarmánybázisát jelentették, a kutatás számára jószerével éppen a külterjes állattartás kiterjedt térszínéneként, több összefüggésében reliktumaként értelmeződött a történeti táj.² Bár a források ezzel kapcsolatban számos részletet közölnek, inkább csak sejthetjük, hogy a legeltetés és a takarmányozás

¹ Összegzően: Bodó 1992., Borsos 2000. 98–120. Nem részletezem itt a Kárpát-medence hasonló adottságú tájainak vonatkozó irodalmát, amelyek sok vonatkozásban orientálják a Bodroghöz kutatóját is. Vö. Andrásfalvy 1973., Andrásfalvy 1976.

² Bodó 1992., Vö. Frisnyák 2005. 238–240.

arányai is változhattak az egyes évek vízjárásához, az időjárás ciklusaihoz igazodva. A paraszti gazdálkodás jellege és üzemszerkezete szempontjából nem kerülhető meg azonban az a kérdés, hogy valóban korlátlanok voltak-e a legeltetés lehetőségei, vagy ennél bonyolultabb a kép. Mindezek kapcsán természetesen felvetődik a legelők jellege csakúgy, mint a legeltetés rendje. Zömében 18–19. századi történeti forrásaim között ebben a kérdésben is kiemelt szerepet szánok az úrbérrendezést előkészítő jobbágy-paraszti bevallásoknak, mint a táj valamennyi településére kiterjedő, s lényegében egységes szempontú adatsornak.³

A faluhatárokon belüli legelők és rétek használata komplementer jellegű: a 18. század második felében a sarjú kaszálásának akadályá az volt, hogy az első kaszálást követően a réteket a legeltetett állatcsapatok foglalták el, s legeltetéssel hasznosult azok fűtermése. Szerencsés esetben a fejőstehenek – velük vélhetően a fiatal szaporulat –, és akár a heverő marhák legelőjeként is szolgálhattak a faluhatár belső legelői. Több jel utal azonban arra, hogy az úrbéri bevallás (1772) IV. kérdésének 4. pontjára adott válaszokban, hogy ezeket a térségeket főleg a csordabeli tehenek járták, s azok nyári tartására sem mindig volt elegendő a fűtermés. Ilyenkor alkalmanként a puszták, ill. a praediumok területe bővítette a takarmánybázist, de a szomszédos, ill. a közeli falvak egymásnak is segítettek legelővel. Ez esetenként a közös földesúrral magyarázható, azonban a falvak másfajta szervezettségét, összeműködését is sejteti. Ennek egyik magyarázatát mindenképpen a vízjárta területek változásában kell keresnünk, s feltűnő, hogy ezeket a legelőket olykor pénzért bérelik, máskor meg ingyen, fizetség nélkül fogadják be egymás jószágait. Nézzünk mindegyikre példát! Felsőberecki: „*Csordabéli marhájok* szükségét *nyári legeléssel beérik*.” Kisgéres: „Marhalegelésben fogyatkozások nincs, mivel *szomszéd határokkal egyességben lévén*, egyik a másikának határán marhájokkal megfordulhatnak. Emellett egy földesuraságok lévén a helmeci lakosokkal, kikkel határosak, azok határa is marhájok legelések segítségére szolgál.” Kiskövesd: „Marhalegelő helye heverő marhájok/na/k annyiban is elegendő, mivel mind az szerdahelyi, mind a nagykövesdi határok segedelmére vannak.” Kisrosvágy: „Ugy *csordabeli tehenféle, mint vonó marhájok/na/k*, ami keveset tartanak, *nyári legelő helyek* annyival elégséges, hogy arra a *szomszéd határai segítségül vannak, melytől semmit nem fizetnek*.” Kisújlak: „*Csordában lévő tehenféle marhájok/na/k úgy a magok határán, mint a körtvélyesi praediumon*, szükségekre elégséges legelő helyek vannak.” Ez a praedium fogadta be szükség szerint Rad népének szarvasmarháit is. Nagykövesd: „Mind *vonó*, mind pedig *heverő*, úgy *nevekedő marhájiknak* /:uraság ménesein és gulyáján kívül:/ *nemcsak kaszállat után, de kaszállat előtt is elegendő, és marhájoknak bízálására oly hasznos, hogy vonó marhájoknak is mindenkor jó bus-tartásra szolgáló legelő-helyek vagyon*.” Pálfölde bevallása mind csorda, mind *vágómarha* számára elegendő legelőt említ, Szentesé pedig kifejezetten arról a haszonról tesz említést, hogy legelőjük nem csak elegendő a *csordabéli*, a *nevekedő* és az *igavonó* marháik számára, hanem idegenek marháját is legelőre fogadják – némi

³ A tanulmányban az úrbéri bevallás Takács Péter és Udvari István által kötetben megjelentett anyagát használom. A munkára külön nem hivatkozom. Kiemelések tőlem. Vö. Takács–Udvari 1998.

pénzért vagy más szolgálatért. Hasonló volt Szög helyzete is: „Marhájo/na/k szükségére való elegendő vagyon, sőt *másonnan is legelésre mezejekre kérédzenek.*”⁴

Ami tehát az egyik helyen bőség, az a másik helyen hiány: a Bodroghöz agrár-történeti és néprajzi forrásai bőséggel szólnak arról is, hogy a települések egy részének nem állt rendelkezésére elegendő legelőterület, éppen ezért más határon voltak kénytelenek legelőről gondoskodni. Ebben egyaránt érvényesültek a szűkös faluhatárok kényszerei, de befolyásolták ezt a helyzetet a vízjárások, a mindenkor természeti viszonyok is. Például Karád népe a 18. század derekán annyira nem bírt legelővel a víz miatt, hogy más határokra szorult az állatállományával, s azért fizetett. Hasonlóan a *pascom* hiánya jellemezte Kiscigándot és Nagycigándot: külső határon fogadtak legelő-mezőt jószágaik számára. Szolnocska népe évente 20 kaszást adott a 18. század derekán a leleszi uraságnak, hogy jószágukat – otthoni legelő hiányában – a legelőjére fogadta.⁵

A 18. század első harmadától kezdve már jól adatolható, hogy az egyes bodrogházi falvak határa erősen eltérő legelőterülettel és legelőminőséggel bírt, s hogy a kevesebb legelővel rendelkező falvak népe mind a nagyobb kiterjedésű települések, mind pedig a szomszédos vármegyék – főleg Ung, Szabolcs és Bereg – falvainak határára is adott heverő, kintháló jószágot. A legelőterület kiterjedése, szűkössége vagy hiánya adódhat a település földrajzi helyzetéből, vagy a földesúri birtokok kiterjedéséből, a 18–19. században nem ritkán az utóbbi kiterjesztési gyakorlatából. A szomszédos, ill. közeli települések határai mellett, nem volt ritka az sem, hogy a szomszédos tájak legelőterületei szívták fel a jószágállomány egy részét – főleg a növendék, ill. hízó állományt. 1814-ben Nagytárcsány lakosai panaszkodtak Zemplén vármegye előjáróinak: legelőjüket annyira megszorították, hogy a lakosok a *csernyői, agárdi és salamoni erdőkben* – darabonként egy rénus forintért – voltak kénytelenek legelőt bérelni állataiknak. 1810-ben a nagycigándi lovak a *karádi erdőn* legeltek, 1823-ban pedig az agárdiak panaszkodtak egy iratban, hogy *dolgos marháik számára Bereg vármegyében* kénytelenek legelőt bérelni.⁶ Egy peres irat 1832-ben azt említi, hogy Dobra helység lakói – a szűk legelő okán – az Ung vármegyei Szürte falu erdejében kénytelenek legelőt bérelni ökreik számára. A forrásból az is kiderül, hogy az ökröket Bélyen keresztülterelve, lényegében minden be- és kihajtás négy napot vett igénybe.

A távolabbi legelők bérlésének gyakorlata túlélte a vízrendezést és a jobbágyszabadítást, valóságos hálózatként működött a legeltetési társulatok, ill. úrbéres közösségek szervezésében a 20. század elején is, s megérte a közös gazdálkodás

⁴ A legeltetett állatsapattok kérdéséhez lásd: Bodó 1992. 48., Viga 1996. 42–44.

⁵ Legalább két oka van annak, hogy a legelők problémáját részletesen tárgyalom. Az egyik, a fontosabb az, hogy a vonatkozó 18. századi adatok egy olyan korszakról tanúskodnak, amikor növekedésnek indult az agrárnépesség, az önfenntartás mellett – mint éppen a bevallások igazolják – egyre nagyobb szerepe lett a piacokon és vásárokon való értékesítésnek, tehát az egyes településeknek az állattartás feltételeit biztosító adottságai hosszabb távon is befolyásolták az ott élők gazdasági esélyeit. A másik ugyancsak tanulságos néprajzi problematika: a más határon bérelt legelők, a jószággal való pásztorgátlások a falvak közötti kapcsolatok sajátos formáját alakították ki. Mindkét problematika a történeti táj tagoltságát, településeinek differenciált életmód-stratégiáját körvonalazza.

⁶ A kérdésről részletesen: Viga 1996. 11.

időszakát. Mindez azt jelzi, hogy – változó kiterjedéssel és adottságokkal – a tájilag változó Bodroghöznek voltak olyan takarmánybázisai, amelyek a kiterjedt állattartás igényeit kiszolgálták, nehéz időkben pedig kifejezetten annak tartalékát jelentették. A vegetáció rendjének megfelelően, s az állatállomány összetételéhez igazodva, ezek használata részben a nagyállatok egész éves, majd a vízrendezés után jellemzően tavasztól ősziig tartó *nyaraltatásában*, másrészt – főleg a sertéstartásban hasznosított – őszi *makkoltatás*ban nyilvánult meg. Magam nem tudom adatolni, de meggyőzően igazoltnak tartom a szarvasmarhák téli legeltetésének bodrogházi gyakorlatát is, amiről jobbra recens adatok szólnak.⁷

A Bodrogházi legeltető állattartásának legelőbázisa kétpólusú volt: a rétek és az erdők egyaránt nagy szerepet kaptak abban. (A kettő nem vált el élesen egymástól. Például Káponya lakosai 1772-ben azt vallották, hogy van egy 38 pozsonyi mérőre való legelő mezejük, azon kívül pedig legelőjük az erdőben, ahol – ha nagy árvíz nincs – marhájukat legeltethetik. De van még egyéb legelőjük is, így ha a víz a határjukat el nem fogja, elégséges a pascuumuk.) Az erdők fogyatkozásával a rétek és ártéri legelők szerepe vált dominánssá, amelyeknek a jelentősége megmaradt – sőt növekedett – a vízrendezés után is. (Számos adat jelzi, hogy a majorságok – erőszakos földesúri foglalások révén – kiterjedt rét- és legelőterületeket foglalnak el a jobbágyoktól,⁸ de egyre szigorúbbak voltak a nagy fontosságú legelőket adó erdőterületet védő rendelkezések is. Vagyis nem csupán a nagy volumenű erdőirtások, hanem az erdővédelem is egyre erősebb szorította a legeltetés lehetőségét.⁹)

A vízrendezés előtt – hasonlóan Észak-Magyarország más tájaihoz – az erdő jelentette az állattartás egyik meghatározó takarmánybázisát.¹⁰ A 18–19. század fordulóján azonban már megjelenik az erdők hatósági védelme, amiben azonban olykor még felismerhető a földesurak gazdasági érdeke is. Az erdők védelmének jogi keretét adó 1807. évi 21. törvény azonban már kifejezetten nehéz helyzetbe hozta a települések egy részét – azokat is, amelyek korábban a Bodrogházban használtak erdei legelőt. Például Újhely városa 1825-ben kérelmezte, hogy a kiterjedt térségből jószágokat fogadó *longi erdő* használatát a vármegye legalább részlegesen oldja fel, enyhítendő szorult gazdasági helyzetüket.¹¹ Az erdei legeltetésért a 19. század első évtizedeiben folyamatosan zajlottak perek: Kisgérésé például csak 1842-ben ért véget, amikor a *Bozó* és a *Cser* nevű erdőket a földesúrnak, a *Hegy-gazda* és a *Pincze környéke* erdőterületeket pedig a jobbágyközösségnek ítélték faizásra és legeltetésre.¹²

Jóllehet a Bodrogházi területén a 13. századtól kezdve folyamatosan zajlott az erdők irtása, az Ondava, a Latorca és a Bodrog vízfolyása mentén még a 19. század első éveiben készült kéziratok térképei is kiterjedt galériaerdőket jeleznek. De megmaradtak a zárt erdők a szigethegység magaslatain is, annak ellenére, hogy maga

⁷ Bodó 1992. 154–158.

⁸ Gyimesi Sándor szerint Zemplén vármegye településein a 18. század végére a paraszti földállomány 23–59%-át csatolták erőszakosan a majorságokhoz. Gyimesi 1970. 37.

⁹ Viga 1996. 11–41.

¹⁰ Frisnyák 1990/a 231–232.

¹¹ Viga 1996. 21–23.

¹² Viga 1996. 26.

a települési folyamat, ill. a mezőgazdálkodás térszíneinek kiterjesztése – a vízjárta területek mellett – az erdő rovására történt.

A feudális kori iratok azt igazolják, hogy az erdei legeltetés egyik sarkalatos pontját a sertések *makkoltatása*, egyáltalán a *makkos erdők* legeltetéssel való hasznosítása jelentette. A földesúrral való pereskedések egyértelműen jelzik, hogy nem csupán az erdőirtások rontották a jobbágy-parasztok sertéstartásának lehetőségét, de az uradalmak a 18. század során egyre erőteljesebben igyekeztek kiszorítani a jobbágyok állatállományát a makklegelőkről, felmondva ezzel a közös legeltetés korábbi gyakorlatát. S nem csak arra volt példa, hogy a földesúr megtiltotta, vagy megváltáshoz kötötte a makkos erdők legeltetését, hanem arra is, hogy a jobbágy-parasztok makkos erdeire hajtotta – korábban ott nem járó – sertéseit. Mivel az úrbéri bevallás a haszonvételek 8. pontjában tartalmazza a makkos erdőkre vonatkozó adatokat, a 18. század 70-es éveiből lényegében teljes kép rajzolható meg a takarmánybázis ezen részéről. Ezek az adatok azt jelzik, hogy hasonlóan a nyári legelőkhöz, részben a saját makkos erdők, részben a szomszédos vagy közeli falvak erdősegei biztosították a sertésállomány takarmányát. Gyakran az uraság erdejét makkoltatták: egyre kevesebb helyen ingyen, gyakrabban (jellemzően három hétig szóló) váltság fejében. Több falu úrbéri bevallásában szerepel, hogy a makkoltásért külön „váltságot” nem fizettek, hanem a megszokott *pásztpénzt* adták a földesúrnak: ennek összege 6–12 krajcár között változott, de akinek tíznél több (örege) sertése volt, az általában *tízedet* adott azokból. (Kiscigánd bevallása arra utal, hogy a makkoltatás és a sertés-tized valamilyen módon összefüggött: szolgáltatásaik között említik, hogy esztendőnként „minden 10 öreg számtúl” egy kétesztendő sülőt adtak, akár termett makk, akár nem.) A páciniak például a makkoltatás fejében a földesúr kövesdi szőlőjét fedték be ősszel. A leányvári, a berecki, a pataki és újhelyi dominiumhoz tartozó longi, az agárdi, a karcsai (szigeti), a karosi, a pácini, a ricsi, a borsi, a szentmarjai és a szerdahelyi, a Bodroghözön túl pedig a csarnahai, az imregi, a vágási és a báti erdősegek, valamint az ungvári hegyek távolabbról is összegyűjtötték a sertéseket jó makktermő esztendőkből. Szentes bevallásában szerepel az *eszenkei praedium*, melynek erdejében szabad makkoltatásuk volt. (Eszenke, a Latorca mentének kiterjedt ártéri legelője egészen az 1950-es évekig megőrizte jelentőségét: nagy területről fogadott kintháló jószágot.)

A már idézett, a vármegye településeit 1799-ben leíró *Molnár András* munkájában falvanként megemlékezett az erdőkről, s a makkos erdőket a vármegye egyik legfőbb haszonforrásának tartotta. *Szolnocska*, *Boly*, *Szentmária*, *Szentes*, *Agárd*, *Leányvár*, *Lelesz* és *Pólyán* kiterjedt erdőit dicsérte, s ezzel az erdei legeltetés, különösen a sertésmakkoltatás azon centrumait körvonalazta, amit más forrásaink is jeleznek. Leírásában elegendőnek tartotta *Borsi*, *Nagygyéres*, *Kistárkány*, *Csernyő*, *Bacska*, *Dobra* és *Kaponya* erdeit, viszont kifejezetten az erdők hiányát említette *Nagykövesd* és *Perbenyik* falvak bemutatásában. Tanulságosan írt az erdők helyzetéről és minőségéről is. Szentmária: „Erdeje Tölgyess, és jó nagy. Mocsáros helyen fekszik, igen hasznos mak termő.” Zemplén: „Erdeje van lapos, és mocsáros helyen, van partoss, és Hegyes Hellyeken is, de mindenütt tölgyess...” Szerdahely: „Tölgyes erdeje Hegyes is, mocsáros helyen is van.” Ricsi leírása az erdei legeltetés részleteit is sejteti, s nem

elhanyagolható módon, érzékelteti a különböző magassági szintek eltérő hasznosításának lehetőségét is. „Ezen Helységbe a száraz földről soha sem lehet szárazon bé menni, mert a Lápok alól ki folyó vizeken a marhának három helyen úsztatva kell menni... Erdeje igen szép tölgyess, és nagy. Ezen Erdőkbe a Rét oldalakba lévő kevéssé fel emelkedet dombossabb helyeken tartják a Lakossok marháikat.”¹³

A történeti adatok csakúgy, mint a recens néprajzi gyűjtések azt erősítik meg, hogy a sertésnyájak makkoltatása részben az egyes települések határán, ill. szomszédos, közeli erdőségek makktermésén nyugodott, részben pedig hosszabb, akár száz kilométert is meghaladó pásztorvándorlások révén érték el más tájak állatcsapatai a bodrogi erdőket. A pácini erdő és a *karcsi* (karcsai) *sziget* erdeje a 18. század közepén (tisza)lúci, (takta)szadai, tiszatarjáni és nagygyéresi sertéseket is tartott. Balassa Iván idézte az 1745-ös adatot, miszerint *Gömör megyei emberek* várakoztak arra, hogy Sennyey László leányvári erdejébe makkra behajtsanak. 1757-ben ugyanott *cserebáti* legeltetőket említett a forrás. Kistárkány erdejében az Ung vidékről érkeztek makkos kondák, a *longi erdő* kiterjedt makkos erdejének jelentősége közismert: Prügryől, Szerencsről, Tiszaszederkényből éppen úgy hajtottak oda nyájakat a makkra, mint a Zemplén megyei Hardicsáról.¹⁴ De a bodrogi falvak népének kondái is felkeresték a szomszédos tájak makkos erdeit: pl. 1820-ban Szinyér, Szolnocska és Vécshelységekből hajtottak fel kondákat *Hermány* (Hermanovce, Sáros és Zemplén vármegyék határán) hegyeibe. Forrásaink *szőke nyáját*, *szőke kocát*, *szőke sertést*, *szép sárga nyáját*, gyakrabban *veres nyáját* emlegetnek a 18. században, más összefüggésben *makkos nyáj*, *meddő nyáj*, ill. *öreg süldő*, *süldőmalac*, *malac*, *koca*, *ártány*, *verő ártány* szerepel a forrásaimban.

Mind a makkos erdők jelentősége, mind a sertésállomány gazdasági haszna aláhúzza a bodrogi sertéstartás fontosságát. Ezzel magyarázható, hogy mind a zempléni, mind más vásárokon rendkívül nagy számban cserélt gazdát a jószág, de fontos felvásárlóhelyek voltak a bodrogi falvak a Kassa környéki és más sertés-kupeczek és mészárosok számára is. Zemplén mezővárosáról Molnár András megemlíti, hogy kevés jövedelmű vására van ugyan, de a sertésekre nézve nevezetes, mert az erdőhelyekhez közel fekszik, s oda sok hízott sertést hajtának fel. Mint írja, akár 12 napig is eltarthat a sertésvásár.

Az, hogy az erdők a folyóvizek mentén húzódnak, s áradáskor (részlegesen) víz alá kerülnek, nem csak azt jelenti, hogy takarmánybázisuk az aljnövényzetből és a makkból áll – a lombok levágását egyre szigorúbban tiltják –, hanem azt is, hogy az erdőszűl térszíne és a rétek nem váltak el élesen egymástól. Vagyis a Bodrogköz takarmánybázisa érdemben nem mozdult el a vízjárások mellől, csupán – az erdő irtásával és a vízrendezéssel – a hasznosítása módosult. Az persze nem kétséges, hogy az erdőirtásokkal növekedett az ártéri legelők és rétek jelentősége, már a vízrendezés előtt is.

A makkoltatás folyamatosan szorult vissza, legerősebben a vízrendezés csökkentette a lehetőségét. 1920-ig tudjuk nyomon követni a bodrogi falvakban, de

¹³ Molnár 1799. passim. A szöveget részleteiben közli: Udvari 1992.

¹⁴ Balassa 1973. 63.

jelentőségét – a megváltozott tartásmód és a lezajlott fajtaváltás eredményeként is – gyakorlatilag elveszítette az első világháború végéig.¹⁵

Hogy az erdők mellett nem volt elhanyagolható a *régi tartás* sem, azt – a korábbi adatok mellett – Cigánd 18. század végi leírása igazolja. „Hogy az ide való Lakossok *semmiféle Barom pásztorokat nem tartanak*, hanem tilalmas mezejeket Palánkokkal szokták ell keríteni, és ezel zárják ell a marha legelőt a tilalmas mezőtől, sertésseiket pedig valamint Tavasszal ki eresztik a mezőre, azok minden reájok való gondoskodás nélkül mind addig, valamíg élelmek a Gyikinyes Tóból ki nem fogy, haza nem mennek, akkor pedig malaczaikkal együt magoktul meg keresik gazdájokat.”¹⁶

A nyomásos határhasználat a 18. századtól mind erőteljesebben kikényszerítette az állattartás és a földművelés összhangját, s mind az ugart, mind – időlegesen, a betakarítás után – a szántókat a legeltetés szolgálatába állította. Bár falvanként változott mindezek lehetősége és belső aránya, bősséggel szólnak forrásaink az ugar területének legeltetéséről is, aminek gyakorlata ugyancsak megéri a nyomásos határhasználat végét, még akkor is, ha az ugarnak a 19. században már igyekeznek kisebb-nagyobb részét hasznosítani a kapásnövény-termesztés céljaira.

Bizonyíthatónak gondolom, hogy az egyes faluközösségek és az uradalmak többféle legelőterületet használtak folyamatosan, s abban nem csupán a vegetáció éves rendjét követték, hanem alkalmazkodni igyekeztek a mindenkor vízállásokhoz is. Ezt az alkalmazkodókészséget magam egészében is jellemzőnek gondolom a Bodroghöz falvainak hagyományos tájhasználatára, létformáira, életstratégiáira, a műveltség egész jellegére. Mindez közvetlenül és közvetve is, összefügg a legeltetés és a takarmányozás rendjének és üzemszervezeti megjelenések problematikájával is, ami nem egyszerűen történeti időrend, „fejlődés” kérdése, hanem az alkalmazkodás lokális formája is.

Széna- és rétgazdálkodás

Bár a haszonállatok tartásmódjában a legeltetésnek domináns szerep jutott, a rét- és szénagazdaság szerepe a Bodroghözben is igazolható a 14. századtól kezdve.¹⁷ A legeltetés és a takarmányozás – a gazdálkodás technikájában és az üzemszervezetben egymást kiegészítő – rendje meggyőződésem szerint nem volt egységes, s a táji adottságokkal és a gazdasági célokkal összefüggő változatokban létezett. Túlzottan sarkosnak érzem, s a vízrendezés utáni időszak kényszerének gondolom azt az állapotot, amit a kutatók egy része megfogalmaz – ami a magyar mezőgazdaság 19. századi szerkezetváltozását általában jellemzi –, hogy a legelők és a legeltetési lehetőségek visszaszorulásával került előtérbe a takarmányozás.¹⁸ Az 1772-es úrbéri bevallás adatai kifejezetten azt jelzik, hogy a szénagyűjtés legfőbb konkurense a legeltetés volt, ami például megakadályozta a sarjúkaszálást is. Rad népének bevallásában szerepel – de hasonlóról tanúskodik más település investigatioja is –, hogy alkalmas kaszáló rétteik voltak, amelyeken a *marha telelésére*, és *jó húsban tartására*

¹⁵ Szabadfalvi 1968. 70.

¹⁶ Molnár 1799. 159.

¹⁷ Bodó 1992. 48–60.

¹⁸ Réfi Oszkó (1997) véleményét idézi: Borsos 2000. 114.

hasznos és *zsisros* szénát gyűjthettek. „Lehetne ugyan, kiváltképpen nagyobb részben, sarjut is kaszálni, hogy ha tudniillik jó rendtartást tennének magok között, és csupán csak a rendetlenség okozza köztök a sarju-munkálást. Más oka pedig, hogy ettől a lakos nép szokatlan, mivel ekkoráig szokásban nem volt, amint alig várták, hogy nagyobb részében boglyákba takarják a szénájokat, azonnal marhájokat a kaszálókra bocsátották.” Bizonyos azonban, hogy a jobbágy-paraszti és a földesúri üzemek gazdasági céljai és lehetőségei is befolyásolták – a táji feltételek függvényében – a takarmányozást, hiszen egyértelmű volt, hogy az egész évben legeltetett állomány a tél folyamán meglehetősen leromlott. A szénagazdálkodásra vonatkozó történeti adatok sorában különösen érdekes például Felsőberecki úrbéri bevallása, ami egyértelműen megemlíti, hogy a *csordabéli marha szükségét nyári legeléssel beérik*, ugyanakkor a marha *téli tartására* a kaszálórét *jó és hasznos szénacsínáló fűvet* termett. A karosiak a jóság *téli legelésére alkalmas* széna *takarását* említették. Nagygyéres népe azt vallotta 1772-ben, hogy mikor alkalmas téli idő volt, az *avarokra* is kijárhatott a marha, ha szüksége volt – vélhetően takarmányszűkében – az olyatén legelésre.¹⁹ Hogy a téli szénatakaromány felhasználása a 18. században mégsem lehetett általános, arra Lelesz adata figyelmeztet: a legelő egy része – amit maguk 48 pozsonyi mérőre becsültek – mindenkor szabados volt, s a marhájuknak elegendő. A „nagy árvíznek idején megszorultak ugyan, de *annyira nem jutottak, hogy szénázásra szorultak volna*”.

Voltak azonban kényszerhelyzetek is, például az árvizek okán: például Karcsa népe azt panaszolta 1772-ben, hogy az árvíz idején a falu annyira megszorult a marhák mezei legeltetésében, hogy aki tehetett, kénytelen volt a marháját a szomszéd határra *külszítani*. Akinek nem volt arra módja, az jóságát *ólban tartván*, fűzfagallyakat gyűjtött, s azzal táplálta állatait. Nagyrosvány úrbéri bevallásában az szerepel, hogy marhalegelő helyük mind a *vonó*, mind a *beverő marha* szükségére elegendő volt, de *amint néha az vízözön történik*, a kaszálórétet kénytelenek legeltetni. Ilyenkor nem csak a katonatartásra szolgáló szénájuk hiányzott, de kénytelenek voltak a marhákat olyan körülmények között is legeltetni, hogy azok közül alkalmanként több is a vízbe veszett. A marha *téli legelésére* szolgáló *lápi széna* hazaszállítása roppant nehézséget okozott. Amíg a jég el nem bírta az igavonó marhát, addig nem tudták a szénát hazafuvarozni, s olyankor igen nehezen tudták kiteleltetni a jóságot.

Az úrbéri bevallás V. kérdéscsoportja – a szántóföldek mellett – részletesen tájékoztat a telki állományba tartozó szénatermő rétek területéről és hasznosításáról, alkalmanként az azon kívüli rétekről, kaszálókról is. Emellett a IV. kérdéscsoportra adott válaszok, az adott település hasznával, ill. kárával kapcsolatos 2. pont a rétek minőségéről és a sarjú kaszálásának lehetőségéről, az utóbbiban implicit módon a legeltetés feltételeiről is informál. A rétek, kaszálók kapcsán – hasonlóan a szántókhoz – az egyik legalapvetőbb gond a víz kártétele volt: részben azért, mert a nagyobb áradások, ill. a víz kései levonulása akadályozta a fűtermést, s az ár kárt tett a betakarított széna boglyaiban, máskor pedig azért, mert a szárazság gyérítette a rétek fűvét. A legeltetés és a szénagazdálkodás örökös konkurenszek voltak, a bevallások

¹⁹ A legeltető állattartás *avar*, *avas* műszavaihoz: Szabadfalvi 1968/a., Balassa 1973.

rendre azt említik, hogy sarjú kaszálására a rétek legeltetése miatt nem volt lehetőségük. Vagyis, a szűkös legelő okán általában nem volt lehetőségük a réteket tilamba helyezni, azokra az anyaszéna betakarítása után – vagy a földesúr, vagy a jobbágyok is – ráhajtották a kiszáradó legelőről kiszoruló haszonállatokat.

Alsóberecki: „Jó kaszáloi vannak ezen helységbelieknek, melyeken *jó marha bízaló szénát csinálhatnak*. Sarjút is kaszálhatnak, ha úgy mint másutt, Szent János nap előtt tartanak a kaszállatot. Emellett pedig e végre legszükségesebben kívántatik a jó rend, és *tilalmasok megtartása*, mely eddig sem a lakosok, sem a földesurak részéről nem observáltatott.” Felsőberecki: „Kaszálojok némely reszecskejét, miota két esztendőttől fogva az árvíz reá ömlött, s el nem apadhatott, azota fű helyében haszontalan kórót tisztán nem kaszálhattak, s miglen száraz esztendőre, s tavaszra nem juthat, kóróktól ki nem tisztittatik, adik nem is kaszálhatták.” Karcsa: „Kaszálóréttyek szűkön vagyon. Ami van is, az az árvíz mia káros, mert annak idejében alig aratásig szabadulhatnak belőle, s ugyanazon okból sarjútermésre éppen nem alkalmasok.” Karos: „Kaszálóréttyein aminémü füvek teremnek, ezeken alkalmas esztendők jártával, az marhájok *téli legelésre alkalmas szénát takarhatnak* abból.” Királyhelmec: „Kaszálóréttyek, mivel némely résziben fekete, híg fővenyesen, némely része pedig természet szerint szárazföldön fekszik, hacsak a tavaszi üdő rendszerint való nedves napokkal nem szolgál, igen ritka fűvet terem, úgy hogy két-három boglya széna helyén a száraz esztendőkben egy boglyára telik.” Kisgérés: „Kaszálóréttyekben nagyon szűkölködnek a lakosok úgy, hogy ámbár némely része ki fél, ki pedig legfeljebb egy *rövid szekérre való* szénát kaparhat olyatén *parlagon*, melyet szántással kellene használniok, de nagyobb része a lakosoknak egy kaszavágást sem tehet.” Kiskövesd: „Réttye is kinek 4, kinek 5, kinek pedig több, avagy kevesebb *ember kaszálattya* alá vagyon egy-egy gazdának. Némelyeknek pedig semmi réttye nincs. Mely ezen sarjú kaszálásnak, de gyakorlását, hogy a lakosok elmulatták, okát adja az mgos földesuraság a magok rendetlenségének, hogy az elegendő legeltetésen felül is, minden vakmerőséggel egymásnak kárjával marhájokkal elrontják, ideje elöt/t/ elgázolják réttyeinek megtermet/t/ sarjuít.” Nagyrozvágy népe azt panasztolta, hogy a szénatermés beszállítása sem volt egyszerű feladat. „Ami illeti széna-beli gazdaságokat, ámbár *téli legelésre* szükséges *lápi szénájokkal* marhájok beérik, annak mindazáltal hazaszállításához igen nehezen juthatnak, mert még be nem fagy, addig haza nem hozhatták. Sőt, midőn kemény fagyás nincs, nagy nyomorúsággal hozogatták a láprúl, mert a kevessege miat/t/ a lápnak, a jég nem bírja a marhát, és így olyatén időkben igen nehezen teletetik marhájokat.”

A Tisza és a Bodrog áradása által veszélyeztetett Vajdácska lakosai azt panasztolták, hogy a kaszálojuk is megszűkölt: ahol azelőtt harminc esztendővel 150 boglya szénát megkaszálhattak, ott 1772-ben már egy kaszavágást sem tehettek a lapályosabb helyeket elöntő áradások miatt. A vécsiek – több más településhez hasonlóan – azt vallották, hogy *zsengés időben* – ha a rendtartás megvolna közöttük – sarjút is kaszálhatnának, amennyiben a marhájukat idejekorán nem bocsátának a lakosok a serdült sarjúra.

A kaszálóréttek alkalmanként kívül estek a falu határán. Például Kisújlak jobbágy-parasztjai a *körtvélyesi* és a *gerepsi* praediumok területén bírtak megközelítőleg 4

emberkaszáló rétet, amit azonban a Tisza vize járt, így *sásos fű* termett rajta. *Feles* szénakaszálást említ Szerdahely bevallása, száraz időben, amit áradáskor nem gyakorolhatnak.

Vessünk egy pillantást a szénatermés mennyiségi mutatóira is! Alsóberecki: „némely gazda 18, némely 16 *szekér* széna termő kaszáló rétet bír házitelke után, melyeken...sarjút is kaszálhatnának”. Felsőberecki: „kaszáló réttyeken házi telek után némely 10, némely 8, némely 7, némely pedig annál is kevesebb szekérre való szénát *takarhat*”. Karcsán kinek 7, 5, 3 szekér széna jutott egy jobbágnak, Királyhelmeceen pedig „réttyek is kinek 7, kinek 6, kinek pedig 4, némelyeknek annál is kevesebb *rövid szekeren hazahozható* szénát terem”. Pálfölde: „Kaszálójok, ami van, ritka fűvet terem, mivel két ember néha alig kaszálhat egy jó szekérrel.” A rétek területe jellemzően 1–7 *ember kaszáló* – (embervágó) megközelítőleg ugyanannyi magyar hold, kishold (1200 négyszögöl) terület – volt, amennyiben nem a betakarítható termést adták meg a bevallásban. Pálfölde földesura az 1760-as években néhány jobbágyot telepített be a birtokára, akiknek házhelyenként – a két mezőre juttatott 16 pozsonyi mérő szántó mellé – 3–3 szekérre való, vagyis *három embervágású* rétet juttatott.

A szekér széna mennyiségét nehezebb megbecsülni, főleg, hogy forrásunk – a *rövid szekér* említésével – sejteti a hosszabb szénásszekerek használatát is. Egy átlagos esztendőben egy katasztrális holdról (1600 négyszögöl) kb. 20 q *anyaszéna* volt betakarítható, *sarjút* pedig, már amennyiben kaszáltak, kb. 14 q.²⁰

Tartalmaznak utalást a bevallások a közös kaszálókra, amelyek nem estek a telki állományba, s amit a lakosok egymás között osztottak fel (pl. Szentes). Vajdácska: „Állandó kaszáló réttek pedig házitelkek után nem lévén, aminémű kaszáló réttyek vagyon, esztendőnként *nyíl szerint osztani szoktak*. Nyílszámra tehát kinek 6, kinek 5, kinek 4 szekér szénára való fűve esik *nyíl szerint*.” Véke jobbágyainak földesuraik *nyíl szerint* osztották a kaszáló réteket, *nyíl osztály után* a két mezőre összesen öt szekér szénára valót, Leányvárnak egyáltalán nem volt rétje a telkek után.

Gondot okozott az is, hogy a vízjárta rétek fűtermésének minősége nem egyformán volt alkalmas a haszonállatok takarmányozására. A bevallásokból árnyalt információk nyerhetők a szénafűvek minőségére vonatkozóan. Kisrosvágy: „Kaszálójok természet szerint való földön igen kevés van. Hanem többnyire mind a tölápokon kaszálnak, melyeket a nádtúl minden esztendőben irtani kelletik. Különben *ha nem irt, nem kaszál, de ha kaszálhatna is, merő haszontalan*. Sőt az irtott lapokon is, amit kaszálnak, igen szaporátlan, s nem oly kellemetes és haszonra való, mint az rendes kaszálókon gyűjtött széna, mert kétannyi kívántatik egy étetésre, mint az *parlag-szénából*.” A víz által gyakran meglátogatott kaszálórész „szénának *vadabb fűvet* terem” (Rad). A szentesi kaszáló rétet – ahol kinek 13, kinek 6, kinek csak 1 *kaszást* tartó kaszálója volt – *vad sásat* termett, aminél *a jó szalma is hasznosabb a marhatartásra*. Szinyér kaszálója némely részekén *fodorsázból* állt, Szomotoré pedig – az árvíz hosszas megállása miatt – *kákát és haszontalan csattogó fűvet* adott, ami miatt széna dolgában komoly fogyatkozásuk volt a lakosoknak. Kiscigánd és Nagycigánd kaszálói

²⁰ Bellon 2003. 186.

sásos és *iszapos füvet* termettek, Őrösben pedig *haszontalan káka* volt a jutalma az áradáskor való kaszálásnak, az egyáltalán nem kaszálható rétek mellett. Ricse rétjei *sásos* és *vastag szénát* teremtek, ide nem értvén a falu irtványait. A bolyiak azt panaszolták, hogy – mivel Tárkánynak országútjába esik – szénájukban a sót hordók sok kárt tesznek: sokszor a boglyákat is elhordták, azon túl, hogy a füveket felétették.

A földesúri és a jobbágy-paraszti üzemek legjelentősebb hasznát biztosító, hús- és igásmarha gulyáival/csordáival kis amplitúdójú vándoroltatás zajlott a füves legelők között, a vegetációhoz és a mindenkori árszintekhez igazodva. Jó adottságú években a bodrogi legelőkre tiszántúli, nyírségi állatcsapatokat is fogadtak, ebben a vonatkozásban nem választható el a táj az Ondava mente, ill. az Ung vidék és a Felső-Tiszántúl külterjes legelőterületeitől. Az igényesebb lóállomány ellátását – a bodrogi fogatolásban a 20. század derekáig megmaradt a jármos ökrök dominanciája²¹ – csakúgy, mint az év egyik részében ólban tartott fejős marhaállományét, a gazdag rétek szénatakarmánya egészítette ki a korábbi századokban is. Sok levéltári adat igazolja az ártéri makkos erdők jelentőségét a ridegen tartott sertésnyájak, kondák őszi takarmányozásában, ami a 18–19. század fordulójától a homokhátakon megjelenő kukoricával egészült ki.²² A juhászat a Felső-Bodrogköz magasabb térszíneire szorult, jelentősége a vízrendezés után növekedett, nem utolsósorban a homokhátak *kosarazásával* való talajjavítása miatt.

A mezőgazdaság előretörése Európa nagy részén egybeesett az erdő visszaszorulásával, a mezőgazdasági térszín kibővítése, újabb művelhető területek megszerzése gyakorlatilag csak az erdő és víz borította területek átalakításával volt lehetséges. A Kárpát-medence területe lényegében egyetlen nagy irtásként is felfogható.²³ Magyarország tájain a 18. század derekán konfrontálódott egymással először az ember termelő tevékenységének tájtalakító hatása és a természeti környezet regenerálódó képessége. A kultúrtáj kiterjesztése előre nem látható következményekkel járt. Az erdők kiirtása, a vízborítások felszámolása, a korábbi külterjes legelők feltörése összeszorította az extenzív állattartás lehetőségeit. Mivel térségünkben a rétek és a vetett takarmányok jószerevével soha nem tudták fedezni az állatállomány egészének istállón tartását, a jobbágyfelszabadítást követően fokozatosan átalakult az állattartás struktúrája.²⁴

A Bodrogközben a vízrendezés következtében megszűnt a korábban meghatározóan eltérő tájtypusok, az *árterek* és az *ármentes színtek* különbsége. A folyóvölgyek zöme is ármentes térszínné, zömmel szántófölddé és rétté alakult, s megszűnt a víz menti települések korábban jellegadó – az eltérő feltételekhez való alkalmazkodásból adódó – differenciáltsága is, átalakítva a kistájak gazdasági és kulturális tagolódásának korábbi rendszerét.²⁵ A vizek elfogyása és a legelők feltörése persze nem eredményezte automatikusan, hogy a megélhetés alapja a földművelés lett: részben a talajadottságok, részben pedig a Bodrogköz egészségtelen birtokszerkezet

²¹ Bodó 1986.

²² Balassa 1973. 53–79., Szabadfalvi 1970.

²³ Frisnyák 1990. 55–56.

²⁴ Orosz 1979. 1039–1102., Orosz 1994. 167–177., Szabadfalvi 1991. 66–116.

²⁵ Borsos 1994.

sokfelé megakadályozta a mezőgazdálkodás szerkezeti változását: az év egyik felében legeltető, másik felében pedig istállózó tartásmód révén – meglehetősen nehezen – nevelt nagyállatok gazdasági jelentősége továbbra is megmaradt. Miközben a falvak nagyobb részének határában csökkent a legelőterület, s a parasztnak vagy más határon kellett pénzért legelőt bérelniük, vagy szénát, ill. vetett takarmányt volt szükséges vásárolniuk. Hozzájárult ehhez az is, hogy a víztől elhódított területek érdemben nem javítottak a korábbi birtokstruktúrán: azok a latifundiumokat gyarapították, a földesurak tették rá azokra a kezüket.²⁶

A Bodroghöz kiterjedt legeltető állattartásának takarmánybázisát tehát a 19. század derekáig az erdők és az ártéri legelők növényzete, ill. a vízjárta rétek szénatermése képezte. Az erdőirtásokkal és a vízrendezéssel nem csupán a takarmánybázis és a tartásmód változott meg, hanem a táj kiélésének átalakulásával a gazdasági stratégiák is módosultak. Az erdő kiirtása valamint a legelő- és a gyepterületek arányának elmozdulása visszavetette a gazdálkodás ezen ágazatát. Majd amikor – az 1880-as évekre – egészében átalakult a földhasznosítás szerkezete, a reliktszerűen megmaradt külterjes legelőterületek (pl. *Eszenke* a Latorca mentén) és a falvak közös legelői mellett egyre inkább a téli istállózás vált jellemzővé. A haszonállatok – elsősorban a szarvasmarha – fajtaváltása tájanként eltérő tempóban követte ezt a folyamatot, de nem egyszerűen a mezőgazdálkodás feltételeinek változásából eredően, hanem egy komplex gazdasági, üzemszervezeti változás következtében is. Az, hogy az új, s ugyancsak nagy táji eltéréssel terjedő, kevesebb igaerőt igénylő eketípusok megjelentek, éppen úgy hozzájárult ehhez, mint az állattartás és a földművelés – korábban jellemző – egyensúlyának megbomlása. A Bodroghöz állatállományának fajtaváltása összefüggött természetesen a táj vízrendezésével, a tájatalakítással, a megváltozó legelők és a takarmánybázis átalakulásával. A gazdálkodás újfajta természeti feltételei azonban nem eredményeztek gyors és automatikus változást a gazdálkodás, a paraszti üzemszervezet struktúrájában.

A vízrendezés után területileg differenciálódott az állattartás jelentősége: a nagy, jobbára víz menti legelőkkel rendelkező falvak gazdasági előnye megnőtt a szűkhatáru, kis legelőterületű településekkel szemben. A települések nagyobb részének állattartó gazdálkodását szorongatta a szűk legelő, ezek közeli falvakkal társultak – az úrbéres közösségek, ill. a legeltetési társulatok közvetítésével – a jószágok más határon való legeltetésére. A Latorca mente falvai a *vízen túl* (Bés, Csicsér és más Ung vidéki falvak határában) is béreltek legelőt, ill. legelőjogot. A Felső-Bodroghöz és az Ung vidék településeinek hasonló társulása jött létre a 19. század második felétől a kaszáló rétek, ill. a szénakereskedelem vonatkozásában is, mivel a vízrendezéssel párhuzamosan terjedő vetett takarmányok sem oldották meg egészében a jó piaccal bíró hízó-, ill. növendékállatok nevelésének gondját. Jószerével minden talpalatnyi területet igyekeztek kihasználni a legeltetés és a szénakaszálás céljára: a nyomáskényszer, ill. a *fordulóföldek* időszakában az ugart legeltették, a közös gazdálkodás bevezetéséig általános volt a *tarló* legeltetése – az utóbbit leginkább az aratás végén szervezett *borjúcsordák* hasznosították. Sok vonatkozásban a legeltetés és

²⁶ Balassa 1956. 4–6.

a rétgazdálkodás lokális feltételeire volt felfüggesztve az állatállomány fajtaváltásának folyamata is.

Egészen a kollektivizálásig megmaradt a más határon való legeltetés gyakorlata, s a csak lassan és fokozatosan megszűnő ugar megőrizte jelentőségét az állatok legeltetésében. Hasonlóan fontos szerep jutott a szövetkezetek kialakulásáig a szabaduló rét és a tarló legeltetésének: az előbbi területén olykor összeért a szénagazdálkodás és a legeltetés gyakorlata, az utóbbi leginkább a fiatal borjúcsordák első legelőjéül szolgált. A bodrogi falvak többségében továbbra is minden talpalatnyi területet igényelt az állatállomány tavasztól ősziig való legeltetése valamint a kiteleltetése, s a téli istállózás takarmánybázisa a második világháborúig a széna maradt, amit ugyancsak a víz menti falvak népétől vettek, vagy részben kaszáltak.

A vízrendezés előtti Bodrogek földművelő gazdálkodásának néhány jellemzője

Az agrártörténet és az agrárgeográfia, valamint a geográfia különböző szakágai az elmúlt évtizedekben kölcsönösen felhasználták egymás eredményeit azoknak a struktúráknak a rekonstruálásában, amelyekben a különböző – történeti folyamatokban megragadható – emberi tevékenységek együttesen, az adott tájban egymást váltó generációk jellegzetesnek gondolt létformáiként értelmezhetők. A dolog természetéből eredően a szerkezet legfontosabb tartópillérét a táj és az abban élő ember változó, olykor ambivalens, de a történeti metszetekben mégis mindig harmonikusnak vélt viszonya képezte. Az *alkalmazkodás* nem egyszerűen kulcsszava több tudományágnak, de a kultúrában élő ember jellemzőnek tartott adottsága, ha úgy tetszik örök emberi vonás, amivel a késői utódok számára szélsőségesnek tűnő feltételek között is képes biztosítani a közösségek megmaradását. Ebben az összefüggésben a Kárpát-medence egykor vízjárta vidékeinek tájhasznosítása, a Kis- és Nagy-Sárrét, a Duna két oldalán húzódó Sárgókő, az Ecsedi-láp, a Rétköz, a Bodrogek és társaik népének tájhasználat, ill. létformája az értelmezésben a különféle tevékenységek változó szerkezetű komplementereként jelenik meg.²⁷ Nem meglepő természetesen az sem, hogy a kutatás a tájtalakítás minden korábbinál szervezettebb és nagyobb léptékű munkáját, a 19. század második felében lezajló folyószabályozást és vízrendezést – a *második bonfoglalást*, ahogyan azt *Kvassay Jenő* után közkeletűen használják – egyértelmű cezúrának tartja, olyan szakaszhatárnak, ami egy korábbi létformát, a *megelőző korszak* rendszerét megszünteti, s egy másfajta, újabb rendszernek nyit utat. A kultúra kutatói közül számosan arra hívták fel a figyelmet, hogy a Duna és Tisza völgyének vízszabályozása és a magyar Alföld vízmentesítése meghatározóan fontos meghajtója volt a kultúra egységesülésének és a tagolt népesség asszimilációjának is.²⁸ Anélkül, hogy az elmondottak jogosultságát alapvetően vitatnám, meggyőződésem, hogy a képlet ennél árnyaltabb: a példaként emlegetett történeti tájak emberi közösségeinek létformái nem egyszerűen differenciáltak voltak, hanem többféle formációban, például eltérő üzemszervezeti típusokban szervesültek. Az *Ébner (Gönyey) Sándor* által megrajzolt településtípusok, ill. falucsoportok a vízrendezés előtt még inkább elkülönülhettek, s az eltérő életteret a népességük többféle rendszerben organizált tevékenységekkel hasznosíthatta.²⁹ A termelő gazdálkodás és a zsákmányoló életmód elemeinek aránya is eltérő és változó volt, részben a klíma, ill. a vízjárások ingadozásai miatt, részben pedig az

²⁷ Frisnyák 2005. 235–247. A problematika történeti-néprajzi vonatkozásaihoz összegzően: Andrásfalvy 1973., Andrásfalvy 1976., Bellon 2003., Dóka 1977., Dóka 1987., Farkas 1982., Réfi Oszkó 1997. Lásd még: Viga 2008.

²⁸ Bellon 1987. 113–130., Bereczky 1994. 175–184., Szabó 1996. 144–158.

²⁹ Ébner (Gönyey) 1925. 65–102. Eredményeit Borsos Balázs – több ható tényező bevonásával, számítógépes analízissel – pontosította, de jórészt igazolta azokat. Vö. Borsos 2000.

emberi tényezők, például – az előbbiekkal is összefüggő – lélekszám változása okán. Nem kizárt, hogy többféle modell létezett, s hogy a *komplex ártéri gazdálkodás* első-sorban a sokféleséget, a haszonvételek többágúságát jelzi, s nem az azokat egységbe foglaló üzemszervezeti formákat, vagy akár falutípusokat.³⁰ A települések hierarchiája mind a vízrendezés előtt, mind azt követően az egyes falvak, ill. falucsoportok eltérő létfeltételeit és létstratégiáit tükrözte, számos kihatással műveltségi állapotuk alakulására is.³¹

Írásomnak nem az a célja, hogy hitet tegyek a Bodrogek vízrendezés előtti termelő gazdálkodása mellett, hanem a földművelő tevékenység néhány olyan vonására kívánok rámutatni, ami valamelyest bevilágít a bodroeki falvak gazdasági és társadalmi modelljébe is. Adataim többsége a 18. század derekának állapotát tükrözi, következtetéseimben hangsúlyosan az úrbérrendezést előkészítő jobbágy-paraszti bevallások (investigatio) információira támaszkodom, amit elsősorban azért tartok kitűnő forrásnak, mert valamennyi településen azonos elvek alapján készült.³² Emellett egy olyan időszakról informál, amikor a török kiűzését követő társadalmi és gazdasági reorganizáció a feudális rendszer központi szabályozásával kapcsolódik össze. A kérdőpontokra adott válaszok mentén egyaránt betekinthetünk a jobbágy-falvak működésének tradíciójába, és a változó lehetőségeik rendjébe is.³³

Bár az Árpád-kor utolsó évszázadától a késői középkor végéig a Bodrogek településeinek száma jelentősen változott – Valter Ilona szerint 95-ről 65-re csökkent a számuk³⁴ –, a 16. századtól megrajzolható a történeti táj jobbágyfalvainak hálózata, amit néhány puszta és praedium telephelye egészített ki. A 16. század közepén (1541, 1546) falvanként 62 és 88 lélek között mozoghatott a lélekszám, a jobbágy-parasztek átlagosan 10–13 telket ült meg, s azon gazdálkodtak.³⁵ 1715-ben 54, 1720-ban pedig 57 lakott települést említenek Zemplén megye bodroeki részén, a puszta települések száma 3, ill. 2 volt. A 18. században a népességszám folyamatosan növekedett, de az 1784/87-ben regisztrált, átlagosan 342 fős falvak még így is Zemplén vármegye legkisebb települései közé tartoztak.³⁶ A stabil településállomány csakúgy, mint a feudális szolgáltatások jellege mutatja, hogy a bodroeki falvak népe – a maga lehetőségei között – földet művelt, s gabonával adózott.³⁷ A falvak elhelyezkedése önmagában is jól tükrözi a történeti táj geográfiai tagoltságát: a települések a Bodrogek mentén és a Felső-Bodrogek dombos tájain sűrűsödtek, s a déli terület – hangsúlyosan a mély fekvésű *Hosszúrét*, amit a néprajzi irodalom leginkább azonosított a bodroeki életmód és kultúra földrajzi kereteivel – ritkábban települt, s lényegesen vízállásosabb volt. A faluhatár kiterjedése, vízrende-

³⁰ Frisnyák 2005. 235–247.

³¹ Kósa 1990.

³² Takács–Udvari 1995. A Bodroeki járást adó Királyhalmeci és Zétényi kerület falvainak bevallása a III. kötetben található.

³³ A forrás jelentőségéről és hasznosításának módjáról összegzően: Takács–Udvari 1995. Az I. kötet bevezetője.

³⁴ Valter 1974. 1–55.

³⁵ Valter 1967. 263–268. A kézirat munkát idézi: Bodó 1992. 16–20.

³⁶ Tamás 1999. 14.

³⁷ Összegzően: Siska 1986. 199–221. Lásd még: Dankó 2001. 89–109.

zés előtti és utáni földhasznosítása árnyalt összefüggésben volt a népességszámmal ill. a birtokstruktúrával, mindebből a 18. század elejétől egyre erőteljesebben belefolyt a földesúri gazdálkodás törekvése.³⁸

A vízrendezés előtti Bodroghöz földművelő gazdálkodásának lehetőségei rendkívül behatároltak voltak: *Borsy Zoltán* és *Félegyházy Enikő* szerint csupán a táj területének 10%-a emelkedett az árvízszint fölé.³⁹ Mindez éppen nem jelenti, hogy a bodroghözi parasztok ne igyekeztek volna kitágítani szántóik területét: az adott évben szárazon maradó részek hasznosítása, a nyomásokon kívüli területek művelése éppen úgy, mint a víz alól felszabaduló területek rövid tenyészidejű gabonafélékkel történő bevetése az alkalmi területfoglalásokról és a határ mindenkori állapotának megfelelő, pulzáló termelő gazdálkodásról tanúskodik.⁴⁰

Mindez persze önmagában nem új: többen, például Borsos Balázs is megfogalmazta, hogy a Bodroghöz hagyományos paraszti gazdálkodásának szerkezetét egyfajta rugalmas rendszerként kell elképzelnünk. Az egyes magassági övezetek az adott esztendő vízjárásától, árvízi viszonyaitól függően kiterjedhettek, ill. összehurcolhattak, ami megszabta az adott év termelésének súlypontját. „Azáltal azonban, hogy a határban minden művelési mód képviseltetett, szélsőséges időjárású években is megvolt a túlélés esélye.”⁴¹ Talán nagyobb figyelmet érdemel azonban, hogy az egyes települések földrajzi adottságai, az azokkal jellemezhető kistáji típusai éppen a vízhez való viszonyukban különbözőek, s jöhetnek többségüket sanyargatta az áradás, annak kártételei, ill. az emberi termelőtevékenység mozgástere, és a kultúrában élő közösségek javait ért kártételek akár végletesen különbözhetnek egymástól. A különféle táji adottságok eltérő munkaszervezetet és üzemszervezetet igényeltek, s messze nem volt egyforma azok működésének határfoka, értékteremtő lehetősége. Nézzük tehát néhány konkrét vonását mindennek!

A ható természeti tényezők közül különösen fontos a rendszertelen, s a megszokottól eltérő áradások következménye. A geográfusok számára közhely, hogy az árvizek éppen úgy nem voltak egyformák, ahogyan az egyes esztendők csapadékviszonyai és vízmagassága – mindez természetesen eltérő módon érvényesült a magasabbban fekvő határral rendelkező falvakban, azok lapályosabb és dombosabb részein, s az alapvetően mély fekvésű településeken. Nézzünk néhány konkrét példát arra, hogy milyen „fokozatait” lehet felismerni az áradásoknak, amelyek értelemszerűen más-más stratégiát kényszeríthettek az egyes faluközösségekre (1772).⁴² Alsóberecki: „Mikor az árvíznek ideje érkezik, mint tudniilik aminémű *vízűzőn* volt *harmadéve*, és *ezelőtt 22 esztendővel*, szántómezejeket annyira elrontya, hogy 2–3 keresztre valót is alig hágy meg egy-egy gazdának. Árvízen kívül pedig, mikor a tél hóval, vagy a tavasz gyakor és szapora esőkkel bővelkedik, a földek barázdáit meglepven, vetéseket kiáztattya. Következendőképpen nemcsak az árvíz járása, de az

³⁸ Gyimesi Sándor szerint, Zemplén vármegye településein a 18. század végére a paraszti földállomány 23–59%-át csatolták erőszakosan a majorságokhoz. Gyimesi 1970. 37.

³⁹ Idézi: Frisnyák 2005. 237–238.

⁴⁰ Borsos 2000. 121–134.

⁴¹ Borsos 2000. 43.

⁴² Takács–Udvari III. 1995. Passim. Kiemelések tőlem.

hóbúl és esőzésekből eredő, s történni szokott vízállások veteményeiket károsították, s *oldalt félig is megrontyák.*” Az *oldal*, amint azt több bodrogi közeli település bevallása igazolja, ebben az esetben a vízmentes magaslatot, a mezőgazdálkodás térszínét jelenti, tehát arról van szó, hogy még ennek a partos résznek a fele magasságát is elérte az áradás. Különösen beszédesnek tartom Pácin bevallását: „Ezen helységnek határában fekvő szántóföldek, melyekhez a szegénység hozzátérhet, *amidőn Isten ö szent felsége a föld termésére alkalmas esztendőket szolgáltat, s jó üdőnek folyamattal megálgya a földet, mindennémű őszi s tavaszi veteményeket hasznossan megtermik, és annak termése az szegénység szükségére elegendő.* Úgy őszi, mint tavaszi veteményezésre nézve, sőt, mikor az esztendőnek mértékletes száraz és zseges ideje hasznosabb állandóságban vagyon, a búzaföldek is trágya nélkül megtermik a búzát, árpát és zabot.”

Érdemes felfigyelni arra, hogy a jobbágy-paraszti közösségek időrendjében, gondolkodásmódjában a nagy vizek, a két éve, hét éve, huszonkét éve lezajlott, a megszokottat meghaladó áradások egyértelműen számon tartott igazodási pontot jelentettek. Végül idézzünk még egy adatot, ami konkrét évszámhoz is kapcsolja a különleges áradásokat. Véke: „Az helység határa csak két nyomásra oszlik, mely iránt fogatkozások annyival is sajnosabb, hogy ámbár ez is szűk, mindazáltal, *midőn az árvizeknek özöne szokot járása szerint előfordul, és amint szinte 1751-ik esztendő múlva 1760-dik esztendőben újra előfordult, és 1761-dik esztendőben is hasonlóképpen uralkodott,* kevés veteményeket elborította, és rész szerint egészen eltörli, rész szerint pedig *csak a föld hátai alig maradván vízen kívül: alig egy sarló fogásra maradt valami.*”

Némiképp meghúzódik a Bodrogköz nagy tájtalakító munkái, az erdőirtások és – hangsúlyosan – a vízrendezés, folyószabályozás árnyékában az a permanens tájformáló tevékenység, amit a jobbágy-parasztok részben önszántukból, részben pedig földesuraik ösztönzésére a vizek gátolásában, a vízfolyások irányításában, egyáltalán a termőhelyek védelmében végeztek. Ez jószerével folyamatos tevékenység lehetett: kicsiben, mindenkinek a maga földjén, nagyban pedig a faluhatár kritikus pontjain, ahol csak összefogással, szervezett munkával lehetett – legalább időlegesen – hatásos a védelem, a földek megóvása. Szög: „A Bodrog falujok tövében, s határok mellett folyván, aztat *töltéssel* nem győzik. Sok erőszakadást tesznek azok munkáján, de az víz erejének ellene ezzel sem állhatnak.” Vécs: „Mínthogy ezen helység éppen a Bodrog partján helyeztetik, s nagyobbbrészt határa mellett foly, arravaló nézve főképpen terheltenek a lakosok az töltések építésével és gyakori újjításával. Mert feles napokat munkáján eltöltenek sok hátramaradásokkal, mégis mindazáltal, amidőn nagyobb vízözön történik mint ezelőtt 21 esztendővel. Ahhoz hasonló pedig legközelebb múlt két esztendő forgása alatt uralkodott. Az töltések sem állhatván Bodrog árjának erejét.” Vannak adataink arra is, hogy a földesúr beavatkozása okozott fokozott árvízveszélyt, ill. akadályozta meg az olyatén beavatkozást, amivel a faluközösség földjei az áradástól megvédhetők lettek volna. Egy cigándi panaszbeadvány jelzi, hogy az 1660-as és 1670-es években a vármegye már árvízvédelmi töltéssel látta el a Tisza melléki területeket. A töltést Bél Mátyás leírása is tanúsítja. 1700-ban Agárd, Sárkány, Leányvár, Dámóc határában egy *Asottér* nevű csatorna említődik, ami már az 1784-es katonai térképlapon is szerepel. (Cigádon

ugyanakkor *Ásás* és *Ásottér* kerül említésre.)⁴³ Számunkra ezek a tények elsősorban azért érdekesek, mert jelzik, hogy a Bodroghözben – és a hasonló adottságú tájakon – a táj és az ember viszonya folyamatos cselekvést igényelt, ami az egymást váltó generációk termelőtevékenységének részeként is értelmezhető.⁴⁴

Az 1772-ben kelt úrbéri bevallások mind településük előnyös adottságai, haszonvételeik, mind káros feltételeik kapcsán rendre említik a határhasználat rendjét. A szakirodalomban vannak adatok, amelyek a 15. század elején a Bodroghözben dívó *háromnyomásos* határhasználati rendszerre utalnak,⁴⁵ másutt azt jelzik, hogy a bodroghközi jobbágy-parasztok szántóföldjeiket a 16–17. században – a korszakra jellemző – kétnyomásos rendben művelték.⁴⁶ Egyértelműen bizonyítható, hogy a 18. század derekán a Bodroghköz falvainak többségében *két nyomásban, két mezőben* zajlott a szántóföldi gazdálkodás. Az investigatio szerint, legalább háromtucatnyi település bevallása *két nyomásról* szól, s csak *Dobra* faluban találkozhatunk *három mező* említésével. Az más kérdés, hogy a kétnyomásos gazdálkodás a 18. században a korábbi háromnyomásosból is előállhatott – például éppen a vizek kártétele okán –, de bizonyára nem véletlen, hogy az északkeleti országrész falvaiban akkor a két nyomást tartották dominánsnak.⁴⁷ De lehettek a vízrendezés előtt ennél régiesebb formák is: *Leányvár* bevallása *egy mező* használatáról szól. A bevallások többször jelzik, hogy a faluhatárból nem volt lehetséges azonos minőségű területek kiszakítása, s hogy a két nyomásföld minősége, a rajtuk várható termés mennyisége és minősége nem egyforma.

A táj hasznosításával lehet összefüggésben az is, hogy az úrbérrendezés során voltak még olyan települések is, ahol a jobbágytelekhez nem voltak kiosztva a szántóföldek, azok kiterjedését a földesúr – vélhetően a határ évi állapota szerint – évente határozta meg. Például *Szardabehy*: „*Telek után való kirendelt állandó fölgyek nincs, hanem esztendőnkint, midőn ugarnak ideje jön, az földesúr osztani szokta*. Kinek tehát osztály által hány köből alá jut, s kinek több, kinek kevesebb, erejéhez s tehetségéhez képest a két mezőn 18, 16, s 10 posonyi mérővel bévethető földeket adnak őszi s tavaszi vetés alá.” *Véke*: „*Méltóságos Ghillányi urak eő nagyságok részéről lévő jobbágyoknak telkek után való helyes állandó szántófölgyei nincsenek, hanem azokat az méltóságos földesuraság minden ugar alá osztani szokták*. Következendőképpen osztály szerint kinek 22, kinek 21, kinek valamivel kevesebb posonyi mérőt foglaló szántóföldeket szokták az méltóságok kiosztani.”

A fordulóföldek mellett – az aktuális vízjáráshoz igazodva –, a szabadon maradó területeket mindenkor igyekeztek hasznosítani. Minden kis hát, magaslat a szántóföldi művelést szolgálhatta, s bizonyos, hogy a víz lefolyásának irányítása kezdetektől fogva ezek területnövelését is célozta, nem csak a vízrendszerek karbantartását. A jobbágyi szolgáltatások feltétlenül azt sejtetik, hogy a homokhátak, magaslatok a művelésbe vett kultúrnövények meghonosodásának lehetőségét biztosí-

⁴³ Siska 1986. 215.

⁴⁴ Borsos 2000. 139–148., Károlyi–Nemes 1975., Dóka 1977.

⁴⁵ A Sztáray Oklevéltárat idézi: Bodó 1992. 18–20. és Siska 1986. 204–206.

⁴⁶ Román 1968. 114.

⁴⁷ Wellmann 1961. 344–366.

tották: kezdetben főleg a *gabona* (rozs), mellette az újvilági eredetű kapások (dohány, dinnye) művelésének térszínei voltak, az utóbbiak a vízrendezés után váltak dominánssá. Minderről azonban keveset tudhatunk, inkább csak a paraszti termelés későbbi korszakainak tanulságai világítanak be a múlt homályába. A fordulóföldek mellett nagy szereppel bírhattak a szabad foglалások: az áradások – alább tárgyalt – periodikusságát a földművelésben azokkal lehetett kiegyenlíteni, a kötött nyomások ebben az értelemben nem lehettek elég rugalmasak. A jobbágy-paraszti üzemszervezetek stratégiájának megfelelően, a 18. század derekán bodrogi falvakban is a kenyérgabona megtermelése volt az egyik alapvető gazdasági cél, s a fordulóföldek elsősorban a gabonatermesztés szolgálatában álltak. A kötöttebb talajú határokon – ha az áradás nem veszélyeztette – az őszi és a tavaszi gabona is megtermett. A dombosabb határok homokföldjei – igaz, a víznek kevésbé kitéve – leginkább a rozstermelést (*gabona*) szolgálták, ezekben a falvakban nem voltak búzaföldek (pl. Karcsa, Karos).

Az úrbérrendezés időszakában a különböző településeken erőteljesen eltérő méretűek voltak a jobbágy-parasztok által művelt földterületek: jellemzően 12–18, ritkábban 8–10 pozsonyi mérő területet vetettek – a két nyomás mezőre – az egész telkesek, s arányosan kevesebbet a töredék házhelyen élők, de jelentős eltérések voltak mindkét irányban. *Kisgyéres*-ben 24, *Kisújlakon* 25–26, *Kisrozsnyágon* 32 pozsonyi mérő jut az egész telekre. *Dobra*: „*Azokhoz a telkekhez, melyeket falunkban bírnak, a szántóföldek és rétek nem egyformán vannak rendelve, egyesek a három nyomásmezőbe 40 pozsonyi mérőt vehetnek, mások harmincat, míg megint mások 12-t vagy ennél is kevesebbet.*” Ráadásul pl. *Bacska* egészhelyes gazdáinak 20 darabban (!) volt a 28 (24, 20) pozsonyi mérő földje, *Bolyban* pedig – a két mezőre értvén – 12–12 darabban. Kiemelkedően magas, 58 (26, 10) mérő *Láca* egész helyeseinek szántója a két mezőre, viszont rendkívül szűkös, kinek 3, kinek 2 pozsonyi mérőnyi *Tiszakarád* jobbágy-parasztjaié. Ha ezeket a számadatokat, még inkább arányukat összevetjük a vízrendezés előtti földhasznosításának adataival, akkor szembeűnő, hogy *Tiszakarád* határának összesen 6%-a volt szántó még a 19. század derekán is, szemben *Láca* 26,7%, *Kisgyéres* 31,6%, *Kisrozsnyágon* 37,9 főleg *Kisdobra* 49,1%-os szántóföldi részesedésével. Mindez csak megerősíti, hogy a határhasználat rendje mindenekelőtt a művelhető területek által meghatározott, s előnyös vagy hátrányos adottságaikat falvaink tovább hordozták a következő évszázadban is.

Az ármentes években a talaj sokfelé trágyázás nélkül is termett, a települések többségének bevallása szerint a szántók nagy részükben trágyát sem kívántak. Ez jelenthetett némi függetlenedést a földművelés és az állattartás egyébként jellemző egyensúlyában, de nem jelentette azt, hogy az állati trágya ne lett volna meghatározó jelentőségű az ugarföldeken, ill. a kertekben. Ahol a búza, gabona, zab, s a különböző főzelékek trágyázás nélkül is teremtek, ott is trágyázni kellett viszont az árpa és a tengeri alá. A (Bodrog)szentesiek szerint, a szegénységnek könnyebbség volt, hogy földjük kevesebb trágyával is beérte, s mégis hasonló termést adott, mint a gyakran trágyázott föld. A pihentetés (*ugar*) időszakában a legelő jószág megtaposta és valamelyest meg is trágyázta ezeket a talajokat, hasonlóan a tarló legeltetésének időkáához, de nagy valószínűséggel szerepet játszott a talajerő utánpótlásában a „jó”

áradás, ami termékenyítette a talajt, s nem állt sokáig rajta. A rétség között fekvő homokhátak megközelítése sem volt egyszerű: csak a kemény telek voltak alkalmasak a trágya kihordására.

A nyomások, fordulóföldek mellett, sejthető, hogy az időszakosan vízállásos térszínek is a mezőgazdálkodás színterei voltak. Szép számú adattal igazolhatjuk a folyamatosan művelt, permanensen használt területek meglétét is: elsősorban a különböző kerteket, részben az ármentes homokdombokat, amelyeket rendszeres trágyázással – például kosarazással is – javíthattak, s aligha pihentettek. Az irtásföldek említése felbukkant az úrbéri bevallásokban is.

Bepillantást nyerhetünk a földművelés jellegébe a dézsma, ill. egyéb földesúri szolgáltatások kapcsán is. A bodrogi falvak egyik fele azt vallotta az úrbérrendezés során, hogy nem ad kilencedet a földesúrnak, amiből – együtt az egyéb szolgáltatások felsorolásával – arra következtethetünk, hogy tájunkon a feudális kötöttségek talán lazábban érvényesültek az általában megszokottnál. Ha ez így volt, annak okai között bizonyára előkelő helyen szerepelt a vidék hátrányos természeti adottsága. A dézsmaszolgáltatást gyalogos vagy ígás robottal, egy-két esetben pedig – a szabadmenetelűek – készpénzzel váltották meg. Véke jobbágysai például 2 nap munkával szolgáltattak a kilenced helyett. Az ígás robot a kettes ökörfogatok használatán alapult, de van adat a 4 marhával való szántásra (Dobra), s rendszeres volt a jobbágy-paraszti társulása az igaerő közös kiállítására. Voltak olyan falvak, ahol a több földesúrnak különböző módon adták meg a járandóságot: volt, aki kilencedet vett, volt, akinél robottal váltották azt meg.

Érdekes persze a dézsmaköteles termelvények felsorolása, s azok az utalások, hogy mikor kerültek a különféle javak a szolgáltatások sorába. Gyakorlatilag minden gabonaféle – búza, árpa, zab, *gabona* (rozs), *tenkely* (tönköly), *tatárka*, *kukurica* – említődött a dézsmált termelvények között, mellette *bab*, *borsó* és *lencse* szerepelt nagy gyakorisággal. Van utalás arra is, hogy a földesúr gabonáját a jobbágyok – robotban vagy pénzért – *cséplték* el, s a szemnyerés munkáját a *csűrben* végezték (Zétény).⁴⁸ Több településen dézsmaköteles volt az 1770-es években a *kukurica* (*tengeri*, *török* *búza*) is. *Boh*: „Kilencedet mindenféle életből, akit kévébe kötnek, emlékeztetve fogvást adnak. Kukuricát valami 30 esztendeje, dohány pedig hat esztendeje, hogy kezdték dézsmálni. Életbe való dézsmálás, hogy tekintetes nemes varmegyebe más földesuraságnál is szokásba vagy, tudyák. Kukurica-dézsmálást némely helyeken, dohány dézsmálást sehon se tudyák lenni.” *Lelesz*: „Emlékeztetve búzából, gabonából, árpából, zabból kilencedet adtak, most is adnak. Kukuricából pedig huszonnyolc esztendeje, mely időben méh-dézsmálás is kezdődött.”

Falvaink többségében a házas beltelek kertjeiben voltak a gyümölcsfák, s gyakran ott helyezkedtek el a *káposztáskertek* is. De gyakran voltak kertek a falun kívül is (pl. Kisgéres, Kisújlak), s több település bevallása jelzi, hogy mind a belsőségben, mind a határban műveltek káposztás/veteményskerteket. A színyérik káposztáskertjei az *eszenkei erdőn* voltak – vélhetően irtásföldön.

A kertekre vonatkozó bőséges adatok természetesen nem véletlenek: a helyükre és helyzetükre, s természetesen funkciójukra utaló információk csak hangsúlyozzák

⁴⁸ A csűr az alföldi jellegű mezőgazdálkodást folytató Bodrogköz közönséges építménye volt, ami a cséplés gépesítése után elsősorban tárolóhelyként szolgált.

a folyamatosan trágyázott, vélhetően kerített, s intenzíven művelt földdarabok gazdasági és táplálkozásbeli jelentőségét. A házas beltelkekhez kapcsolódó kertek – lévén azok ármentes térszíneken⁴⁹ – nagy értéket képviselhetek a jobbágy-paraszti üzemek számára. Árvulkodó, hogy nem említődik gabonával való vetésük még a legínségesebb időkben sem, s nem csak az szembetűnő, hogy a kertekben a gyümölcsfák és a különböző zöldségek – főleg a táplálkozásban nagy szerepet játszó káposzta – együtt tenyésztek, hanem kirajzolódik az egyébként jellemző folyamat is, hogy az újvilági kapásnövények ezekben a kertekben kaptak helyet, mielőtt a fordulóföldek rendjébe kerülhettek volna. A kertek termelvényei gyakran és jellemzően alkalmat adtak az értékesítésre, a pénzszerzésre, ami csak növelte jelentőségüket a paraszti üzemszervezetben.⁵⁰

Az úrbéri bevallás adatsora jószerével minden településen utal a len- ill. kendertermesztésre, pontosabban az áztató vizek meglétére és a rostnövényekkel kapcsolatos szolgáltatásokra. Bár forrásunk alapján nehéz eldönteni, hogy a két rostnövényünk, a len és kender együttes említését maga a kérdőpont indukálta-e, aligha lehet kétséges, hogy tájunkon a 18. század derekán közönséges volt a len termesztése. (Olajáról csak elvétve történik említés, bizonyos, hogy a rostja volt a legfőbb haszna.)

A Bodrogek köz homokos határu falvaiban a 18. században teljesen megszokott volt a *dohány* (*Nicotiana tabacum* L.) termesztése. Királyhelmeccről már *Bél Mátyás* feljegyezte, hogy lakosai nagy mennyiségben termesztették a dohányt, *Molnár András* pedig tájunk egészére vonatkoztatva fogalmazta meg, hogy az újvilági eredetű kapásnövény művelését a lakosok *erősen gyakorolták*.⁵¹ Falvak egész sora vallotta, hogy a gazdáknak a telkükön dohányoskertjük volt. *Agárd*: „Ezen helységben három gazdának telken kívül, telkében háromnak gyümölcsöse, sokaknak káposztáskertye, *mindeniknek pedig dohányoskertye telkében vagyon*.” Hasonló szerepel egyebek mellett, például Ágcsernyő, Bély, Bottyán, Dámóc, Láca, Leányvár, Nagytárkány, Ricse és Semjén úrbéri bevallásában. A forrásunk részletezően megemlékezik a dohány – falvanként különböző – gazdasági hasznáról is. *Királyhelmecc*: „Dohánytermésből szükségek pótlására jövedelmecskéjek vagyon, melyet részében itthon is eladgyák, ami pedig háznál el nem kél, Újhelyben, Gálszécsben és Ungvárra szokták hordani.” *Kisgéres*: „Ezen helységbeliek dohányt szoktak ültetni, melynek termését Újhelyben vásárookra szokták hordani eladni. De itt, háznál is megkeresik a vivők, mivel az érdemes személyű rendek használására is alkalmasnak tartatik. Melynek jövedelméből 7–8 s 10, s legfeljebb 12 forint jövedelmecskét beszerezhet egynémely lakos gazda.” Jóllehet Kiskövesd, Kisrosvág, Bodroghalom, Nagygéres, Nagykövesd, Nagyrosvág, Pálfölde, Rad, Szentes, Szerdahely, Szinyér, Szomotor, Szög, Vécs, Véke, Ágcsernyő, Bély, Bottyán, Dámóc, Láca, Leányvár, Lelesz, Nagytárkány, Perbenyik, Polány, Ricse és Semjén, jószerével a felső-bodrogek köz települések

⁴⁹ Csak Szomotor lakói panaszkodtak 1772-ben, hogy az áradás némely gazdáknak még a házi telkeit is meghágtá, ami miatt a tavaszi kerti veteményeik is kárt szenvedtek.

⁵⁰ A Tisza menti ártéri „életkamrákról”, a gyümölcsben gazdag Tisza-kertekről másutt írtam: Viga 1993. 423–434.

⁵¹ Püspöki Nagy 1977. 909., Udvari 1992. 80.

mindegyikén volt gazdasági jelentősége a dohánytermesztésnek, egyedül Bély investigatioja említi, hogy földesuruknak kilenceddel tartoztak a dohány után is. Ez nem csupán azt igazolja, hogy az újvilági kultúrnövény két-három emberöltő alatt helyet kapott a Bodroghköz jobbágy-paraszti gazdálkodásában, hanem talán azt is, hogy a földesurak éppen a jobbágyaik jövedelemhez való jutása érdekében nem adóztatták közvetlenül a dohánytermesztést.⁵²

A *görögdinnye* (*Colocynthis lanatus*) és a *sárgadinnye* (*Cucumis melo*) termesztése a 16. századig vezethető vissza Magyarországon, de a szélesebb körű elterjedésével összefüggő gyümölcskereskedelem csak a 18. századtól adatolható kellő biztonsággal. A 18–19. században már kirajzolódnak a dinnyetermesztő körzetek is, amelyeket a piacok tartanak el. A 18–19. századi statisztikák nem tesznek ugyan említést a Bodroghköz dinnyéjéről, de a vidéket leíró *Molnár András* 1799-ben megfogalmazta, hogy a Bodroghközön a dinnyét „erősen termesztik”, s külön is kiemeli *Karost*, mely falut híresnek tartja a dinnyéjéről.⁵³ Forrásunk ritkán említi a dinnye termesztését, s nem árulkodik arról, hogy a másodlagos gazdasági hasznót adó újvilági kultúrnövény az irtványokon, vagy a kertekben termett. Bizonyos, hogy a dinnye bodroghközi felvirágzása a vízrendezés után következett be, a homokos partok aljának elfoglalásával.

Tanulságos végül egy pillantást vetni az úrbéri bevallások IV. kérdéskörének 3. pontjára, amiben az adott település kereskedelmével, vásározási-piacozási lehetőségeivel kapcsolatos információk lelhetők. A bodroghközi falvak zöme a szarvasmarhák és a sertések értékesítésének lehetőségét említi, amit el sem mindig kell hajtani a – zempléni, helmeci, leleszi, újhelyi, ungvári, gálszécsi, kisvárdai, bodroghkeresztúri – sokadalmakba, gyakran helyben is felvásárolták azokat a kereskedők vagy a mészárosok. Ennél sokkal összetettebb a naturálék értékesítésével kapcsolatos lehetőségek képe. A falvak egy részében azt vallották, hogy a naturálék értékesítésére lehetőségük volna, amennyiben lenne mit eladniuk. Hasonlót fogalmaztak meg *élettyek* értékesítési lehetőségét illetően is. Voltak azonban települések, amelyek „aprólékos házi takarmányaik” (Pácin), „magok naturáléjok” (Kisújlak) piacra hordásáról és pénzre fordításáról számoltak be. Főleg Újhely – heti két piac –, Sárospatak, s a többi hegyaljai mezőváros piacait, *gyalogvásárait*, *hetivásárait* jelölik meg az értékesítés helyeként. A történeti táj északi részén, a Latorcához közel fekvő falvak bevallásában az észak-zempléni mezővárosok, Varannó, Sztropkó, Hanusfalva és Homonna mezővárosait, ill. Ungvárt említik piacukként. Szerdahely bevallása például részletezi, hogy mik voltak a piacra vitt naturálék: lencse, borsó, *fű káposzta*, „*úgy gyenge, mint ért kukurica csíjében*”, csirke, tojás, tyúk, s mindenféle szárnyas állatokat hetivásárokból, sőt minden nap is eladhattak. Szinyérből csirke, tyúk, tojás és vaj szerepelt ezen javak körében. Pácin népe – haszonvételük között – azt vallotta, hogy Újhelyben „*szeemes életét is jó pénzen eladhatja*”, akinek van mit eladni. Ám a károk sorában már így fogalmaztak: „Igaz ugyan, hogy Újhely várossának jó piaca vagyon, ahol ha kinek eladó naturáléja van, mindennek keleti lehet. Mindazáltal ezen helység lakossainak, ámbár valami módcskájok történe is, hogy házi aprólékos tenyésztettyekből, ha

⁵² Takács 1964. 17.

⁵³ Molnár András leírását közli: Udvari 1992. 80., 84.

szinte házi szükségére egyik vagy másik gazdaasszony az újhelyi piacon egy-két garast prosperálhatna, olly alkalmatlan helyen laknak, hogy őszi s tavaszi napokban, sárnak, víznek ideje lévén, felette nehéz a szegényember/eknek/ a fertős helyről kimenetelek, kivált az asszonyemberek/ne/k. Sokszor pedig éppen mind gyalog, mind szekeren inpracticabilis, mikor az árvíz kiterjed, annak felette pedig járások s kelések kőttéses. Háromféle vámot is kéntelenítetnek fizetni, mind a Bodrog révén, mind Újhelyben a híd és piaci vámokon.” Több falu népe említette azt is, hogy aprómarháikat a helyben lakó vagy a közelben élő földesuruknak pénzért is eladhatták. Vagyis a komolyabb értéket és értékesítési lehetőséget a nagyállat, ill. a sertés jelentette, ám a szerencsésebb adottságú falvakban – hasonlóan a piacozás recens adatokkal leírt formájához – csekély pénzért, ill. a portio megfizetéséhez szükséges összegért a mezővárosi népességnek adták el felesleges javaikat.

A változtatható és a változatlan

*A bodrogi táj átalakítása
és annak hatása a hagyományos népi kultúrára*

A Bodrogköz esetében nem fenyegeti az a veszély a kutatót, hogy túlzott általánosságban kellene véleményt formálnia a 19. század második felében végbe ment tájálakításnak a paraszti gazdálkodásra, életmódra gyakorolt hatásáról,⁵⁴ hiszen ismerjük a táj vízrendezésének történetét, következményeinek korabeli számbavételét, az elmúlt harmadfél évtizedben pedig kitűnő tanulmányok születtek az egész problematika értelmezésére.⁵⁵ Az utóbbiak közül megemlítem, hogy *Dóka Klára* kitűnő tanulmányban összegezte a Bodrog ármentesítésének következményeit, *Boros László* és *Frisnyák Sándor* alapvető tanulmányokat szentelt a problematikának, majd *Borsos Balázs* önálló kötetet szentelt az alkalmazkodás megváltozó formáinak.⁵⁶ Mindez persze nem jelenti, hogy a témakör valamennyi kérdése megválaszolásra került volna, ám eredményeik lehetővé teszik, hogy a problematika számos részletétől itt eltekintsek. Elsősorban azokat a következményeit, velejáróit veszem számba a tájálakításnak, amelyek a táj népessége egészének életmódját formálták, ill. azokat, amelyek különböző irányokban mozdították el a tradicionális paraszti gazdálkodás, társadalom és kultúra változását.

a) A táj formálása, részleteinek átalakítása a Bodrogközben hosszú, több évszázados folyamat, aminek betetőzése és – máig ható – lezárása a vízrendezés és a lecsapolások, a 19. század második felének nagy tájrendezése, ami több lépcsőben számolta fel a korábbi gazdálkodás rendszerét. A Bodrogköz népessége tevékenységével alkalmazkodott a táj adottságaihoz, kihasználta annak természet adta lehetőségeit, ugyanakkor tevékenységének más része – elsősorban a termelő gazdálkodás és munkakultúra – ambivalens viszonyban volt az ökológiai környezettel. Ezt a kettős viszonyt a történeti földrajzi és a néprajzi kutatás az *ártéri gazdálkodás* rendszerében egyesíti, megkülönböztetve annak korai, *differenciált* (13–15. század) és későbbi, *komplex* formáját. A Bodrogköz korai településtörténete és újabb régészeti kutatásának eredményei megerősíteni látszanak a táj és népessége korai „virágkorát”, ami azonban nem jelenti, hogy egyelőre ne jobbra teoretikus vélemények formálódniának meg erről a kérdésről.⁵⁷ A geográfiai kutatásokat összegezve, Frisnyák Sándor megállapítja, hogy a Bodrogköz látszólag homogén felszíne két morfológiai szintre tagolódott: az *ártérre* és az *ármentes homokszigetekre*. A táj népe

⁵⁴ Bereczky 1994. 175.

⁵⁵ Mailáth (szerk.) 1896., Mailáth é. n. (1900.), Geöcze 1896., Kiss 1896.

⁵⁶ Dóka 1977. 105–132., Dóka 1987., Boros 1997., Boros 1997a., Frisnyák 1990a., Frisnyák 1996., Borsos 2000. Az előzményekhez: Dankó 1970. 375–409., Nagy 1988. 123–152., Vö. még: Viga 1996. 8–64.

⁵⁷ Valter 1964., Valter 1974., Révész 1996. 193–206. Az ősi ártéri gazdálkodásról részletezően: Andrásfalvy 1973., Andrásfalvy 1975., Andrásfalvy 2004. 40–57. A problematikáról összegzően: Frisnyák 1990. 227–245., Frisnyák 2005. 235–247., Dankó 2001. 89–109.

mindkettőt racionális módon igyekezett hasznosítani. A honfoglalás korától a 19. század végéig a tájhasználat sokféle volt, alapvetően azonban *lakó- és gazdasági funkcióra* különült. A lakófunkció az ármentes mikro térszínekre, az ún. ősi települési szintekre korlátozódott, míg a gazdasági tevékenység az egész tájra kiterjedt. A természetföldrajzi differenciáltságnak megfelelően, a gazdaságföldrajzi jelenségek is tagolódtak.⁵⁸ Bár a vízrendezés előtt nagy területeket borított víz (időszakosan és állandóan elöntött területek), a gazdálkodás mégis változatos, differenciált volt. A folyókból kiágazó fokok, erek, holtágak, mocsarak mentén differenciált ártéri gazdálkodás (halászat, csikászat, gyékény- és nádtermelés), erdőgazdálkodás zajlott. A nagy kiterjedésű rét- és legelőterületeken állattartás, a magasabb, ármentes szinteken szántóföldi gazdálkodás, a hegyek és a homokbuckák lejtőin szőlő és gyümölcs termesztése jelentette a megélhetés fő formáját.⁵⁹ A vízrendezés előtt a földművelés által leginkább hasznosítható területek a kiemelkedő hátaik, porongok voltak, amelyek – homokos talajuk révén – a rozstermelést, dinnye- és dohánytermesztést biztosították.

Megjegyzem, Frisnyák Sándor maga is hangsúlyozza, hogy a Bodrogek nem tartozott a török hódoltság területéhez, így feltételezhető az ősi ártéri gazdálkodás kontinuitása.⁶⁰ Nekem a korai településhálózat a gazdálkodás komplex jellegét sugallja, a táj népességének feudális kori történetétől kezdve, s a vízrendezésig nem látok olyan gazdasági, társadalmi cezúrát – leszámítva természetesen a gazdaság változásának általános trendjeit –, ami a gazdálkodás jellegének egészét átformálta volna. Ilyenformán ma még eldönthetetlen a kérdés, hogy az ártéri gazdálkodás korai formáinak továbbélését, vagy a 18–19. században megrajzolt formájának korai meglétét fogadjuk el. Magam az utóbbiban hiszek.

A Bodrogek állattartásának takarmánybázisát a vízrendezés előtt a természetes legelőterületek (erdő, rét) és az ugar, ill. – a termés betakarítása után, kisebb jelentőséggel – a szántóföldek adták. Magam a Bodrogek legeltető állattartásának legelőbázisát kétpólusúnak tartom: a rétek és az erdők egyaránt nagy szerepet kaptak abban, jöllehet a kettő olykor nem is vált el élesen egymástól. (Az erdők fogyatkozásával a rétek és ártéri legelők szerepe válik dominánssá, amelyeknek a jelentősége megmarad – sőt növekszik – a vízrendezés után is.) A 18. század első harmadától kezdve már jól adatolható, hogy az egyes bodroeki falvak határa erősen eltérő legelőterülettel és legelőminőséggel bírt, s hogy a kevesebb legelővel rendelkező falvak népe mind a nagyobb határu települések, mind pedig a szomszédos vármegyék – főleg Szabolcs és Bereg – falvainak határára is adott heverő, kintháló jószágot. Ugyancsak jelentős mennyiségű adat jelzi, hogy a majorságok – erőszakos földesúri foglaltságok révén – kiterjedt rét- és legelőterületeket foglaltak el a jobbágyoktól,⁶¹ de egyre szigorúbbak voltak a nagy fontosságú legelőket adó erdőterületet

⁵⁸ Frisnyák 1990. 227.

⁵⁹ Boros 1996. 57.

⁶⁰ Frisnyák 1995. 162.

⁶¹ Gyimesi Sándor szerint, Zemplén vármegye településein a 18. század végére a paraszti földállomány 23–59%-át csatolták erőszakosan a majorságokhoz. Gyimesi 1970. 37.

védő rendelkezések is. Vagyis nem csupán a nagy volumenű erdőirtások, hanem az erdővédelem is egyre inkább szorította a legeltetés lehetőségét.⁶²

A gazdálkodás és annak változása azonban a Bodroghözben is századokon át összefüggött a táj átalakításával. Ahogyan az európai parasztok mindenhol az erdő és a víz rovására tudták kitágítani termelőtevékenységük kereteit, úgy a Bodroghözben is ezek a gazdálkodás extenzív kiterjesztésének lehetőségei. A Bodroghöz területén a 13. századtól folyamatosan zajlott az erdők irtása, mint a honfoglalás korában egyetlen összefüggő erdőséghez hasonlítható Kárpát-medence más tájain. A települési folyamat és a gazdálkodás kiterjesztése évszázadokon át párhuzamos volt az erdők és a vizek visszaszorításával. Az erdő és a vízjárás, ill. ártér egymással is szoros kapcsolatban volt, s a vízrendezés és az erdőirtás történeti szakaszai számos vonatkozásban egymásba kapcsolódtak. Először a települések környékén, magasabban fekvő tölgyesek lettek a fejszék áldozatai, de a kiemelkedő térszíneken, főleg a Zempléni-szigethegység belsejében fekvő magaslatokon húzódó tölgyesek jelentősége egészen a 19. század derekáig megmarad a sertéskondák makkoltatásában. A legkisebb kárt a 19. század elejéig az ártéri és síksági galériaerdők szenvedték el, azok kivágásának feltétele volt a vízrendezés is: az erdőállomány kiirtásának utolsó nagy szakasza egybeesett a Bodroghöz vízszabályozásával.⁶³

Frisnyák Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy már jóval a vízrendezés előtt, számos antropogén forma, a társadalom környezetet átalakító tevékenységének több kezdeti, lokális eredménye is megfigyelhető a Bodroghöz településeinek kéziratos térképein: fokok, erek, halastavak stb.⁶⁴ Emellett folytonos az erdő irtása, s nincs okunk kétségbe vonni, hogy a tájban élő ember rendszeres, napi küzdelmet folytatott a természettel, igyekezvén kitágítani termelőtevékenységének kereteit. A 17–18. században már voltak kísérletek a lokális vízszabályozásra – pl. az I. Rákóczi György által 1646-ban épített csatorna Nagytárkány és Tokaj között⁶⁵ –, a vízrendezés azonban a polgárosodó Magyarország 19. századi vívmánya volt.

Anélkül, hogy az egyes települések földhasznosításának adatait itt részletezném (lásd táblázatokban), meg kell jegyezni, hogy a mezőgazdasági termelőtevékenység teljesen közönséges volt azokban a bodroghözi falvakban, ahol a táj azt megengedte. A Bodroghöznek – nem kis mértékben a néprajzi szakirodalom eredményeként is – éppen úgy kialakult a maga *toposza*, mint a többi vízjárta, mocsaras vidékünknek. Ebben általános jellemzőként, mintegy karakterjegyként fogalmazódik meg az egész táj vízjárta jellege. Az, hogy az egész falu víz alá került a tavaszi áradáskor, s a víz levonulása után hazatérő lakó a kemencében vagy a tűzhely sütőjében találta az áradáskor odaszorult halat. Vagy az, hogy az áradáskor a falu népe csónakon ment a vasárnapi istentiszteletre, s a ladikok a templomajtó mellett kikötve várták a gazdájukat. S még számos olyan vélekedést lehetne idézni, amelyek részben az idegen tapasztalásai, akinek kétségkívül szokatlan lehetett a szemhatárig mindent elborító víz. Másrészt viszont az emlékezet, a helyi folklór-tudás „követ-

⁶² Viga 1996. 11–41.

⁶³ Bogoly 1992. 20., Frisnyák 1996. 27–30., Viga 2002. 281–289.

⁶⁴ Frisnyák 1995. 165.

⁶⁵ Boros 1996. 57.

kezménye”: vélhetően általánosan jellemzővé formálta azokat a tényeket, amelyek csak a történeti táj egyes vidékein, ill. csak az esztendő egy részében, vagy csak kivételesen vízjárásos esztendőkben lehettek jellemzők.⁶⁶ Mindez azonban nem jelenti, hogy a Bodroghköz – vagy a Sárköz, Rétköz, Ecsedi-láp stb. – egésze vízjárta lett volna. Éppen ezért volt jelentősége a térszíni formáknak. A Bodroghköz területének 90%-a 95–100 méter tengerszint feletti magasságú terület. A folyószabályozás és az ármentesítés előtt a 95–97 méteres szinteket állandóan, a 98–99 méteres területeket időszakosan víz borította. A kétféle ártérből emelkedtek ki az ármentes (100 méternél magasabb) felszínek: a folyóhátak egyes részei és a homokszigetek, amelyek folyamatosan termelőtevékenységekre adtak lehetőséget.⁶⁷

A Felső-Bodroghközben a vulkanikus eredetű Tarbucka, a helmeci Kis és Nagy Királyhegy, a táj középső és alsó területének homokszigetei (pl. Viss–Zalkod–Kenézlő, ill. Semjén–Dámóc–Zemplénagárd környékén) egészen más területhasznosítást biztosítottak, mint a Hosszúrét és környéke, vagy a mélyebben fekvő szintek. Vagyis a történeti tájon belüli kistájak népességének életmódja a vízrendezés előtt sem volt homogén.

A 18–19. században megszorodó történeti források, adatok valójában tartalmaznak – igaz, nem konkrét, s nehezen értelmezhető – adatokat arra, hogy a különböző vízjárások, az eltérő feltételek különböző lehetőségeket biztosítanak a gazdálkodás számára. Csupán néhány példát emelek itt ki, amelyek talán elegendőek annak bizonyítására, hogy nem merev, s nem változatlan az „alkalmazkodás”, s a földrajzi mikrokörnyezet periodikus állapotai faluközösségek, ill. a parasztüzemek tevékenységének változó keretét biztosítanak. A már többször idézett úrbéri bevallás anyagában a Bodroghzug falvai az alábbiakról adnak számot. (Kurzívval emelem ki a témánk szempontjából leglényegesebb információkat.)⁶⁸ Zalkod: „A határ két nyomásra van fel osztva, megtermi a rost, zabot, lent, kukoricát és kendert. Vannak széna termő réttyei és *ha az árvíz nem hever* az barom tartásra alkalmas széna tsinálódik, s olyankor sarjut is lehet kaszálni...” „*Nagy árvíz időként kívül* mindenféle barom táplálására elegendő legelő mezejek vagyon. Alkalmatos házi kertek van, mellyekben jó dohány, káposzta és kukorica s az élethez szükséges zöldségek teremnek.” Felsorolja az investigatio a település hátrányos helyzetét, adottságait is. „1. *Rendkívül való árvízben némely alább való szántóföldeket károsítja az árvíz.* Tiszta búza pedig különben sem terem a határban. 2. A kaszálót a *közönséges árvíz* is ellepi és *ha sokáig rajtok hever* a szénájok sem oly alkalmas az barom tartására, olyankor sarjut is lehetetlen csinálni. 3. Szigeten lévén ez helység akár hova mennyenek szükségeknek keresése végett mindenfelé vámot kénytelenek fizetni, még pedig Tokajnál árvíz idején a Rakamazi töltésekre nézve kétszerest. 4. *Rendkívül való árvíznek idején* megszorul ezen határon marhájok.” Viss: „A határ két nyomásra vagyon felosztva, megtermi a rost, zabot, lent, kendert és kukoricát. Vannak széna termő réttyei mellyekben *ha az árvíz sokáig nem hever* a barom táplálására alkalmas szénát kaszálnak.

⁶⁶ Erre az összefüggésre Szilágyi Miklós hívta fel a figyelmemet, amit ezúton köszönök meg neki.

⁶⁷ Frisnyák 1995. 162.

⁶⁸ Idézi: Boros 1980. 121–132., A rendiség bodroghalmi jobbágy-paraszti társadalmának változásához: Tóth 2000. 945–954.

A házi kertekben alkalmas dohányok, káposztájok és más zöldségfélék teremnek és magok szükségekre elegendő. Vagyon a Hellységnek egy bizonyos falu réttye nevű kaszálója az uraság engedelmeiből, melyen szokott teremni mint egy 20 szekér széna, volt egy tökök nevű halászó tava is, de attul az uraság ez előtt mint egy fél esztendővel a lakosokat az uraság el tiltotta.” Nézzük meg még egy karakteres bodrogközi falu, Bodroghalom (Luka) úrbéri bevallását. „IV. Haszonvételek: 1. Az helység határa két nyomásban vagyon, melynek mind a két járása *mikor az Úr Isten a föld termésére alkalmas üdöket szolgáltat*, valamit szoktak vetni, mindeneket megtermi. Ugyanít gabonát, zabot, árpát, kukoricát, melynek termésével kenyérnek szükségét segíti. S több eféléket, jelesül pedig gabonát, ollyat melyből a tészta étket is jóízűn megehetik. 2. Kaszáló réttyek nagyobb résziben olyan vagyon, melyek marha téli legelésre alkalmas széna csináló füvet terem. S vannak ollyatén kaszálók, melyeken sarjút is kaszálhatnának *a száraz üdőjárásban*, hogyha jó rendtartás volna, s a vidéki marha is kaszálójokra ki nem csapna. De többnyire szénájok is, *midőn az árvíz nem uralkodik*, annyi terem, hogy sarjúra nincs szükségek, azért is soha szokásban nem volt közöttök... Károk: Ezen helység egész határával együtt környös körül nádas, rétes fertők közöt helyheztesik, kinek fekvése természeti önként mutattya káros s terhes állapotokat, valahányszor a Tisza kiárad, azonnal terjeszkedik a rétesre, és nádas, rétes fertőket ellepven, kimenekületektől elrekeszti. *Midőn a víz árjának nagyobb özöne van*, aratás idejéig is marhájukkal kimenetelek nem lehet... 2. Kaszálóréttyek ámbár ugyan szükségekre elegendő, de az árvizek miatt káros, és nagy része csak csupa sás. Készült szénájoknak behordása pedig nehéz, *midőn az bosszas szárazság rajtok nem segít.*”⁶⁹ Az adatok azt jelzik, hogy az áradások nem egyforma intenzitásúak, s különféle gazdasági cselekvést engednek meg a jobbágy-parasztoknak. Figyelmeztető a szénatermés jelentőségére történő utalás, ami az állattartásban is vegyes technikát, tartásmódot sejtet, még pontosabban a legeltetés és a takarmányozás változó arányát a mindenkori vízjárásnak, ill. szénatermésnek megfelelően. (A 18–19. századi adatok a Bodrogköz egész területén nagy volumenű szénagazdálkodásról tanúskodnak.⁷⁰) De árulkodó az „alább való szántók” megfogalmazás is, ami ugyancsak többszintű gazdasági térszint és többféle gazdasági stratégiát, cselekvéssort körvonalaz.

Ha tanulmányozzuk a bodrogközi falvak 19. századi kéziratos térképeit, de különösen azokat a rendkívül kifejező vázlatokat, amelyeket Frisnyák Sándor azok felhasználásával készített a települések vízrendezés előtti tájhasznosításáról, akkor meg kell állapítanunk, hogy a határ használata vidékünkön egészen más rendszerben működött, mint amit a feudális korról a történetírás tart. (Más kérdés, hogy az Árpád-kor falvainak jelentős része vízjárta térszínekhez kötődött.) A falu mint modell azt is kifejezi, hogy a különféle adottságú, hasznú földek funkcionális egységeket alkotnak, egyszersmind határvonalakat is képeznek, s működtetésük a parasztok

⁶⁹ Idézi: Dankó 2001. 94–95. Vö. Takács–Udvari 1998. 44–47.

⁷⁰ Bodó 1992. 48–60, Viga 1996. 46–49. Bellon Tibor adatai igazolják, hogy a 18. században a Nagykunságban is változtatta az előljáróság – a legelők mindenkori állapotának megfelelően – a nyájak legelőterületét. Vö. Bellon 1996. 111–141. Bellon Tibor munkájának erre a vonatkozására Szilágyi Miklós hívta fel a figyelmet, amit ehelyütt köszönök meg neki.

tevékenységének praktikus leképezését jelenti.⁷¹ Egyértelmű, hogy ez a modell a bodrogi falvak működésére nézve nem áll meg. Más kérdés, hogy a – sokféle adottságú és hasznú – határ itt is zárt struktúrát alkot, ám annak rendszerelvű működtetése szétdarabolt, s még az sem zárható ki, hogy az időjárás, vízjárás változó feltételeihez is más-más módon alkalmazkodott. A 19. század elején már minden kis határ, magaslat a szántóföldi művelést szolgálja, s bizonyos, hogy a víz lefolyásának irányítása kezdetektől fogva ezek területnövelését is szolgálta, nem csak a vízrendszerek karbantartását. Minderről azonban keveset tudhatunk, inkább csak a paraszti termelés későbbi korszakainak tanulságai világítanak be a múlt homályába.

A későbbi tájhasznosítás részletező lokális elemzése árnyaltabb képet ad a Bodrogköz falvainak típusairól, s tovább differenciálja a – korábban a kistájak mentén megrajzolt – táji változatokat is. Nem véletlen, hogy ebben a tipológiában eddig *Borsos Balázs* jutott legtovább, aki számítógépes analíziséhez – a legtöbb ható tényezőt figyelembe véve – a folyóvizek és a domborzat alapján végezte el a kistáji besorolást, s ennek alapján nyolc egységet különít el a vízrendezés előtti időszakban: *Bodrogzug – Szigetköz, Tisza mente, Rozványi dombság, Karcsa mente, Bodrog mente, Tice mente, Helmeczi-dombság, Hosszúrét*. Analíziséhez – a korábbi kistáji csoportosítások mellett – felhasználja a tengerszint feletti magasság, a domborzat, a településföldrajzi helyzet, a településszerkezeti típusok, az évi középhőmérséklet és csapadékmennyiség, valamint a talajtípusok lokális jellemzőit is, ezek alapján a tájhasznosítás tíz típusát különíti el. Ugyanakkor megállapítja, hogy a folyók szabályozása előtt főleg három geográfiai tényező befolyásolta a gazdálkodás térbeli tagoltságát: 1. A különböző tengerszint feletti magasság és az ebből következő vízjárás. 2. A település domborzati helyzete. 3. A földrajzi kistájhoz való tartozás. Az első kettő alapján *szigettelepülést, folyóparti települést* és *hegylábi települést* különít el, amelyek besorolását a harmadik tényező, a földrajzi kistájak alapján véli megoldhatónak.⁷²

b) A környezeti változások nem értelmezhetők a gazdálkodás azzal járó átalakulása nélkül, ez utóbbinak pedig azok a társadalmi-kulturális folyamatok adják a valódi tartalmát, amelyeket – a környezeti változások hatására – kivált. Szorosan összefüggő tényezők ezek, amelyeket csak a tudományos vizsgálat sajátosságainak érdekében lehet a tárgyalás során elkülöníteni.

A Bodrogköz mezőgazdálkodásának egyik alapvető változása – összefüggésben a vízrendezéssel is – a határhasználat rendjében ment végbe. Amíg az úrbéri bevallások adatai, valamint *Molnár András* 1799-es leírása szerint a falvaink döntő többsége két nyomásban művelte határát, addig a vízrendezés után jelentősen terjedt a három nyomás alkalmazása, majd azt fokozatosan felváltották az őszi–tavaszi forduló – használatukat a tagosítás segítette elő.⁷³ A tájatalakító tevékenység hatására a szántóterületek aránya megnőtt (a domborzati tényezők miatt a Bodrogköz felső ill. alsó területein nem egyenlő mértékben). Amíg – *Frisnyák Sándor* számításai szerint – 1865-ben az összes földalapról a Felső-Bodrogközben a szántók 37,4%-kal, az Alsó-Bodrogközben mindössze 19,6%-kal részesedtek, addig a folyószabá-

⁷¹ Szabó 1969. 50–77.122., Braudel 2003. 99.

⁷² Borsos 1994a. 310–326.

⁷³ Dóka 1977. 115.

lyozási, árvízmentesítő és lecsapolási munkák eredményeként 1897-re ez az arány már 57,1%, ill. 49,2% volt.

A vízrendezés által elfoglalt alföldek lehetővé tették a búzatermesztést, ami átalakította a cereáliák fogyasztásának korábbi rendjét is. A homokhátak megmaradtak a rozs-, szőlő- és gyümölcsstermesztés szintjének, az alföldek inkább búzát termettek. Ugyanakkor a földművelés technikája és eszközkészlete csak lassan változott, nehezen tökéletesedett. A gépek megjelenése csak a nagybirtokokra szorítkozik, de az olcsó munkaerő ott sem gyorsítja a technikai váltást. A szemtermelő gazdaságok, főleg a nagybirtokok nagy számban vonzották az aratómunkásokat, s a korábban munkaerő-felesleggel rendelkező Bodroghözben munkaerőhiány keletkezett. Fokozta ezt a kivándorlás hatása is, s a Bodroghözbe az aratás időszakában nagyszámú felföldi, főleg ruszin aratómunkás vándorolt. Ezek szerepet kaptak az uradalmak gazdálkodásában, olykor még a nagyobb gazdák paraszti üzemeiben is, így a munkaerőigény a ruszinok vándorlását, kisebb mértékben migrációját indította el.⁷⁴

Bár a korszerű technika lassan, megkésve hatol be a Bodroghöz mezőgazdálkodásába, a kiterjedő két- és háromnyomásos gazdálkodás – a szerencsésebb helyzetű falvakban – lehetővé teszi a piacra orientált vegyes gazdaságok létrejöttét. A fő kereskedelmi cikk a legelőn nevelt jószág marad, de mellette a földművelés javai (korai burgonya, dinnye, zöldségfélék, gyümölcs, szőlő stb.) is piacra jutnak. (A gyümölcsstermesztés vonatkozásában utalni kell azokra a „modernizációs” próbálkozásokra, amelyek a Tisza-kertek tradicionális gyümölcskultúráját próbálják meg korszerűsíteni.) Segítette mindezt a közlekedés és szállítás jelentősen javuló feltételrendszere is. Mégsem állíthatjuk, hogy a bodroghözi mezőgazdálkodás termelési szerkezetében döntő jelentőségű átalakulás, szerkezeti korszerűsödés ment volna végbe.

A gyepek területe a Felső-Bodroghözben 31,0%-ról 21,6%-ra csökkent, az Alsó-Bodroghözben pedig – a mocsarak lecsapolása révén – 24,7%-ról 34,7%-ra növekedett. Vagyis a táj egészét tekintve nem egyértelmű az, hogy az állatlétszám 19. századi növekedésével párhuzamosan csökkennének a legelőterületek, inkább a takarmánybázis térszíni átrendeződését és az egyes faluhatárok – ebben a vonatkozásban is – differenciált változását szükséges hangsúlyozni.⁷⁵ Az erdei legelők elvesztésével a kiterjedt ártéri legelők jelentősége megnőtt – a belső legelők és a tarló rendszeres legeltetése mellett is. A szemtermelő gazdaságok többsége főleg önellátásra termelt, a mobilizálható értéket a hízójószág jelentette.

Az ármentesítés, a vízrendezés sok tekintetben átformálta a települések létfenntartási szisztémáját, vele együtt átalakította a korábbi település-hierarchiát is. Mindez azonban sok vonatkozásban a mezőgazdálkodás extenzív növelése volt, kevésbé hatékonyságuk növelése, nem jelentette, hogy a paraszttüzemek termelési szerkezetében is lezajlott volna a változás. Továbbra is megmaradt az eladásra nevelt (hizlalt) szarvasmarha tartásának túlsúlya, valamint a gabonatermelés prioritása. Az utóbbi azonban – az ármentes térszínének és az árterek hasznosítása közötti diffe-

⁷⁴ Dóka 1977. 120., Süli-Zakar 1980. 46–50.; A kivándorláshoz: Rácz 1980., Fejős 1980. 293–327., Újabban a Bodroghözről is: Fejős 1993.

⁷⁵ Vö. Bodó 1992. 48.

renciák másodlagossá válásával – a búzatermelés szerepének növekedését is jelentette a homokhátak tradicionális rozstermesztésével szemben. Az ugar fokozatos elhagyásával a kapás takarmánynövények és a vetett takarmányok is terjedtek a 19–20. század fordulójától, ezek azonban sokfelé – a kétnyomásos határhasználat keretei között – a homokos fordulóföldekben, a rozssal felváltva kaptak helyet. Egészében növekedett ugyan az istállózás jelentősége, de csak a legeltetés hiányában takarmányoztak: tavasztól a lehető legkésőbbi beszorulásig a legelőn igyekeztek tartani a növendék marhát és a jármos ökröket. Az állattartás különféle típusú parasztüzemek üzemszervezetébe illeszkedett ugyan, de egyértelműnek tűnik, hogy a nagy, jobbára víz menti legelőkkel és kiterjedt rétekkel rendelkező falvak gazdasági előnye megnőtt a szűk határu, kis legelőterületű településekkel szemben. A gazdálkodás térszíneinek és szerkezetének változásai együtt biztosították tehát a Bodroghöz paraszti gazdálkodásában bekövetkező, lassú modernizáció feltételrendszerét.

Az állatállomány takarmánybázisát tekintve, jelentős tehát, hogy a Bodroghöz alsó, mai magyarországi területén a vízrendezés hatására mintegy harmadával megnőtt a gyepterület: pl. Cigándon 30,1-ről 37,0%-ra, Karcán 18,6-ről 55,6%-ra, Kisrosvágyon 14,3-ről 37,8%-ra, Pácinban 32,0-ről 46,9%-ra, Ricsén 18,0-ről 43,6%-ra, Tiszakarádán 12,5-ről 49,3%-ra, Vajdácskán 26,3-ről 41,5%-ra. Vagyis, miközben a táj átalakításának legszembetűnőbb hatása a gazdálkodás struktúrájára a szántóterületek megnövekedése, a korábban leginkább vízjárta határok továbbra is az állattartás jelentős bázisát képezik. Más a helyzet a Felső-Bodroghözben, ahol csupán azok a Latorca menti falvak mutatnak a 19. század végén is kiugró területű legelőterületeket, ahol a vízrendezés csak a 20. század derekán történt meg. Nem véletlen, hogy ezek a falvak fogadják határukra más települések kintháló hízójószágát: pl. a Zétény (Zatín) határában levő, *Eszenke* nevű legelőre, ahol egészen a közös gazdálkodásig jelentős legeltető állattartás zajlott. De a Latorca mente jelentős mennyiségű legelő állatot gyűjtött egybe tavasztól ősziig, beleértve az igázott ökröket is, amiket legelőn tartottak, csak a nyári hordás idejére tereltek haza a falvakba.⁷⁶ Ezek a települések őrizték meg legtovább az ökör igázásának hagyományát is.

Leginkább kifejező azonban a hasznavehetetlen területek változása: 17,2%-ról, ill. 42,9%-ról 7,5%-ra, ill. 9,9%-ra zsugorodott a művelésbe nem fogható részek aránya. Megnőtt a mikro táj népességeltartó képessége, s az ártéri gazdálkodás elemei egyre inkább reliktumként mutathatók ki a termelő gazdálkodás mellett.⁷⁷

c) A fentiek együttesen a gazdálkodás strukturális változását jelzik, aminek azonban a társadalmi hatása annak ellenére ellentmondásos folyamat – elsősorban a helyi társadalom szerkezete, a népesedéstörténet és birtoklástörténet sajátosságai miatt –, hogy a tájálakítás és a lassú paraszti polgárosulás közötti párhuzam a Bodroghöz műveltségének alakulásában kitapintható.⁷⁸ A szántóterület kiterjesztése társadalmi-gazdasági igény, de a Bodroghözben lényegében elmélyíti a társadalmi ellentmondásokat, polarizálja a birtokstruktúrát: a földesúri – világi és egyházi – birtokok területe megnő, s vele arányosan gyarapszik a zsellérek száma, akik – az

⁷⁶ Viga 1996. 56–60.

⁷⁷ Boros 1997. 227–232.

⁷⁸ Balázs (szerk.) 1998., Fehér 2003. 91–122.

egészségtelen birtokstruktúra és a relatív túlnépesedés feszültségeinek levezetésére – nagy számban vándoroltak ki.⁷⁹ Ezzel együtt a táj népessége a vízrendezés fél évszázada alatt megduplázódik: 20 ezer főről 44 ezerre nő.⁸⁰

Nem elhanyagolható azonban, hogy a fenti, összegző statisztikai adatok az egyes települések esetében erősen eltérő változásokat rejtene. Jobbára nem egy-egy település sajátos helyzetéről esik szó, hanem az egész történeti táj, a *Bodroghköz* jellemzőiről, ill. változásának mikéntjéről. Pedig ha kicsit részletesebben megnézzük az egyes települések földhasznosításának változásait, akkor nem csupán árnyaltabb képet kapunk, hanem válaszokat is a táj településcsoportjainak kialakulására, a termelési technika és az életmód táji változatainak létrejöttére. A Bodroghköz falvaiban a 19. század közepén 6% és 62,5% között változott az egyes települések szántóterületének aránya a határ egészéhez viszonyítva. Természetesen a legkisebb szántókhoz a legnagyobb hasznavehetetlen terület társul: például Tiszakarád határában 6% szántó és 76% művelésbe nem vett terület volt, ugyanez Lukán (Bodroghalom) 8,2 ill. 50,40%, míg például Bacskán 62,50% szántó és 14,5% hasznavehetetlen terület. A vízrendezés után, 1897-ben a fenti arány Tiszakarádon 40,70 és 6,10%, Lukán 61,6 és 8,30%, Bacskán pedig 79,5 és 5,4%-ra módosul.⁸¹ Anélkül, hogy automatikusan értelmeznénk a számadatokat, aki ismeri az említett falvak néprajzi arculatát, az jól tudja a különbözőséget életmódjuk, termelési hagyományuk között. Tanulmányom önálló fejezetben mutatja be, hogy két szomszédos település, Karcsa és Pácín hagyományában miként hagyott nyomot a paraszti gazdálkodás eltérő feltételrendszere. Korábban részletezően mutattuk be Kisgéres termelési kultúrájának változását, figyelembe véve a táj alakulását is.⁸² A termőtáj kiterjesztésével párhuzamosan változnak az egyes falvak termelési és értékesítési lehetőségei, ezekben formálódnak meg a termelőtevékenység különböző területeire szakosodott falvak, falucsoportok. Ekkor, majd ezt követően az új országhatárok között alakul ki az egyes települések – máig jellemző – előnyös, mások (akár hatványozottan) hátrányos helyzete.

Más vonatkozásban, az is igazolható, hogy a feudális kori földhasznosítási forma – a jobbágyfelszabadítás és a vízrendezés ellenére – helyenként gyakorlatilag visszafordíthatatlan társadalmi folyamatokat indukált, amelyek a kapitalizálódás, a paraszti polgárosodás időszakában sem voltak korrigálhatók. Különösen igaz ez a Bodroghközben, ahol az új terület birtokbavételét sok feszültség, társadalmi ellentmondás kísérte, nem javítván érdemben a birtokstruktúrán, főleg a legszegényebb paraszti réteg helyzetén.⁸³ Annak a társadalmi rétegnek jószerével megpecsételődött a sorsa, amelyik a jobbágyfelszabadítás, majd a vízrendezés során sem jut termőföldhöz: a bodroghközi kivándorlás első hulláma lényegében erre a helyzetre adott társadalmi válaszként értelmezhető.

⁷⁹ Legenyei Bodnár 1903. 20.; Balassa 1956., Süli-Zakar 1980. 48–50., Sárosi 2001. 28–35.

⁸⁰ Kiss 1896. 47., 50.

⁸¹ Boros 1997. 227.

⁸² Viga-Viszóczyk 2000. 167–208.

⁸³ A bodroghközi földosztás problematikájához: Balassa 1956.

A természeti táj átalakításának az egész paraszti társadalmat és kultúrát átformáló hatása volt: ezeknek egy része közvetlenül, másik része közvetve hatott vissza a műveltség állapotára.⁸⁴ Nem hagyható figyelmen kívül, hogy ezt a nagy munkát éppen a paraszti társadalom alsó rétege végezte el. A nagy tájálalakító tevékenység mögött azonban – s ez a műveltség történetében az előzőhöz hasonlóan fontos –, napi küzdelem zajlott a táj, a közösség és az egyén természeti környezetének formálásában, a termesztés és a tenyésztés napi sikereinek érdekében. Ezek mind az emberi tevékenység eredményeit igyekeztek kitágítani a természet szabta határokig, vagy – ha lehetséges volt – akár azokon túl is.⁸⁵ Ha elfogadjuk, hogy a domborzati és vízrajzi viszonyok jelentős mértékben meghatározzák egy-egy vidék zártságát vagy nyitottságát,⁸⁶ akkor bizonyos, hogy a vízrendezés – fizikai és társadalmi, kulturális vonatkozásban egyaránt – megnyitotta a Bodroglakot, a bodroglaki falvak világát. A táj esetében ez a polgárosulás és a modernizáció kulcsa is volt, s éppen ebben a kontextusban tragikus, hogy egy emberöltővel a vízrendezés után az új országhatárok megvonása megtöri ezt a folyamatot.

Külön hangsúlyoznom kell, hogy tájunkon a földrajzi környezet nagy átalakítása szorosan összefügg a paraszti kultúra korszakváltásával is: a vízrendezés a Bodroglakban a paraszti társadalom – lassú és ellentmondásos – polgárosulásának előfeltétele. A kultúra és a társadalom kutatói általában azt vallják, hogy a földrajzi-ökológiai feltételek lassabban változnak, mint a társadalmiak.⁸⁷ A Bodroglakban azonban ez egy meglehetősen gyors, két generáció alatt lezajló tájálalakítási folyamat. Nem ismerjük ma még, hogy részleteiben miként reagál a társadalom ezekre a változásokra, nem tudjuk, miként alkalmazkodik a kultúrában élő közösség a megváltozott feltételekhez. Sok részlete homályba vész annak, hogy a vízrendezés előtti állapot önmagában azonos-e a paraszti kultúra „archaikus” állapotával, vagy a polgárosulás folyamatának más – gazdasági, társadalmi – serkentői is voltak, a táj átalakítása mellett. Nem tudjuk a folyamat szakaszait, hogy milyen etapokban és hogyan követik egymást – közben korábban nem ismert társadalmi feszültségeket is indukálva – a táj hasznosításának újabb formái, a haszonvételek kiterjesztése. A végeredményt ismerjük: a megváltozott struktúrát, de nem a gazdaság, a társadalom és a kultúra finomszerkezetének, az azokra ható „emeltűk” működésének folyamatait. Ahogyan a változások nem teszik homogénné a bodroglaki falvakat, falucsoportokat, úgy differenciálnak kell gondolnunk azok korábbi állapotát és az átalakulás folyamatát is. Különösen sok adóssága van a kutatásnak a társadalom változásának kérdésében: kevés hely kivételével nem tudjuk, hogy az újonnan nyert területek milyen módon is kik által hasznosulnak, s hogy mennyiben járultak hozzá a parasztlak földéhségének enyhítéséhez.

Megfelelő vizsgálatok és előtanulmányok hiányában, egyelőre teoretikusan sem válaszolható meg az a kérdés, hogy a vízrendezést követően a Bodroglak társadalmi változásában a *polgárosulás* vagy a *parasztlakosodás* tendenciája dominál, ill. a

⁸⁴ Szabó 1996. 152–158.

⁸⁵ Hofer 1975., Viga 1997a. 7–8.

⁸⁶ Kósa 1990. 65.

⁸⁷ Barabás 1963. 72–89., Kósa 1990. 65.

lassú modernizáció folyamatában a kettő jellemzői milyen módon ötvöződnek egymással. Bizonyos, hogy a kutatás hajlamos általánosságban a táj *polgárosodásáról* beszélni a 19. század derekán kezdődő gazdasági, társadalmi és kulturális változások kapcsán, mindez azonban részletező vizsgálatokat igényel.

Árnyaltan összetett problematika tehát a 19. századi tájátalakítás, a modernizáció és a paraszti polgárosodás kérdésköre, amit többféle módon lehet tematizálni. A kultúrtáj kitágulása néhány évtized alatt átformálja a történeti táj településeinek hierarchiáját, s különböző módon hat a helyi társadalom és műveltsége állapotára is. Az új földrajzi helyzet azonban – különösen a trianoni országhatárok megvonásával megterhelve – nem egyforma esélyt ad az egyes települések népének polgárosodására. A népességszám differenciált növekedése jelzi, hogy a korábbi legszegényebb, leginkább hátrányos helyzetű települések a legvirulensebbé válhatnak (pl. Bodroghalom, Cigánd, Nagyrozvagy). Mindez azonban nem jelenti a munkakultúra modernizálását, s a termelőtevékenység szerkezeti átalakítását. Újnak tűnő helyzeti előnyök keletkeznek a megváltozott tájban, ezek egy része azonban valójában a régi módon való gazdálkodással nyer hasznosítást. Ilyen például – a vízrendezéssel nyert – kiterjedt gyepterületek hasznosítása: magán a tartásmódon belül csak lassan érvényesül a szerkezeti változás. Megmarad a vásárok és piacok közelségének előnye és hátránya, még akkor is, ha a töltésekkel kialakított új úthálózat csökkent a korábbi elzártságot. Az igazi változást és esélyt azonban a vasút, a vasútállomások közelsége jelenti: ebben a térségben is vonatkerekeken jár a polgárosodás.⁸⁸ Ahol a közeli vasútállomásra lehet szállítani a termelvényeket, ott a lassúbb ökrös szekerek jobb paraszti kondíciót hordanak, mint az elzárt falvak lovas fogatai. Mindez nemcsak a térség gazdasági stratégiájában játszott szerepet, hanem közvetlenül is befolyásolta falvaink és az egyes paraszttüzemek gazdasági lehetőségeit. Szorosan összefügg a bodrogi parasztság és a térség egész modernizációjával, 20. (és 21.) századi gazdasági és társadalmi problémájával. Nem véletlen természetesen, hogy az első világháború utáni új országhatár a Bodrogi térségében a Kassától keletre vezető, Sátoraljaújhely (Slovenské Nové Mesto)–Csap–Beregszász–Nagyszőlős (Vinogradov)–Huszt–Máramarosziget (Sigethu Marmăției)–Kőrösmező (Jaszinya) vasútvonal mentén húzódik.⁸⁹ A történeti tájat kétfelé vágta az országhatár, nem csupán a bodrogi életminőségét befolyásolva, de megnehezítve a társadalom- és a kultúrakutatók munkáját is a vidék hagyományos műveltsége azonosságainak és eltérő vonásainak feltárásában, a társadalom és a kultúra változásának egységes elvű értelmezésében.

⁸⁸ Majdán 2002.

⁸⁹ Palotás 1990. 45–48.

A tájformáló kultúra korszakai és a kultúrtáj változásai

Két évtizeddel ezelőtt Kósa László *Ember és táj. Jegyzetek a magyar nép környezet-
alakító munkájáról* címmel közölt tanulmányt a Dankó Imre 60. születésnapján
tisztelegő kötetben.⁹⁰ Írásában Mendöl Tibor teoretikus véleményét idézi: „...hogyan
alakította a parasztságot a táj és hogyan formálta a parasztság a tájat?” Később
Mendöl így folytatta: „A földrajz a parasztság műtájalakításáról olyan mértékben tud
képet adni, amilyen mértékben adatokat kap a néprajztól és a társadalomtudomány-
tól.” Kósa ehhez hozzáfűzi: „Hogy milyen volt és milyen lett a táj, az nézetem sze-
rint is a földrajz problematikája, de az eszközök, és módok, melyekkel a tájalakítás
történt, a folyamat társadalmi indítékai és feltételei vizsgálatában a néprajz és a mű-
velődéstörténet is érdekelt.”⁹¹

Talán szubjektív meglátás, de számomra úgy tűnik, hogy ma már átjárható-
bak a határok a földrajztudomány és a néprajz között. Nem azért, mert – a két tu-
dományszak közös gyökerei mellett – a néprajz valaha is mellőzte volna a geográfia
eredményeit, vagy a földrajzkutatók ne ismerték volna az etnográfiaét, vagy mert ne
lenne generációk óta vita tárgya a kultúrában élő ember földrajzi „meghatározottsá-
ga”. Inkább azért, mert számos nézőpont, egyebek mellett a regionális szemlélet
közelíti egymáshoz vizsgálatuk tárgyát. A történeti földrajz és a társadalomföldrajz
éppen úgy segít áthidalni a tudományszakok közötti – virtuális – árkokat, mint a
kultúra táji változatait értelmező komplex néprajzi szemléletmód és az etnográfia
megváltozott beszédmódja. Szembetűnő, hogy vizsgálatainkban egyre inkább organi-
kus egységben jelenik meg a táj különféle állapotainak történeti szakaszolása, válto-
zásainak részletező kidolgozása. Ma már jószerével el sem különíthető a kutatásban
a táj minősége és a benne élő emberi közösség azzal való kapcsolata, feltéve persze,
hogy a kutató a kettő organikus viszonyára kíváncsi. A tájtalakítás történeti folya-
matának megrajzolásában sem csupán a változtatást megelőző állapot és a megvál-
tozott körülmények hangsúlyozódnak, hanem a kultúrtájat megformáló és a
tevékenységével azt alakító, a megváltozott körülményekhez alkalmazkodó ember
társadalmának és műveltségének organikus viszonya is. Kitágult a vizsgálatok időke-
rete is: a Kárpát-medence neolitizációjának ökológiai feltételei hasonlóan belátha-
tók,⁹² mint a feudális kori erdőirtások határai és hatásai,⁹³ vagy a paraszti
polgárosodással is összefüggő vízrendezések históriája és gazdaságra, műveltségre
gyakorolt hatása.⁹⁴

Bizonyára a nálunk is erősödő kulturális és történeti ökológiának, a kultúrában
élő ember környezeti korrelációjára kiterjedő figyelemnek is része van abban, hogy
az elmúlt két évtizedben „divatos” kutatási téma lett a környezetformáló ember

⁹⁰ Kósa 1982. 15–20.

⁹¹ Kósa 1982. 15–16.

⁹² Sümegi 1998. 367–395., Sümegi 2000. 9–25., Sümegi–Kertész 1998. 144–157.

⁹³ Müller 2000. 27–44.

⁹⁴ Frisnyák 1990., Kósa 1991.

históriája.⁹⁵ Mindez nem csupán az ökológiai elméletek hatásának tulajdonítható, hanem annak a felismerésnek is, hogy az ember és táj viszonyának történeti folyamata egyaránt segítséget jelent a termelési technikák korszakainak és a kultúra táji változatainak értelmezéséhez. Mindez a hazai néprajzkutatásban nem a globális ökológiai összefüggések megrajzolásában csúcsosodott ki, hanem a regionális kutatásokban: a történeti táj és a változó műveltség táji típusainak megrajzolásában. Bár ebben a vonatkozásban nagy különbségek vannak az egyes vidékek kutatásában, hiszen nem egyformán volt *változtatható* az egyes tájak arculata, jószereével a történeti Magyarország minden nagytájára vonatkozóan készültek jelentős összegzések, s jövőbe mutató konferenciákon adtak számot a megváltozó környezetről geográfus valamint társadalom- és kultúrakutató szakemberek.⁹⁶ Az újabb összegzések egy-szerre adják az eredmények szintézisét, s jelölnek ki újabb, szerteágazó problematikát, ami láthatóan rendszeres feladatot ad majd a következő tudósnemzedék számára is.

A legszembevetőbb tájformáló tevékenység – az erdőirtás és a vízrendezés – a Kárpát-medencében eltérő társadalmi-termelési szisztémában valósult meg. A mezőgazdasági területeknek az erdő rovására való kiterjesztése elsősorban a feudális kor jellemzője, aminek inkább a szabályozásában, az általa okozott, s nehezen helyrehozható károk enyhítésében jelenik meg az állami szerepvállalás. A vízrendezés viszont – korai lokális próbálkozások ellenére – a polgárosodó Magyarország vívmánya. A „második honfoglalás”-ként is aposztrofált tájátalakítás – a jobbágyfelszabadítással együtt – erőteljes társadalmi változásokat idéz elő, s megvalósítása csak országos intézkedésekkel, állami segítséggel volt elképzelhető. Mindezeknek megfelelően, az erdőirtások története nagyjából kívül esik a néprajz vizsgálati körén, archaikus formái, a levéltári, népnyelvi és eszköztörténeti vizsgálatának eredményei a reliktumok régiségében futnak össze.⁹⁷ A vízrendezés tájformáló hatása, a paraszti életmódra, termelési technikára gyakorolt hatása viszont lényegesen könnyebben megragadható a néprajz munkamódszerével, már csak azért is, mert folyamata – elsősorban a peremterületeken – a 20. század derekáig is kihúzódott.

A vízrendezés következményeinek megítélése szaktudományunkban is ambivalens. Természetesen nem lehet feladatunk ezen a helyen eldönteni, hogy a *megelőző állapot*, az *ártéri gazdálkodás* mennyire volt *ősi*, s hogy rendszerében a zsákmányolás vagy a termelő gazdálkodás törekvése dominált. Magam azok véleményét osztom, akik *komplex* termelési hagyomány keretei között értelmezik a *vízállásos, időszakosan vízjárta* és az *ármentes térszínek* hasznosítását, azzal a megszorítással, hogy a feudális termelési rendben is a mezőgazdálkodásnak van prioritása. Alább, az általam az elmúlt évtizedben rendszeresen kutatott történeti táj, a *Bodrogköz* tájátalakításának

⁹⁵ Gunda 1986. 3–13., Borsos 1994. 95–105.

⁹⁶ Elsősorban Frisnyák Sándor tudományszervező tevékenységére, az általa szervezett konferenciákra és konferencia-kötetekre hívom fel a figyelmet.

⁹⁷ R. Várkonyi 1992. 7–31., A néprajzban Takács Lajos életműve meghatározó. Különösen: Takács 1980.

históriájából mutatok be néhány olyan összefüggést, ami talán segíti a vázolt problematika megértését.⁹⁸

Ahogy az európai parasztok mindenhol az erdő és a víz rovására tudták kitágítani termelőtevékenységük kereteit, úgy a Bodroghözben is ezek a gazdálkodás extenzív kiterjesztésének lehetőségei. A Bodroghöz területén a 13. századtól folyamatosan zajlott az erdők irtása, mint a honfoglalás korában egyetlen összefüggő erdőséghez hasonlítható Kárpát-medence más tájain. A települési folyamat és a gazdálkodás kiterjesztése évszázadokon át párhuzamos volt az erdők és a vizek visszaszorításával. Az erdő és a vízjárás, ill. ártér egymással is szoros kapcsolatban volt, s a vízrendezés és az erdőirtás történeti szakaszai számos vonatkozásban egymásba kapcsolódtak. Először a települések környékén, magasabban fekvő tölgyesek lettek a fejszék áldozatai, de a kiemelkedő térszíneken, főleg a Zempléni-szigetegység belsejében fekvő magaslatokon húzódó tölgyesek jelentősége egészen a 19. század derekáig megmarad a sertéskondák makkoltatásában. A legkisebb kárt a 19. század elejéig az ártéri és síksági galériaerdők szenvedték el, azok kivágásának feltétele volt a vízrendezés is: az erdőállomány kiirtásának utolsó nagy szakasza egybeesett a Bodroghöz vízszabályozásával.⁹⁹

A Bodroghöz kiterjedt legeltető állattartásának takarmánybázisát a 19. század derekáig éppen az erdők és az ártéri legelők, ill. a vízjárta rétek szénatermése képezte. Az erdők kiirtása visszavetette a gazdálkodás ezen ágazatát, majd amikor az 1880-as évekre egészében átalakult a földhasznosítás szerkezete, a reliktszerűen megmaradt külterjes legelők és a falvak közös legelői mellett egyre inkább a téli istállózás lett jellemző.

A tájatalakító tevékenység hatására a szántóterületek aránya megnőtt (a domborzati tényezők miatt a Bodroghöz felső ill. alsó területein nem egyenlő mértékben). Amíg – *Frisnyák Sándor* számításai szerint – 1865-ben az összes földalapból a Felső-Bodroghözben 37,4%-kal, az Alsó-Bodroghözben mindössze 19,6%-kal részesedtek a szántók, addig a folyószabályozási, árvízmentesítő és lecsapolási munkák eredményeként 1897-re ez az arány már 57,1%, ill. 49,2% volt. A gyepterülete a Felső-Bodroghözben 31,0%-ról 21,6%-ra csökkent, az Alsó-Bodroghözben pedig – a mocsarak lecsapolása révén – 24,7%-ról 34,7%-ra növekedett. Leginkább kifejező azonban a hasznavehetetlen területek változása: 17,2%-ról, ill. 42,9%-ról 7,5%-ra, ill. 9,9%-ra zsugorodott a művelésbe nem fogható részek aránya. Megnőtt a mikrotáj népességeltartó képessége, s az ártéri gazdálkodás elemei egyre inkább reliktszerűen mutathatók ki a termelő gazdálkodás mellett.¹⁰⁰

Nem elhanyagolható azonban, hogy a fenti, összegző statisztikai adatok az egyes települések esetében erősen eltérő változásokat rejtenek. Ennek azért van különös jelentősége, mert a Bodroghöznek éppen úgy kialakult a maga *toposza*, mint a többi vízjárta, mocsaras vidékünknek, amiben általános jellemzőként, mintegy karakterjegyként fogalmazódik meg az egész táj vízjárta jellege. Az, hogy a falu egésze víz alá kerül a tavaszi áradáskor, s a víz levonulása után hazatérő lakó a kemen-

⁹⁸ A témakörből részletezően publikáltam: Viga 1996. 8–64., Viga 2001. 75–87.

⁹⁹ Bogoly 1992. 20., Frisnyák 1996. 27–30.

¹⁰⁰ Frisnyák Sándor számításait idézi: Boros 1997. 224–232.

cében vagy a tűzhely sütőjében találja az áradáskor odaszorult halat. Vagy az, hogy az áradáskor a falu népe csónakon megy a vasárnapi istentiszteletre, s a lakók a templomajtó mellett kikötve várják a gazdájukat. S még számos olyan vélekedést lehetne idézni, amelyek jobbra az idegen tapasztalásai, akinek kétségkívül szokatlan lehetett a szemhatárig mindent elborító víz. Mindez azonban nem jelenti, hogy a Bodroghköz – vagy a Sárköz, Rétköz, Ecsedi-láp stb. – egésze vízjárta lett volna. Éppen ezért volt jelentősége a térszíni formáknak: a 92–96 méteres tengerszint feletti magasságok egészen eltérő emberi tevékenységekre adtak lehetőséget.

Jobbra azonban nem egy-egy település sajátos helyzetéről esik szó, hanem az egész történeti táj, a *Bodroghköz* jellemzőiről. Pedig ha kicsit részletesebben megnézzük az egyes települések földhasznosításának változásait, akkor nem csupán árnyaltabb képet kapunk, hanem válaszokat is a táj településcsoportjainak kialakulására, a termelési technika és az életmód táji változatainak létrejöttére. A Bodroghköz falvaiban a 19. század közepén 6% és 62,5% között változott az egyes települések szántóterületének aránya a határ egészéhez viszonyítva. Természetesen, ha a legkisebb szántókhoz a legnagyobb hasznavehetetlen terület társul: például Tiszakarád határában 6% szántó és 76% művelésbe nem vett terület volt, ugyanez Lukán (Bodroghalom) 8,2 ill. 50,40%, míg például Bacsán 62,50% szántó és 14,5 hasznavehetetlen terület. A vízrendezés után, 1897-ben a fenti arány Tiszakarádon 40,70 és 6,10%, Lukán (Bodroghalomban) 61,6 és 8,30%, Bacsán pedig 79,5 és 5,4%-ra módosul.¹⁰¹ Anélkül, hogy automatikusan értelmeznénk a számadatokat, aki ismeri az említett falvak néprajzi arculatát, az jól tudja a különbözőséget életmódjuk, termelési hagyományuk között. Korábbi vizsgálatommal igyekeztem igazolni, hogy két szomszédos település, Karcsa és Pácin hagyományában miként hagyott nyomot a paraszti gazdálkodás eltérő feltételrendszere.¹⁰² Részletezően mutattuk be Kisgéres termelési kultúrájának változását, figyelembe véve a táj alakulását is.¹⁰³ Vagyis a tájhasznosítás részletező lokális elemzése árnyaltabb képet ad a Bodroghköz falvainak típusairól, s tovább differenciálja a – korábban a kistájak mentén megrajzolt – táji változatokat is. Bizonyára nem véletlen, hogy – a már citált geográfusok mellett – ebben a tipológiában eddig Borsos Balázs jutott legtovább, aki számítógépes analíziséhez a folyóvizek és a domborzat alapján végezte el a kistáji besorolást, s ennek alapján nyolc egységet különít el a vízrendezés előtti időszakban: *Bodroghköz–Széketköz*, *Tisza mente*, *Rozványi dombság*, *Karcsa mente*, *Bodrog mente*, *Tice mente*, *Helmei dombság*, *Hosszúrét*. Analíziséhez – a korábbi kistáji csoportosítások mellett – felhasználja a tengerszint feletti magasság, a domborzat, a településföldrajzi helyzet, a településszerkezeti típusok, az évi középhőmérséklet és csapadékmennyiség, valamint a talajtípusok lokális jellemzőit is, ezek alapján a tájhasznosítás tíz típusát különíti el.

Más vonatkozásban, az is igazolható, hogy a feudális kori földhasznosítási forma – a jobbágyfelszabadítás és a vízrendezés ellenére – helyenként gyakorlatilag visszafordíthatatlan társadalmi folyamatokat indukált, amelyek a kapitalizálódás, a

¹⁰¹ Boros 1997. 227.

¹⁰² Viga 1999.

¹⁰³ Viga–Viszóczky 2000. 167–208.

paraszti polgárosodás időszakában sem voltak korrigálhatók. Különösen igaz ez a Bodroghözben, ahol az új terület birtokbavételét sok feszültség, társadalmi ellentmondás kísérte, nem javítván érdemben a birtokstruktúrán, főleg a legszegényebb paraszti réteg helyzetén.¹⁰⁴

A természeti táj átalakításának az egész paraszti társadalmat és kultúrát átforgató hatása volt: ezeknek egy része közvetlenül, másik része közvetve hatott vissza a műveltség állapotára.¹⁰⁵ Nem hagyható figyelmen kívül, hogy ezt a nagy munkát éppen a paraszti társadalom alsó rétege végezte el. A nagy tájátalakító tevékenység mögött azonban – s ez a műveltség történetében az előzőhöz hasonlóan fontos –, napi küzdelem zajlott a táj, a közösség és az egyén természeti környezetének formálásában, a termesztés és a tenyésztés napi sikereinek érdekében. Ezek mind az emberi tevékenység eredményeit igyekeztek kitágítani a természeti feltételek szabta határokig, vagy – ha lehetséges volt – akár azokon túl is.¹⁰⁶

A fentiek együttesen a gazdálkodás strukturális változását jelzik, ami azonban annak ellenére ellentmondásos folyamat – elsősorban a helyi társadalom szerkezete, a népesedéstörténet és birtoklástörténet sajátosságai miatt –, hogy a tájátalakítás és a lassú paraszti polgárosodás közötti párhuzam a Bodroghöz műveltségének alakulásában kitapintható.¹⁰⁷ Az ármentesítés, a vízrendezés sok tekintetben átforgatta a települések létfenntartási szisztémáját, vele együtt átalakította a korábbi településhierarchiát is. Mindez azonban elsősorban a mezőgazdálkodás extenzív növelése, s nem jelenti azt, hogy a parasztüzemek termelési szerkezetében is lezajlott volna a változás. Továbbra is megmarad az eladásra nevelt (hizlalt) szarvasmarha tartásának túlsúlya, valamint a gabonatermelés prioritása. Az utóbbi azonban – az ármentes térszinek és az árterek hasznosítása közötti differenciák másodlagossá válásával – a búzatermelés szerepének növekedését is jelenti a homokhátak tradicionális rozstermesztésével szemben. Az ugar fokozatos elhagyásával a kapás takarmánynövények és a vetett takarmányok is terjednek a századfordulótól, ezek azonban sokfelé – a kétnyomásos határhasználat keretei között – a homokos fordulóföldekben, a rozssal felváltva kapnak helyet. Egészében növekszik az istállózás jelentősége, az állattartás azonban nagyon sokféle üzemszervezetbe illeszkedik, s a nagy, jobbára víz menti legelőkkal rendelkező falvak gazdasági előnye megnő a szűkhatárú, kis legelőterületű településekkel szemben.

Tájunkon a földrajzi környezet átalakítása szorosan összefügg a paraszti kultúra nagy korszakaival is: a vízrendezés a Bodroghözben a paraszti társadalom – lassú és ellentmondásos – polgárosodásának előfeltétele. Folyamatában közelítette egymáshoz a táj falvainak gazdálkodási struktúráját, ám a megváltozott szerkezetben – nyomokban – rendre felismerhetők a régebbi hagyományok. Mindez persze nem jelenti, hogy a Bodroghöz bármilyen vonatkozásban is reliktumterülete lenne: sokkal inkább a tradicionális kultúra alakuló táji változata.

¹⁰⁴ A bodroghözi földosztás problematikájához: Balassa 1956.

¹⁰⁵ Szabó 1996. 152–158.

¹⁰⁶ Viga 1997. 7–8.

¹⁰⁷ A jobbágyfelszabadítás paraszti társadalomra gyakorolt hatásához: Balázs szerk. 1998.

A táj hasznosításának évszázadai a Bodroghözben

A Bodroghöz – hasonlóan a magyar Alföld más vízjárta vidékeihez – a tudományos érdeklődés sokáig az archaikus eljárások, „ősinek” tartott eszközök és technikák, egészében régies életmódok reliktumaként tartotta számon. Erősítette ezt a felfogást, hogy a trianoni határmegvonás (1920) után, a kutatás jobbára a történeti táj déli, magyarországi területére szorítkozott, el is fedve ezzel a Bodroghöz táji tagoltságát, s leginkább a Hosszúrét korábbi vízi világát emelve a vizsgálatok homlokterébe. Az elmúlt félszázad alatt öröndetesen sok tudományos eredmény árnyalta a korábbi felfogást, s a településtörténet, agrártörténet, természeti és társadalomföldrajz, valamint a néprajz tényei mellett, más, hasonló adottságú tájak kutatása is a rendszerelvű értelmezést szolgálta.¹⁰⁸ A Bodroghöz korai településtörténete és újabb régészeti kutatásának eredményei megerősíteni látszanak a táj és népessége korai „virágkorát”, ami azonban nem jelenti, hogy egyelőre ne jobbára teoretikus vélemények formálódniának meg erről a kérdéstről.¹⁰⁹

A táj változatos felszíni formáihoz a bodroghözi ember egymást váltó generációi többféle módon alkalmazkodtak. A tevékenységi formák komplex életmód stratégiákban szervesültek, amelyek kistájanként, sőt, falvanként is jellemző, de falucsoportonként modellezhető típusokat képeztek. Sajnos, a történeti kutatások hálója ma még nem elég sűrű ahhoz, hogy az egyes lokalitások működési rendjét illetően módon megrajzoljuk: a kéziratos térképek csak a 18., még inkább a 19. század első felének tájhasznosításáról informálnak. Az életmód táji-történeti formációinak körülhatárolásához magam elfogadhatónak tartom Borsos Balázs kistáji felosztását, ami – a korábbi kistáji csoportosítások mellett – felhasználja a tengerszint feletti magasság, a domborzat, a településföldrajzi helyzet, a településszerkezeti típusok, az évi középhőmérséklet és csapadékmennyiség, valamint a talajtípusok lokális jellemzőit is, és ezek alapján a tájhasznosítás tíz típusát különíti el. Úgy vélem, hogy a *Bodrogyug–Szigetköz*, *Tisza mente*, *Rozványi dombság*, *Karcsa mente*, *Bodrog mente*, *Tice mente*, *Helmeci-dombság*, *Hosszúrét* kistájai az életmód mikro-regionális formáit is körvonalazzák. Borsos azt is megállapítja, hogy a folyók szabályozása előtt főleg három geográfiai tényező befolyásolta a gazdálkodás térbeli tagoltságát: 1. A különböző tengerszint feletti magasság és az ebből következő vízjárás. 2. A település domborzati helyzete. 3. A földrajzi kistájhoz való tartozás. Az első kettő alapján *szigettelepülést*, *folyóparti települést* és *hegylábi települést* különít el, amelyek besorolását a harmadik tényező, a földrajzi kistájuk alapján véli megoldhatónak.¹¹⁰ Nem árt azonban felhívni a figyelmet az ökológiai közelítés azon fontos tanulságára is, hogy az

¹⁰⁸ Dóka 1977., Dóka 1987., Valter 1974., Balassa 1975., Boros 1980., Boros 1997., Frisnyák 1990., Frisnyák 2005., Andrásfalvy 1973., Bellon 1989., Bellon 1991., Bellon 2003., Borsos 2000., Siska 1986., Viga 1996., Összegző bibliográfia: Nagy 1999.

¹⁰⁹ Révész 1996. 193–206. Az ősi ártéri gazdálkodásról részletezően: Andrásfalvy 1973., Andrásfalvy 1975. A problematikáról összegzően: Frisnyák 1990. 227–245., Dankó 2001. 89–109.

¹¹⁰ Borsos 1994. 310–326., Vö. Ebner (Gönyey) 1925.

azonos földrajzi környezet nem feltétlenül jelent azonos korrelációt, s azonos kultúrát.¹¹¹ Témánk szempontjából meghatározó annak hangsúlyozása, hogy a földrajzi adottságok a Bodrogtóban nem voltak változatlanok. A táj formálása, részleteinek átalakítása itt hosszú, több évszázados folyamat, aminek betetőzése és – máig ható – lezárása a 19. század második felének nagy tájrendezése, a vízrendezés és a lecsapolások, ami több lépcsőben alakította át a korábbi gazdálkodás rendszerét.

A Bodrogtó népsége életmódjával alkalmazkodott a táj adottságaihoz, kihasználta annak természet adta lehetőségeit, ugyanakkor tevékenységének egy része – elsősorban a termelő gazdálkodás és munkakultúra – ambivalens viszonyban volt az ökológiai környezettel. A termelő gazdálkodás és a táji környezet hasznosításának közvetlen formái komplementerként voltak jelen az egyes települések életében. Ezt a kettős viszonyt a történeti földrajzi és a néprajzi kutatás az *ártéri gazdálkodás* rendszerében egyesíti, megkülönböztetve annak korai, *differenciált* (13–15. század) és későbbi, *komplex* formáját. Frisnyák Sándor szerint a Bodrogtó látszólag homogén felszíne két morfológiai szintre tagolódott: az *ártérre* és az *ármentes homokszigetekre*. A táj népe mindkettőt racionális módon igyekezett hasznosítani. A honfoglalás korától a 19. század végéig a tájhasználat sokféle volt, alapvetően azonban *lakó- és gazdasági funkcióra* különült. A lakófunkció az ármentes mikro-térszínre, az ún. ősi települési szintre korlátozódott, míg a gazdasági tevékenység az egész tájra kiterjedt. A természetföldrajzi differenciáltságnak megfelelően, a gazdaságföldrajzi jelenségek is tagolódtak.¹¹² Bár a rendezés előtt nagy területeket borított víz (időszakosan és állandóan előtört területek), a gazdálkodás mégis változatos, differenciált volt. A folyókból kiágazó fokok, erek, holtágak, mocsarak mentén differenciált ártéri gazdálkodás (halászat, csikászat, gyékény- és nádtermelés), erdőgazdálkodás zajlott. A nagy kiterjedésű rét- és legelőterületeken állattartás, a magasabb, ármentes szinteken szántóföldi gazdálkodás, a hegyek és a homokbuckák lejtőin szőlő és gyümölcs termesztése jelentette a megélhetés fő formáját.¹¹³

A táj kiélésének különböző formái történeti folyamatok, amelyek az egyes települések és kistájak históriájában értelmezhetők. Mindez lényegesen bonyolultabb struktúra annál, hogy a régiesebb eljárásmodok felől az összetettebb munkakultúra és paraszti életmód modellje felé haladva próbáljuk meg értelmezni őket. A tradíció az alkalmazkodás többféle formáját örökölte, amelyekből a mindenkor közösségek „választhatták ki” az adott településen – akár periodikusan is módosuló – környezeti feltételekhez való alkalmazkodás stratégiáját. Ez utóbbi ráadásul társadalmilag is differenciált volt: a középkortól kezdve a termelő gazdálkodás volt a jobbágy-parasztok alapvető célja, feudális szolgáltatásuk alapja. A zsákmányoló életmód kisebb csoportok, egyre inkább – a vízrendezés után hangsúlyosan – a marginális helyzetűek életmódjába szorult vissza. A recens módszerrel elérhető időszakban, lassan másfél évszázad óta egyértelmű, hogy a bodrogtói ember számára – hasonlóan más tájak parasztjaihoz – a föld és a jószág, a paraszti munka lehetősége volt az elérendő cél, az volt a mintaadó modell. Úgy gondolom, hogy ez volt az emberi élet

¹¹¹ Kroeber 1931. 250., Frake 1962. 53–55.

¹¹² Frisnyák 1990. 227.

¹¹³ Boros 1994.

fő mozgatója a korábbi évszázadokban is. Ennek megfelelően, a táj hasznosításának formáit is annak megfelelő rendben tárgyalom, hogy azok milyen jelentőséggel, s milyen gazdasági szereppel bírtak az életmódban és az üzemszervezetekben.¹¹⁴

1. *Pásztorokodás, állattartás*

A folyószabályozás és az ármentesítés előtt a Bodrogtörzs különböző adottságú legelői a külterjes állattartás gazdag takarmánybázisát jelentették.¹¹⁵ Bizonyos, hogy a táji adottságokhoz, a vegetáció jellegéhez igazodva, az állattartás struktúrája a vízrendezés előtt sem volt homogén, s annak megfelelően összetettek voltak a tenyésztői célkitűzések is.¹¹⁶ A földesúri és a jobbágy-paraszti üzemek legjelentősebb hasznát biztosító, hús- és igásmarha gulyáival/csordáival kis amplitúdójú vándoroltatás zajlott a füves legelők között, a vegetációhoz és a mindenkori árszintekhez igazodva. Jó adottságú években a bodrogtörzsi legelőkre tiszántúli, nyírségi állatcsoportokat is fogadtak, ebben a vonatkozásban nem választható el a táj az Ondava mente, ill. az Ung vidék és a Felső-Tiszántúl külterjes legelőterületeitől. Az igényesebb lóállomány ellátását – a bodrogtörzsi fogatolásban a 20. század derekáig megmaradt a jármos ökrök dominanciája¹¹⁷ – csakúgy, mint az év egyik részében olban tartott fejősmarha-állományét, a gazdag rétek szénatakarma egy részét ki a korábbi századokban is. Sok levéltári adat igazolja az ártéri makkos erdők jelentőségét a ridegen tartott sertésnyájak, kondák őszi takarmányozásában, ami a 18–19. század fordulójától a homokháton megjelenő kukoricával egészült ki.¹¹⁸ A juhászat a Felső-Bodrogtörzs magasabb térszíneire szorult, jelentősége a vízrendezés után növekedett, nem utolsósorban a homokhátak *kosaras*ásával való talajjavítása miatt.

A Bodrogtörzs legeltető állattartásának legelőbázisa sajátosan kétpólusú volt: a rétek és az erdők egyaránt nagy szerepet kaptak abban. (Nem vált el élesen egymástól.) Az erdők fogatolásával a rétek és ártéri legelők szerepe vált dominánssá, amelyeknek a jelentősége megmaradt – sőt növekedett – a vízrendezés után is. (Számos adat jelzi, hogy a majorságok – erőszakos földesúri fogatolások révén – kiterjedt rét- és legelőterületeket foglalnak el a jobbágyoktól,¹¹⁹ de egyre szigorúbbak voltak a nagy fontosságú legelőket adó erdőterületet védő rendelkezések is. Vagyis nem csupán a nagy volumenű erdőirtások, hanem az erdővédelem is egyre erősebb szorította a legeltetés lehetőségét.¹²⁰) A 18. század első harmadától kezdve már jól adatolható, hogy az egyes bodrogtörzsi falvak határa erősen eltérő legelőterülettel és legelőminőséggel bírt, s hogy a kevesebb legelővel rendelkező falvak népe

¹¹⁴ Más megoldást követ pl. Borsos Balázs, aki a régiesebb eljárásmodok rendjében tárgyalja a tájhasznosítás különböző formáit. Vö. Borsos 2000.

¹¹⁵ Bodó 1992., Vö. Frisnyák 2005. 238–240.

¹¹⁶ Az eltérő adottságú legelők és a legeltetés módjának összefüggéséhez, valamint a rétgazdálkodás kérdéséhez: Borsos 2000. 106–120.

¹¹⁷ Bodó 1986.

¹¹⁸ Balassa 1973. 53–79., Szabadfalvi 1970.

¹¹⁹ Gyimesi Sándor szerint, Zemplén vármegye településein a 18. század végére a paraszti földállomány 23–59%-át csatolták erőszakosan a majorságokhoz. Gyimesi 1970. 37.

¹²⁰ Viga 1996. 11–41.

mind a nagyobb kiterjedésű települések, mind pedig a szomszédos vármegyék – főleg Ung, Szabolcs és Bereg – falvainak határára is adott heverő, kintháló jószágot.

A Bodroglak kiterjedt legeltető állattartásának takarmánybázisát tehát a 19. század derekáig az erdők és az ártéri legelők növényzete, ill. a vízjárta rétek szénatermése képezte. Az erdő kiirtása valamint a legelő- és a gyepterületek arányának elmozdulása visszavetette a gazdálkodás ezen ágazatát. Majd amikor – az 1880-as évekre – egészében átalakult a földhasznosítás szerkezete, a reliktum-szerűen megmaradt külterjes legelőterületek (pl. *Eszenke* a Latorca mentén, Zétény közelében) és a falvak közös legelői mellett egyre inkább a téli istállózás vált jellemzővé. A vízrendezés után nem elsősorban a struktúrája változott az állattartásnak, hanem területileg differenciálódott az ágazat jelentősége: a nagy, jobbára víz menti legelőkkel rendelkező falvak gazdasági előnye megnőtt a szűkhatárú, kis legelőterületű településekkel szemben. A települések nagyobb részének állattartó gazdálkodását szorongatta a szűk legelő, ezek közeli falvakkal társultak – az úrbéres közösségek, ill. a legeltetési társulatok közvetítésével – a jószárok más határon való legeltetésére. A Latorca mente falvai a *vízzen túl* (Bés, Csicsér és más Ung vidéki falvak határában) is béreltek legelőt, ill. legelőjogot. A Felső-Bodroglak és az Ung vidék településeinek hasonló társulása jött létre a 19. század második felétől a kaszálórétek, ill. a szénakereskedelem vonatkozásában is, mivel a vízrendezéssel párhuzamosan terjedő vetett takarmányok sem oldották meg egészében a jó piaccal bíró hízó-, ill. növedék állatok nevelésének gondját. Jószerével minden talpalatnyi területet igyekeztek kihasználni a legeltetés és a szénakaszálás céljára: a nyomáskényszer, ill. a *forduló földek* időszakában az ugart legeltették, a közös gazdálkodás bevezetéséig általános volt a *tarló* legeltetése – az utóbbit leginkább az aratás végén szervezett *borjúcsordák* hasznosították. Sok vonatkozásban a legeltetés és a rétgazdálkodás lokális feltételeire volt felfüggesztve az állatállomány fajtaváltásának folyamata is.

A vízrendezést *megelőző állapot* rekonstruálása során csakúgy, mint az átalakított táj hasznosítása kapcsán fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a Bodroglak hagyományos paraszti gazdálkodásának szerkezetét egyfajta rugalmas rendszerként kell elképzelnünk. Értelmezésem szerint egyfajta „pulzáló”, a vízjárásoknak, periodikusan változó lokális feltételeknek megfelelő, azokhoz részleteiben alkalmazkodó gazdasági stratégia jellemezhetette a vízrendezés előtti Bodroglak jobbágy-parasztjainak tevékenységét, vagyis lényegesen összetettebb, árnyaltabb annál az állóképénél, mint amit néprajzunk a vízjárta területek gazdálkodásáról – a sokféle haszonvétellel együtt – tart.¹²¹ Egyelőre csak sejthetjük, hogy a legeltetés és a takarmányozás arányai is változhattak az egyes évek vízjárásához, az időjárás ciklusaihoz igazodva. Mindezek részleteinek feltárása azonban még a további kutatás feladata lesz.

2. Földművelés

A vízrendezés előtti Bodroglak földművelő gazdálkodásának lehetőségei rendkívül behatároltak voltak: Borsy Zoltán és Félegyházy Enikő szerint csupán a

¹²¹ Bellon Tibor adatai igazolják, hogy a 18. században a Nagykunságban is változtatta az előljárást – a legelők mindenkorai állapotának megfelelően – a nyájak legelőterületét. Vö. Bellon 1996. 111–141.

táj területének 10%-a emelkedett az árvízszint fölé.¹²² Mindez éppen nem jelenti, hogy a bodrogi parasztok ne igyekeztek volna kitágítani szántóik területét: a rövid tenyészidejű gabonafélék termesztésének emléke vélhetően éppen az alkalmi területfoglalásokról tanúskodik.¹²³

A 18–19. században megszaporodó történeti források adatai tartalmazzak – igaz, nem konkrét, s nehezen értelmezhető – adatokat arra vonatkozóan, hogy a különböző vízjárások, az évente és évszakonként is eltérő feltételek különböző lehetőségeket biztosítanak a gazdálkodás számára. Csupán néhány példát emelek itt ki, amelyek talán elegendőek annak bizonyítására, hogy nem merev, s nem változatlan az „alkalmazkodás”, s a földrajzi mikrokörnyezet periodikus állapotai faluközösségek, ill. a parasztüzemek tevékenységének változó keretét biztosítanak. Az úrbéri bevallás (investigatio) anyagában a Bodrogzug falvai az alábbiakról adnak számot. (Kurzívval emelem ki a témánk szempontjából leglényegesebb információkat.)¹²⁴ Zalkod: „A határ két nyomásra van fel osztva, megtermi a rost, zabot, lent, kukoricát és kenderet. Vannak széna termő réttyei és *ha az árvíz nem hever* az barom tartásra alkalmas széna tsinálódik, s olyankor sarjút is lehet kaszálni...” „*Nagy árvizes időnként kívül* mindenféle barom táplálására elegendő legelő mezejek vagyon. Alkalmatos házi kertek van, melyekben jó dohány, káposzta és kukorica s az élethez szükséges zöldségek teremnek.” Viss: „A határ két nyomásra vagyon felosztva, meg termi a rost, zabot, lent, kenderet és kukoricát. Vannak széna termő réttyei melyekben *ha az árvíz sokáig nem hever* a barom táplálására alkalmas szénát kaszálnak. A házi kertekben alkalmas dohányok, káposztájok és más zöldségfélék teremnek és magok szükségekre elegendő. Vagyon a Hellységnek egy bizonyos falu réttye nevű kaszálója az uraság engedelméből, mellyen szokott teremni mint egy 20 szekér széna, volt egy tökök nevű halászó tava is, de attul az uraság ez előtt mint egy fél esztendővel a lakosokat az uraság el tiltotta.” Nézzük meg még egy karakteres bodrogi falu, Bodroghalom (Luka) úrbéri bevallását. „IV. Haszonvételek: 1. Az helység határa két nyomásban vagyon, melynek mind a két járása *mikor az Úr Isten a föld termésére alkalmas üdöket szolgáltat*, valamit szoktak vetni, mindeneket megtermi. Ugyanitt gabonát, zabot, árpát, kukoricát, melynek termésével kenyérnek szükségét segíti. S több eféléket, jelesül pedig gabonát, ollyat melyből a téstás étket is jóízűn megehetik. 2. Kaszáló réttyek nagyobb részben olyan vagyon, melyek marha téli legelésre alkalmas széna csináló füvet terem. S vannak ollyatén kaszálók, melyeken sarjút is kaszálhatnának *a száraz üdójárásban*, hogyha jó rendtartás volna, s a vidéki marha is kaszálójokra ki nem csapna. De többnyire szénájok is, *midőn az árvíz nem uralkodik*, annyi terem, hogy sarjúra nincs szükség, azért is soha szokásban nem volt közöttök...” Felsorolja az investigatio település hátrányos helyzetét, adottságait is. „1. *Rendkívül való árvízben némely alább való szántóföldeket károsítja az árvíz*. Tiszta búza pedig különben sem terem a határban. 2. A kaszálóit a *közönséges árvíz* is ellepi és ha *sokáig rajtok hever* a szénájok sem oly alkalmas az barom tartására, olyankor sarjút

¹²² Idézi: Frisnyák 2005. 237–238.

¹²³ Borsos 2000. 121–134.

¹²⁴ Idézi: Boros 1980. 121–132., A rendiség bodroghalmi (lukai) jobbágy-paraszi társadalmának változásához: Tóth 2000. 945–954.

is lehetetlen csinálni. 3. Szigeten lévén ez helység akár hova mennyenek szükségeknek keresése végett mindenfelé vámot kénytelenek fizetni, még pedig Tokajnál árvíz idején a Rakamazi töltésekre nézve kétszerest. 4. *Rendkívül való árvíznek idején* megszorul ezen határon marhájok.” Árulkodó az „*alább való szántók*” megfogalmazás, ami ugyancsak többszintű gazdasági térszint, és többféle gazdasági stratégiát, cselekvéssort körvonalaz. Értelmezésem szerint, egyfajta „pulzáló”, a vízjárásoknak, periodikusan változó lokális feltételeknek megfelelő, azokhoz részleteiben alkalmazkodó gazdasági stratégia jellemezhetette a vízrendezés előtti Bodroghöz jobbágy-parasztjainak tevékenységét, vagyis lényegesen összetettebb, árnyaltabb annál az állóképénél, mint amit néprajzunk a vízjárta területek gazdálkodásáról – a sokféle haszonvétellel együtt – tart.

A vízrendezés előtt a földművelés által leginkább hasznosítható területek a kiemelkedő háta, porongok voltak, amelyek – homokos talajuk révén – főleg a rozstermelést biztosították. A táj átalakításával – az ármentes térszínnek és az árterek hasznosítása közötti differenciák másodlagossá válásával – a búzatermelés szerepe is növekedett, a homokhátak tradicionális rozstermesztésével szemben. Az ugar fokozatos elhagyásával a kapás takarmánynövények és a vetett takarmányok is terjedtek a 19–20. század fordulójától, ezek azonban sokféle – a kétnyomásos határhassználat keretei között – a homokos fordulóföldekben, a rozssal felváltva kaptak helyet. Más vonatkozásban is változott a korábban domináns homokhátak funkciója: a beltelkek (*épség*) kertjeiből ide kerül ki a dohány, a dinnye és az egyéb kapásnövények, amelyek más térszíneken is benyomulnak a korábban létfontosságú burgonya helyére.¹²⁵ A közös gazdaságok létrejötte, a paraszti üzemek felbomlása után ezeken a tájból alig kiemelkedő homokdombokon jelennek meg a parányi szőlőültetvények, amelyek olyan helyeken is megkísérelték elterjeszteni ezt az intenzív kultúrát, ahol korábban az ismeretlen volt.

3. Gyümölcskultúra

Belényesy Márta vizsgálatai igazolták, hogy Magyarország területén már az Árpád-korban a nagyobb folyók, elsősorban a Duna és a Tisza ártere volt a gyümölcs-állomány egyik legfontosabb élőhelye, ahol a – szinte vadon termő – szilvás és körtés berkek mellett, legkorábban jelentek meg a kerített gyümölcsösök is. Ezek a természetközponterek lényegében a 19. századi ármentesítésekig meghatározó jelentőségűek voltak, s az ország keleti felében népünk sokáig szinte csak az árterek, vízparti szakaszok vadon növő gyümölcsfacsoportjait hasznosította.¹²⁶ *Galgóczi Károly* szerint: „A Tiszahát fent Máramaroson elkezdve mindkét oldalon Beregh-Ugocsa, Ung, Zemplén, azután Szatmárban és Szabolcsban egyaránt egész gyümölcs raktárakat képez...”. A nedves ártéri talajokat elsősorban a szilva, alma és a körte kedvel-

¹²⁵ A homokhátak, porongok a földművelő gazdálkodás letéteményesei voltak, talajuk a talajerő folytonos utánpótlására szorult. Magam ezért nem tartom elfogadhatónak Borsos Balázs – Borovszky Samutól átvett – vélekedését, miszerint a vízrendezés előtt az istállótrágyának ne lett volna nagy jelentősége. Vö. Borsos 2000. 128., 348. jegyzet.

¹²⁶ Belényesy 1955. 25.

te.¹²⁷ A Bodroglókban – amint arról *Lippai János* 1667-ben megemlékezik¹²⁸ – sok gyümölcs termett, ám az egyes települések gyümölcsfaállományában jelentős különbségek voltak: a víz menti, folyó menti falvak bőségével szemben a víz által nem érintett települések népe legfeljebb önmaga ellátására jutott gyümölshöz, de bizonyára behozatalra is szorult.

A gyümölcsstermő térszínek vizsgált területünkön is eltérő gyümölcsfajtákat neveltek. Amíg a szilvasligetek többsége a vizekhez közel, egykori árterek mentén, valamint a kertekben húzódott, addig a cseresznye főleg a szőlők, szőlőskertek nap-sütötte oldalain díszlett. Szentes, Kiszeg, Zemplén, a Bodrog túlsó oldalán Csarnahó cseresznyéje különösen híres volt. Molnár András 1799-ben kelt vármegyeleírása (Bodrog) Szentesről külön is megemlékezik: szerinte ez a település a cseresznyefákból több hasznot vett, mint a szőlőből.¹²⁹

A gyümölcsstermesztés súlypontja az ártereken maradt, még a vízrendezés után is megőrizve a korábbi termesztés számos hagyományát. A gátakon belül a régi vízi világ számos maradványához hasonlóan élt tovább a gyümölcsstermesztés is, megőrizve számos archaikus technikát, s a haszonvétel extenzív formáit. A közös gazdálkodás bevezetése előtt a Tisza-völgy szlovákiai és magyarországi oldalán egyaránt magángazdák birtokában voltak az ún. *Tisza-kertek*, az ártéri gazdálkodás jellegzetes relikviumterületei. Nagytárkány és Kistárkány mellett hasonlóak voltak a Bodroglókban Zemplénagárd, Révleányvár, Tiszakarád és Cigánd térségében is. Az utóbbiak századunkban is elhanyagolt szilvasok, gyümölscserdők voltak.¹³⁰

A termesztett gyümölcsfajták változását, az igényesebb gyümölcskultúra elterjedését nem egyszerű nyomon követni, a gyümölcsfajták elnevezése sem igazít el pontosan ebben a kérdésben. A változtatásokat ugyanis az egyes gazdák nem egy időben hajtották végre, a gyümölcsösök nem egyforma szerepet játszottak a különböző paraszttüzek gazdasági stratégiájában. Az bizonyos, hogy a legjelentősebb változást az almafajtáknál figyelhetjük meg. A hagyományos fajták később érők voltak: keményen, alig megérve szüretelték őket, s az ősz, ill. a tél folyamán váltak fogyasztathatóvá.¹³¹ Legismertebb almafajták voltak a *batul*, a *bilaj piros* (*bilaj* ~ *bivaly*) a többféle *rozsmaring*, de főleg a *húsvéti rozsmaringot* kedvelték, a *kormos*, a *lapos alma*, a *tarka piros*, a *paraszt sóvári*, a *beregi sóvári*, a *nemes sóvári*, a *ján csecsű*, a *zöld lapos*, az *ontárió*, a *parmin*, a *rétesalma*, a *törökbálint* és a *jonatán*. Körték: *búzával érő*, *szőkekörte*, *mészkörte*, *császárkörte*, *vilmoskörte*, *muskotály*, *disznószar körte*. Szilvafajták: *berbenci* (*verbencei*), *berstervei*, *duránci*, *veres szilva*, *ringló*. Ma is szinte vadon nő a *gömbölyű szilva* – főleg *pálinkát főztek belőle* –, minden évben bőven terem.

Az *aszalás* az első világháború előtt közönséges konzerválási mód volt. A Tisza-kertben készítették el a földbe mélyített aszalókat – ezek később az udvarokon, ill. a házikertekben újultak meg.¹³² A *lekvárfőzés* általános gyakorlat volt az 1970-es

¹²⁷ Galgóczi 1855. 283.; Andrásfalvy 1975. 252.

¹²⁸ Idézi: Kuknyó 1973. 59.

¹²⁹ Molnár András leírását részben közli: Udvari 1992. 80, 83.

¹³⁰ Csíkvári (szerk.) 1940. 63., A tárkányi Tisza-kertekről: Viga 1993. 423–434.

¹³¹ Vö. Viga 1986. 181.

¹³² Dobrossy 1969., Trejbal 1973.

évekig. Bár Zemplén vármegye 1780. évi katonai leírása Nagytárkányban *szilárd falú pálinkaégetőt* említ,¹³³ a lepárlásnak inkább csak a második világháború után lett nagyobb keletje.

A Bodrogek köz gyümölcsével intenzív forgalom zajlott mind a szomszédos tájak, mind az Alföld gyümölcsben szegény vidékei felé. Az 1990-es évek elején az idős adatközlők még gyermekkori emlékként idézték fel a Tiszán leúszó tutajokat, amelyek Máramaros, Rahó felől jöttek, s egészen Szegedig levitték fa rakományukat. A tutajosok megvették a gyümölcsöt a bodrogek köz gazdáktól, és *kosárral* vitték azt tovább árulni az Alföldre. A bécsi döntés után történt kísérlet a Tisza-kertek gyümölcstermesztésének modernizálására, és a Bodrogek köz gyümölcskereskedelmének megszervezésére, ám az a háború, majd az újabb határmegvonás miatt nem járt számottevő eredménnyel.¹³⁴

A közös gazdaságok is megörökölték a Tisza-kertek gyümölcskultúráját: az 1960-as évek végén még mintegy 15 000 gyümölcsfa volt a tárkányi Tisza-kertek 100 hektárnyi területén. Volt olyan év, hogy csak a kistárkányi szövetkezet 15–20 vagonnyi szilvát, meg 100 vagonnyi almát (1000 mázsa) értékesített a Tisza-kertből. A JRD idején is frissítették az állományt, mivel a régi fajta gyümölcs egyre kevésbé volt piacképes. Az új fajták gondosabb kezelést igényeltek, permetezni kellett őket, termesztésük nem volt olyan sikeres, mint a korábbi időszak gyümölcsfajtaíé. 1976-ban államosították a kistárkányi szövetkezetet, akkor kezdődött meg a gyümölcsfa-állomány elpusztítása. Két év alatt a fákat kihúzgálták, buldózerrel kipusztították.

4. A bodrogek köz szőlőkről

A bodrogek köz szőlő- és borgazdálkodás történeti és gazdaságföldrajzi adatait *Boros László* foglalta össze,¹³⁵ ezen a helyen a kérdéskörnek csak néhány fő vonását villantom fel.

A Bodrogek köz alapvetően különböző adottságú tájakat választ el egymástól, s a folyó jobb partján, a folyó menti síkságból kiemelkedő Zempléni-hegység hegyláb-felszínein alakult ki a primer gazdasági jelentőségű szőlőkultúra. Ez a szőlővidék kenyeret is adott a Bodrog bal partján fekvő falvak népének, akik csak igen komoly munkával jutottak megélhetéshez, s maguk – a jobb parthoz képest – csak szekunder jelentőségű szőlőkultúrát műveltek.¹³⁶

A Bodrogek köz és a Bodrog mente településeinek szőlőkultúrája két történeti korszakot képvisel. Az egyik feltehetően középkori eredetű réteg, mely a sík vidékből kiemelkedő vulkáni eredetű magaslatokon húzódik (Zempléni-szigethegység, Csókás, Határ-hegy, Lapos-hegy, Fekete-hegy, Simon-hegy, Nyír-hegy, Középső-hegy, Pilis, Borz-hegy stb.). Pl. a kövesdi hegyen lévő szőlőről már 1323-ban, a szentesi szőlőkről pedig 1423-ban megemlékeznek az oklevelek.¹³⁷ Kistoronya

¹³³ Csorba 1990. 171.

¹³⁴ A gyümölcskereskedelemtől összefüggően: Viga 1986. 175–205.

¹³⁵ Boros 1994., A szlovák irodalomban összefüggően: Drábiková 1989. 17.

¹³⁶ Dóka 1977. 106., Frisnyák 1994.

¹³⁷ Bogoly 1992. 8–9., Siska 1986. 206–208.

1737-ben Tokaj-Hegyalja zárt borvidékéhez tartozott,¹³⁸ a 20. században Szőlőské kertjei is oda nyertek besorolást.

Az említett településeken a recens gyűjtések során is tetten érhető a szőlőkultúra korai rétege. Tanúsítják ezt pl. a szőlőfajták nevei, amelyekből a technikai váltás, a homoki szőlészet elterjedésének nyomai is kiérezhetők: *Bakó, Furmint, Hárslevelű, Delevár, Otelló, Izabella, Polybos, Gersec, Balafánt, Gobér, Cájder, Noha* – gyakran együtt, egy helyről. De a terepen járva jól megfigyelhetők a régi szőlészet nyomai is. A teraszok – olykor csak nyomokban –, a több generáció alatt kikapált *lingó kövekből* rakott *garádok* (kerítések), Toronya, Bári, Kisdéres, Helmec, Szőlőské olykor vélhetően középkori eredetű lyukpincéi, a sokféle elvadult parlagszőlő mindmind a hagyományos szőlészkezelés nyomai.

Az újabb szőlőültetvények elterjedésével párhuzamosan változott bizonyos mértékben a régi szőlők művelésének és feldolgozásának technikája is. Mára általános a kordonos művelés. A permetezés az 1930–40-es években először *fekete ürömből*, ill. hasonló tulajdonságú növényekből készült seprűvel jelent meg a paraszti szőlőkben.

5. Az erdő és a fa

Ahogy Európa más vidékein, tájunkon is az erdő és a víz rovására tudta az ember kiterjeszteni a termelőtevékenységének kereteit. A 13. századtól folyamatosan zajlott a bodrogi erdők irtása, mint a honfoglalás korában egyetlen összefüggő erdőséghez hasonlítható Kárpát-medence más területein. Az erdő és a vízjárás, ill. ártér egymással is szoros kapcsolatban volt, s a vízrendezés és az erdőirtás történeti szakaszai számos vonatkozásban egymásba kapcsolódtak. Először a települések környékén, magasabban fekvő tölgyesek lettek a fejszék áldozatai, de a kiemelkedő térszíneken, főleg a Zempléni-szigethegység belsejében fekvő magaslatokon húzódó tölgyesek jelentősége egészen a 19. század derekáig megmarad a sertéskondák makkoltatásában. A legkisebb kárt a 19. század elejéig az ártéri és síksági galériaerdők szenvedték el, azok kivágásának feltétele volt a vízrendezés is: az erdőállomány kiirtásának utolsó nagy szakasza egybeesett a Bodrogköz vízszabályozásával.¹³⁹

Az erdők sokhasznúak voltak: az állatállomány legeltetésétől a gyűjtögetésig, a gazdaság és a háztartás faeszközeinek alapanyagától a tűzifáig sokféle módon hasznosították a fáját. Jelentős volt önmagában a haszonfa értéke is, bár az ártéri tölgyesek fájának minősége nem közelítette meg a magaslatok faállományáét. Az erdőhasználat mindenkori formáit részben a birtoklás lokális keretei, részben pedig az úrbéres közösségek belső rendje szabályozta.

A bodrogi erdők kiirtásával a vidék népe számára a *fa* és a *fatermékek* egyre inkább más tájakról voltak beszerezhetők. Amíg a 18. század végén a víz menti települések lakói a tél folyamán még igen sok *ölszét* vágtak, *szőlőkarót* faragtak, s *épületfát* készítettek, addig Véke, Kisdéres, Kiskövesd, Nagydéres már behozatalra szorult a faanyagból. A 20. század elején Zétényben *slippert* (vasúti talpfa) és *hordódongát*

¹³⁸ Bodó 1979.

¹³⁹ Bogoly 1992. 20., Frisnyák 1996. 27–30., Viga 2002. 281–289.

faragtak a Fux-birtok erdejéből, de a gazdálkodás és a háztartás fatárgyaiból a vidék behozatalra szorult. A bodrogi falvakban ma már nincs nyoma számottevő faiparnak.

6. *A zsákmányoló életmód hagyományos formái*

A zsákmányoló tevékenység a táj és az ember komplex módon összetett viszonyrendszerének megvalósulási formája, ami részben gazdasági kényszerűséget, részben az egymást váltó generációk kulturális örökségét, tudását tükrözi. A Bodrogköz elmúlt századaiban is többféle cél szolgálatában állt: a vegetáció egészének mindenkor állapota, a mezőgazdálkodás lehetőségeitől, a kistáji keretektől, nem utolsósorban az egyes társadalmi rétegek szociális állapotától függött, hogy a zsákmányoló technikák komplementer módon jelentek meg a termelőtevékenységek mellett, esetleg – inséges időben – rákényszerültek az emberek a gazdag növény- és állatvilág gyűjtögetett javainak fogyasztására, vagy közönségesen beépültek azok a táplálkozási kultúrába. Más gyűjtögetett anyagok pedig nyersanyagként vagy feldolgozott formájukban a szomszédos tájakkal való cserében is megjelentek. Ugyanazok a növényfajok, amelyeket jellemzően állati takarmányként hasznosítottak, az ember inségeledeként is felbukkanhattak. Bizonyos, hogy a régi Bodrogköz élővilága sokféle zsákmányoló technikára alkalmat adott, amelyek jelentősége a vízrendezés után jelentősen csökkent. Ez utóbbival is összefügg, hogy a régi vízi világ emléke, önmagát a mostoha körülmények között fenntartó közösségek öröksége beépült a helyi kulturális önképbe, a vízjárta Bodrogköz kulturális toposzába is. A *pákász* alakja önmagában, vagy például a nagy mennyiségben összegyűjtött vízimadár tojások kérdése a néprajzban ma is diszkusszió tárgya, s igazolni látszik, hogy a „rég vízi világ” máig sok, nehezen igazolható, olykor romantikus képet őriz a vízrendezést megelőző időszak lápi életmódjáról.¹⁴⁰

A bodrogi *halászat* – hasonlóan más tájak tradíciójához – két fő eljárásmodot követett, s azok eszközkészletével rendelkezett. Az egyik az élő vizek zsákmányolása, amibe beletartozott a – természetes vagy ásott csatornákkal, fokokkal táplált – halászó tavak (*piscina*) halfogása is. A Felső-Tisza vidéken a középkor századaiban ismert nagy kerítőháló (*gyalom*) használata a vélhetően jobbára hivatásos *nagyhalászok* tevékenységéhez kapcsolódott.¹⁴¹ Ugyanakkor a közelmúltig élt az emléke a Bodrog és a Latorca mente falvaiban a *rekesztés* gyakorlatának: az áradás után a mederbe visszahúzódó vizet a hajlatoknál vesszőből font kerítéseken (*gerregye*) engedték át, aminek a szabadon hagyott kapujában emelőhálójával ejtették el a halat.¹⁴² Ez utóbbi eszköz a *kisbalászkok* – halászatot csak kiegészítő tevékenységként folytatók – kelléktárának része volt, együtt a különféle *tapogatókkal*, *téli és nyári szákeokkal*, *kétköz*- és *kaparóhálójával*, a különböző kovácsoltvas *szigonyokkal*.¹⁴³ A lápos vidékek néprajzi leírói gyakran önállóan emlékeznek meg a *csikászatról* és a

¹⁴⁰ Viga–Viszóczy 1997., A madártojások kérdéséről összegzően: Szilágyi 1997. 92–103.

¹⁴¹ Összegzően: Szilágyi 1995.

¹⁴² D. Varga 2004.

¹⁴³ Gönyey (Ebner) 1926.

*csikászok*ról, amely tevékenység a régi Bodrogtőben is jelentős volt.¹⁴⁴ A vízrendezés a vízen járó emberek zsákmányszerzését is átalakította: az élőhelyekkel a fogási technikák is megváltoztak.

A *méhészet* virágkora a Bodrogtőben ugyancsak a vízrendezéssel ért véget: ez nem csak a vegetáció módosulásának következménye, hanem a korábban jószerével egyeduralkodó méz mellett a 19. század derekán megjelenő répacukor gyors térfoglalásának is.¹⁴⁵ Tájunk gazdag és változatos, az esztendő hosszú szakaszában szinte egymást váltó virágzású növényzete ideális méhlegelőket biztosított, s ebből is következik, hogy – az okszerű méhészet mellett – a méhtartás archaikus eljárásai (zsákmányoló, élőfás méhészet) megérték a 20. századot. A méhlikások, melyek között a gyékényből font *kasok* ugyancsak sokáig őrizték dominanciájukat, a 20. század folyamán a portákra kerültek át, párhuzamosan a vetett takarmányok és a telepített gyümölcsfák méhlegelőként való megjelenésével.¹⁴⁶

A növényi anyagok *gyűjtögetése* az emberi közösségek régies tevékenysége, s önálló tanulmányt érdemelne ez a téma a Bodrogtőben is. Nem tárgyalom azt a sokféle növényi speciést, amelyek az esztendő különböző időszakában, az egyedek különböző fejlettségi állapotában, ill. egészében vagy részükben – alkalmilag vagy rendszeresen – fogyaszthatók voltak. Csupán a *sulyom* (*Trapa natans*) táplálkozásbeli szerepét említem meg: Európa neolitikus telepeitől a 20. század elejéig töretlen volt a sajátos vízínövény jelentősége.¹⁴⁷ A gazdaság és az árucsere szempontjából is nagy fontosságú volt a *gyékény* (magyar gyékény – *Typha angustifolia*) gyűjtése és felhasználása. Két falu, Cigánd és Kisgéres népe nagyban gyakorolta a gyékényszövés háziipari munkáját. Az utóbbi sokáig szigorú endogámiáját tréfásan azzal magyarázzák, hogy a gyékényszövés tudománya ne kerüljön ki a faluból. A különféle takaróknak használt gyékénylapok, ágyelők, falvédők szövetei éppen úgy eljutottak a szomszédos tájakra, mint a gyékényszakajtók, méhkasok, lábtörők. A Tice és a Karcsa menté falvaiban elterjedt háziipar volt a *vesszőfonás*, amit a 20. században már főleg cigányok gyakoroltak. A különféle kézikosarak mellett, pl. Perbenyikből nagy számban kerültek ki a vesszőből készült székek, asztalok, kerti bútorok is. Bár a *nád* (*Phragmites*) a Bodrogtő fontos növénye, aminek szerepe csak nőtt az erdőterületek csökkenésével, ill. a fa árának növekedésével,¹⁴⁸ gazdasági hasznát csökkentette, hogy a tájunkon nem nagy, összefüggő területeken nő, hanem széttagoltan, foltszerűen. A bodrogtői *kötés* (*Carex elata*) már a feudális korban is keresett volt a szőlővidékek, pl. Tokaj-Hegyalja mezővárosi piacain.¹⁴⁹

7. A bodrogtői kőről

Talán meglepő, de jelentős belső forgalom zajlott a Felső-Bodrogtő szigethegysége kőbányáinak nyersanyagával is. A kőfejtőkben *andezitet*, *riolitot*, *vulkáni*

¹⁴⁴ Balassa 1975. 43–45., Dankó 2001a. 107–115.

¹⁴⁵ Kisbán 1987. 239–264.

¹⁴⁶ Balassa M. 1971., Balassa M. 1973.

¹⁴⁷ Összegzően: Szilágyi 1997. 86–92.

¹⁴⁸ Balassa 1975. 30.

¹⁴⁹ Takács–Udvari 1989. 368.

tufákat bányásztak, s használták fel a környező falvak építéséhez. A Bodrog menti *Ladamóc* határában évszázadok óta fejtik a mészkövet, s legalább a 18. század derekáig lehet nyomon követni a mészégetés mesterségét.¹⁵⁰ A szentesi *Nagy-hegy*, *Kis-hegy* és a *Pilis* piroxén-andezitje (a helybeliek trachitnak mondják) a környező falvak építkezésének nyersanyaga volt.¹⁵¹ Egy 1799-ben kelt leírás szerint: „Nevezetes ez a helység arról, hogy felette vagyon egy hegy, melyben oly lapos kövek vagynak, hogy minden faragás nélkül pádimentumra lehet fordítani.”¹⁵² Bély, Nagytárkány, Kistárkány, Örös, valamint a Latorcán túli Bés és Csicsér lakói is szentesi kőből építkeztek: a lapos kövek réteges illesztése – a lakóházaktól a gazdasági építményeken át a kerítésig – máig rányomja bélyegét Szentes és a környező települések arculatára. Hasonló kőanyagot fejtettek Helmeceken és Kisgéresen is.¹⁵³

A szentesi kőbányában dolgozó kőfaragók kezén századunkban sajátos helyi iparként virágzott a sírkőfaragás. A kemény kőre a fa sírjelek díszítményeit, jelképeit adaptálták, sajátos stílusát teremtvé meg a lokális díszítőművészetnek.¹⁵⁴

Összegzésként megállapítható, hogy a táj hasznosításának fentebb ismertetett formái sokféle lokális gazdasági struktúra és változatos üzemszervezet keretei között érvényesültek. Ezek változó elemei nem csupán történeti folyamatokat rajzolnak meg, hanem a tradicionális életmód és műveltség kistáji változatait is. Ma már tarthatatlan az a Bodrogtörzs-kép, amely e karakteres történeti táj hagyományos kultúráját a Hosszúrét tradíciójával azonosította. Az örömdetesen gyarapodó vizsgálatok lassan szét is feszítik a táji kereteket: a Bodrogtörzs déli része, a Bodrogtörzs műveltségében egyre inkább felismerhetők a Rétköz, ill. a Tisza túlsó falucsoportjának vonásai, míg a Felső-Bodrogtörzs falvainak számos kulturális vonása a Bodrogtörzs jobbpart településeire hajaz. Mindezek részletező feltárása az elkövetkező időszak feladata lehet.

¹⁵⁰ Bogoly 1992. 11.

¹⁵¹ Schafarzik 1904. 369.

¹⁵² Udvari 1992. 83.

¹⁵³ Kisgéres kőépítkezéséről összegzően: Balassa M. 2000. 129–165.

¹⁵⁴ A témával önálló tanulmányban foglalkoztunk: Fügedi–Viga 1994. 129–144.

A Latorca néprajzához

1. A Kárpát-medence térszerkezetét tárgyaló földrajzi munkákban, nyomukban a történeti és néprajzi irodalomban általánosan ismert, hogy a belső sík vidéket, a magyar Alföldet gyűrűszerű övezetekben veszi körül a dombsági és középhegységi zóna, valamint a magashegyek erdős kerete, s hogy ezeket – sugárszerűen – kapcsolják össze a térség belseje felé siető folyóvizek. Ez utóbbiak völgyei a nagytájak közötti közlekedőutak is, amelyek összekötik egymással az eltérő adottságú tájak népét.¹⁵⁵

Árnyaltan összetett ugyanakkor a folyóvizek szerepének megítélése, az „elválaszt és összeköt”, az „elválasztva összeköt” valódi tudományos dilemmát rejt. *Kádár László* szerint a „folyók a honfoglaló magyarok szemében a tájakat inkább összefogták, mint elválasztották”.¹⁵⁶ Az Árpád-korban kialakult vármegyénk határvonala rendre természetes határ, számos alkalommal folyóvíz volt.¹⁵⁷ Néprajzi irodalmunk a folyók összekötő szerepét hangsúlyozza, ugyanakkor a tradicionális kultúra számos elemének elterjedésén igazolja, hogy a folyóvizek – különösen az anyagi műveltség vonatkozásában – kulturális határvonalat képezhetnek.¹⁵⁸ Sok tekintetben éppen a révek, átkelőhelyek szerepe, ilyen adottságú települések fel-emelkedése igazolja a folyók összetett szerepét. Általánosan elfogadott a kultúra kutatói által az is, hogy a műveltségi javak elterjedésének fő útvonalai is a folyóvölgyek közlekedőútjai, amelyek adottságai, az egyes települések hozzájuk viszonyított helyzete, távolsága egészen eltérő lehetőségeket, életminőséget és -stratégiát jelenthetett akár egymáshoz közel fekvő falvak népe számára.

A problematika általános kérdésein túl, valójában minden folyóvíz, ill. minden folyó- és patak völgy betelepülése, az ott megformálódott gazdasági jelleg és műveltségi arculat eltérő, s a gazdaság, a társadalom és a kultúra kutatója által feltett kérdésekre adható szabatos válaszok gyakran éppen e lokális jegyek árnyalt megrajzolása révén válnak lehetővé.

2. A néprajzi munkákban a *Latorca* két történeti táj, a *Bodrogköz* és az *Ung-vidék* határfolyójaként jelenik meg. Ritkán merül fel, hogy a folyó völgye önmagában is tagolt, s egészében karakteres egységet alkot. A kultúra és a társadalom vizsgálatában ez egyaránt jelenti a vízhasznosítás, az árterek használatának problematikáját, valamint a völgyi települések gazdálkodásának, életmódjának a folyóval való árnyalt kapcsolatrendszerét. A történeti-néprajzi források és adatok a folyóvölgy és az általa felfűzött települések sajátos, önálló jellegét hangsúlyozzák, s csak másodlagosan szólnak az érintett, összekapcsolt tájak viszonyáról. Részben a korábbi vármegyék

¹⁵⁵ Bulla–Mendöl 1947/1999. 62–64., Frisnyák 1990., Kádár 1943. 76–78.

¹⁵⁶ Kádár 1943. 74.

¹⁵⁷ Cholnoky é. n. 59.

¹⁵⁸ Bencsik 1986. 143–152., Ikvai 1977. 631., Paládi-Kovács 1984. 64–65., Páll 1986. 155.

területi beosztása, részben pedig a trianoni, ill. a második világháborút követő határmegvonások következménye, hogy a társadalom- és kultúrakutatók ritkán elemzik együtt, organikus egységében a Latorca völgy egészét. Jóllehet a két világháború között a Latorca mente még egy ország – Csehszlovákia – része volt, érdemben nem vizsgálták a tájat; a Szernye mocsaras vidékén megkezdett kutatás csak a folyó sík vidéki részét érintette. A második világháború után már Ukrajna és Szlovákia határa választotta ketté a folyó völgyét, s bizonyára ezzel (is) magyarázható, hogy annak vizsgálata a történeti Ung vármegye egy járására, az Ung-vidéknek nevezett, kiterjedésében a nagykaposi járásra és öt egykori zempléni magyar településre szűkített tájra terjedt ki. (Barna Gábor vezetésével rendszeres gyűjtőmunka folyt a tájon az 1980-as években, ám annak eredményeiből csak mutatóvázok jelentek meg.¹⁵⁹) Amint azt D. Varga László megfogalmazása is érzékelteti, ezzel éppen Ung vármegye táji tagoltsága, a sík vidék és a hegyvidék népeinek együttélése maradt ki a kutatás látóköréből, ami a jellegadó táji kapcsolatokkal és vegyes etnikai képlettel szegényíti a vizsgálatok néprajzi hozadékát.¹⁶⁰ Ez a térség is változó alakulat volt közgazdaságilag: az 1870-es években alakult ki a járás területe, amin aztán 1945-ben Csehszlovákia és a Szovjetunió osztozott. (Hasonló módon szétdarabolt a történeti forrásközlés is.¹⁶¹) Megítélésem szerint egységes struktúraként kell értelmeznünk a Latorca völgyének néprajzi tradícióját is, igaz – s ez valamelyest menti a kutatói szándékokat – ehhez még jelentős mennyiségű vizsgálat elvégzésére van szükség.

A 204 km hosszú Latorca forrásvidéke a Vereckei-hágó alatt, az Északkeleti-Kárpátokban található, vízgyűjtő területe 3129,9 km².¹⁶² A folyó felső szakasza a Beszvidek keskeny völgye, Vereckétől Szolyváig a folyó itt szűk térben észak–déli irányban halad, majd Szolyvától nyílik ki valamelyest a Szinyák és a Borló között, s északkelet–délnyugati irányt véve, Munkácsnál fut ki az Alföldre. A felső rész Bereg vármegye területe, később a folyó Ung és Bereg, majd Ung és Zemplén vármegyék határfolyója volt. Jelenleg Ágcsernyőnél országhatár húzódik. A mai Szlovákia délkeleti részében a Latorca felveszi a Laborccal egyesült Ung folyót, majd az Ondavát és Bodrog néven ér a mai Magyarországra.

3. A mostani témánk szempontjából kiemelendő, hogy a Latorca többféle tájon át, több ország, több vármegye területén folyt keresztül, s – hasonlóan a magyar Alföld peremterületeinek vizeihez – alapvetően eltérő adottságú vidékek népét kapcsolta össze organikusan egymással. Mindez nem pusztán kartográfiai szempont, hanem tükrözi, hogy a Latorca mente tradicionális forgalmának szempontjából meghatározó jelentősége volt az erdős peremterületek (fa) és a mezőgazdálkodó síkság és dombvidék (főleg bor) tájspecifikus javainak.

A Latorca völgye jelentős kereskedőút, a kapcsolódó tájak forgalmában meghatározó szerepe volt a korábbi századokban. A 17–18. században a völgy – a

¹⁵⁹ Kaprálik–D. Varga szerk. 1989.

¹⁶⁰ D. Varga 1989. 3–4.

¹⁶¹ Neupauer 1989., Takács–Udvari 1998.

¹⁶² Bogoly 1992. 14–15.

Vereckei-hágón át – Tokaj-Hegyalja borát közvetítette Lemberg és Kijev felé.¹⁶³ A Mária Terézia-féle úrbérrendezést megelőző paraszti bevallások (investigatio) adatai (1770) ugyanakkor azt tanúsítják, hogy az északkeleti megyék nyersanyagbázisának fáját a Latorcán is szállították nyugat–délnyugat felé. Tutajok, *szálak* járták a folyó vizét. A másodlagos gazdasági jelentőségű fausztatás alapját a Latorca felső és alsó szakaszát övező tájak eltérő növényföldrajzi jellege adta: a magashegyek fenyőfáját, bükkjét és tölgyét szállították a Bodrog, ill. Tokaj Tisza-torkolatának irányába.¹⁶⁴ Ugyanakkor a Latorca völgyében még a 20. század elején is működő faipar, számos apró fűrésztelep már a folyót kísérő ártéri erdőségek – jobbára tölgyes – faállományát is fogyasztotta, nem csupán a hegykeret szálfaát.¹⁶⁵

A Latorca völgyén halad a térség egyik ütőerét alkotó vasúthálózat is, ami Trianonban stratégiai szempontokra figyelő döntéssel lett a csehszlovák utódállam délkeleti határvonala.¹⁶⁶ 1945 után Ágcsernyőnél, a csehszlovák–szovjet határon nagy forgalmú átrakóhely létesült, amely a – nem európai rendszerhez igazodó – szovjet vasút teherforgalmát közvetítette Csehszlovákia és a Nyugat felé.

4. A folyóvölgy településeinek tradicionális gazdálkodása a népességnek a vízzel való ambivalens viszonyát tükrözi. A kanyargós, meanderekkel, és azok lefűződött, nem ritkán elmocsarasodott holtágaival szabdalt Latorca völgy vízrendezésére csak igen későn, 1956–1968 között került sor,¹⁶⁷ így recens néprajzi vizsgálatok is igazolják ezt az árnyalt kapcsolatrendszert. Miközben az áradás rendszeresen előtörtte a víz menti falvakat – még a két világháború között is valóság volt, hogy például Zétény, Rad népe csónakkal ment a templomba –, veszélyeztette a határt, a 18. században már nagy számban említett zöldséges-, káposztás-, gyümölcsöskerteket, ritkábban kukoricáskerteket. Az akár két hónapig is tartó áradás tönkretelhetette a réteket, legelőket. Máskor viszont dúsabb fűtermést növesztett a réteken, a víz menti tölgyesek makkot adtak, a folyó és ártere hallal, csíkkal szolgált. Az 1770-es investigatio adatai tükrözik a *halászó* és *csikászó vizék* jelentőségét, s jelzik, hogy a folyó számtalan mellékvíze, az árterek vízfolyása is fontos halfogási lehetőséget jelentett.¹⁶⁸ A rekesztő halfogás eszközei és technikái a Latorca mentén megérték a 20. század derekát.¹⁶⁹ Az árterek hasznosításának számos formája érhető tetten ma is a legidősebbek emlékezetében, s az *Eszenke* nevű ártéri legelő még néhány évtizede is a külterjes állattartás szubsztrátumaként működött. Nem kívánom itt vitatni Bellon Tibor markánsan megfogalmazott és képviselt véleményét az *ártéri gazdálkodás* kérdéséről; különösen érzékelem és értékelem abban a táj átalakításával változó gazdasági folyamatok hangsúlyát, szemben az *ősi ártéri gazdálkodás* felfogásával.¹⁷⁰ Magam azonban a Latorca mente tájhasznosítását nem tartom ártéri gazdálkodás-

¹⁶³ Frisnyák 1990. 45.

¹⁶⁴ Takács–Udvari 1998., Bodnár 1995. 36., Rónai szerk. 1945/1993. 32., EAS. 36.

¹⁶⁵ Bulla–Mendöl 1947/1999. 270., Neupauer 1989. 67–68.

¹⁶⁶ Bulla–Mendöl 1947/1999. 271., Palotás 1990. 45–48.

¹⁶⁷ Bogoly 1992. 14.

¹⁶⁸ Takács–Udvari 1998. 110., 116.

¹⁶⁹ D. Varga 1984. 53–74., D. Varga 1989a. 60–67., Viga–Viszóczy 1997. 167–171.

¹⁷⁰ Bellon 1989. 19–26., Bellon 1991. 109–124., Szilágyi 1982. 299–312.

nak. Különösen a 18. századi bevallások adatai igazolják – még a forrás jellegének figyelembevételével is –, hogy a tevékenységi formák elsődleges szervezője a mezőgazdálkodás rendszere és annak éves ciklusa. Mindezt a feudális termelési mód és tulajdonlás, az egyéni és közös földhasznosítás feudális rendje keretezi, amiben kétségtelenül nagy jelentősége van a mezőgazdálkodáson kívül eső haszonvételeknek és az azokhoz kapcsolódó feudális szolgáltatásoknak is. A gazdálkodás elsődleges céljai azonban a termelőtevékenység keretében helyezkednek el, a tulajdonlás és birtoklás egész rendje éppen úgy azt szolgálja, mint a jobbágy-paraszti üzemek szervezete. Ezek a célok motiválják mindenekelőtt éppen a táj átalakításának célkitűzéseit is.

5. A 18–20. század során kiemelkedő gazdasági jelentősége volt a Latorca mente legeltető állattartásának. A úrbéri bevallások szerint nem volt ritkaság jobbágyportánként a 10–20–30 sertés, 6–8–10 szarvasmarha sem.¹⁷¹ Annak ellenére, hogy az egyes falvak nem egyformán voltak ellátva legelővel, s a rétek kaszálás előtti legeltetése, a tarló aratás utáni megjáratása a jószággal teljesen közönséges dolog volt. Több történeti adat igazolja a recens gyűjtések megfigyeléseit arról, hogy a legelőben ínséget szenvedő falvak lakosai más település határára adták az igás, ill. növendék szarvasmarháikat legeltetni. Kelecsény bevallásában például ez szerepel: „Marhájoknak elegendő legelőmezeje nincsen, hanem más határokon is legeltetni kénytelenítettnek, azért pedig dolgozni szoktak.” Hasonlót tartalmaz Iske investigatioja: „Aratásig sem vonó, sem heverő marháiknak nincs elegendő legelő mező, más szomszéd határokon legeltetik azokat.”¹⁷² Hasonló kiegyenlítő szerepe volt az állattartásban a más határon bérelt kaszálónak is.

A Latorca mentén a 20. század elejéig jelentős állatállományt akumulált a tölgyerdők makktermése is. A makkos erdők a sertéstartás fontos takarmánybázisát jelentették, ám falvanként eltérő lehetősége volt a makkoltatásnak, beleértve a jobbágyfelszabadításig a földesúrral közös erdei legeltetés ellentmondásos viszonyát. *Molnár András* 18. század végi faluleírása külön is megemlékezik *Zétény* jó makktermő erdejéről.¹⁷³

A táj változása a 19. század során és a 20. század első felében elsősorban az erdőirtásokban nyilvánult meg, de foltokban még ma is fellelhetők a korábbi vízjárta részek tölgyerdői. A víz menti erdők kiirtásával a térség primer legelői szűntek meg, fokozatosan átalakítva az állattartás és az egész mezőgazdálkodás struktúráját. A 20. század derekától a kompakt ártéri növényzetet egyre inkább a zöltségtermesztő térszín váltotta fel a folyó mentén, annak mindkét partján.¹⁷⁴ A korábbi ökológiai arculatot ma már csak a *Latorca Tájvédelmi Körzet* szemlélteti.¹⁷⁵ A völgy változatos karaktere különböző lehetőségeket biztosít a földművelő gazdálkodás számára is, a Latorca ártéri hordalékja – ami a Laborccal való összefolyásnál némi barna erdőta-

¹⁷¹ Takács–Udvari 1998. 11.

¹⁷² Takács–Udvari 1998. 110., 123., Viga 1996. 24–25.

¹⁷³ Közli: Udvari 1992. 82–84.

¹⁷⁴ EAS. 5–6.

¹⁷⁵ Bogoly 1992. 65.

lajjal egészül ki –, nem egyenlő feltételeket jelent az egyes kistájak, falvak népe számára. Legszembetűnőbb ez a búza egy főre jutó terméseredményeiben: az önálló paraszti gazdálkodás utolsó időszakában, az 1940-es években a Bodrog-összefolyásnál és az Ondava mente (akkor) magyar többségű falvaiban 6–15 q/fő, a folyó középső szakaszának mentén 3–6 q/fő, ugyanakkor a felső szakasz mentén csak 0–0,25 q/fő búzatermés jutott. Vagyis a Latorca mente jelentős része hiányt mutatott a búza – hasonlóan a rozs – ellátásban, behozatalra szorult a kenyérgabonából. Kevés volt a kukorica is, ugyanakkor igen jelentős mennyiség, 6–15 q/fő termett burgonyából, ami a vidék fontos kiviteli cikke volt.¹⁷⁶ A gazdálkodás feltételei természetesen falvanként mások, a recens gyűjtések azt jelzik, hogy akár a folyó két szemben levő partján elhelyezkedő települések mezőgazdálkodásában is eltérő feltételek vannak: a *vízen túl* kifejezés ebben az esetben is kifejezi ezt a másságot (pl. Boly és Bés, Csicsér esetében). A völgy sík vidéki szakaszán azonban általános jellemzője volt a 20. század első fele paraszti gazdálkodásának az állattartás és a földművelés – nehezen megteremthető – összhangja, amiben a legnagyobb gazdasági hasznot a tavasztól ősziig legeltetett, eladásra hizlalt szarvasmarha jelentette. A magyar szürke marha ezen a tájon az 1930-as évek végéig, több helyen szinte a közös gazdálkodás kezdetéig megőrizte dominanciáját a fogatolásban is. A fogatolt ökröket is gyakran cserélték, s a 2–3 év után leváltott jószágokat felhizlalva értékesítették. A 19. század végéig megmaradt háromnyomásos (esetenként kétnyomásos) határhaználatban a kapások fokozatosan elfoglalták az egyik forduló földet, a homokosabb hátakon azonban jellemző volt a rozsvetés és a burgonya évenkénti váltakozása. A struktúra intenzívvé tételére igen csekély lehetőség volt: korábban a dohány (pl. Zétény Domonya nevű falurészének lakosai), dinnye (homokosabb részeken), a második világháború után alkalmanként a zöldségfélék szekunder jellegű termesztése jelentett némi kitörési pontot a gazdálkodásban. Ebben a vonatkozásban a Latorca nem jelent éles határt, s az ungi falvak életmódja lényegében azonos a Felső-Bodrogköz határos településeivel.

6. A Latorca kapcsán nem kerülhető meg a kulturális határok problematikája, ami elsősorban településtörténeti és vallási-felekezeti változásokat, történeti folyamatokat, ezek kapcsán nyelvi-etnikai átalakulásokat tükröz. Ezen a tájon az elmúlt századokban intenzív vándorlások, összetett települési folyamatok zajlottak. A térség kulturális arculata a magyar–ruszin–szlovák érintkezés hatásait mutatja, benne mind a magyar–szlovák, mind a ruszin–szlovák nyelvi-etnikai jelleg elmozdulásai nyomon követhetők. Például Ung vármegye népességének zömét 1880-ban még a rutének adták, települési területük éles vonal mentén vált el a szlovák és magyar lakosságétól. Itt – az 1900. évi statisztikák szerint – a magyarság előretörése volt szembetűnő: Zemplénben észak felé, Ungban északkeleti irányban terjedt ki a magyarság területe. A nagykaposi járás szinte teljes egészében magyarok által lakottá vált, leszámítva annak északnyugati részét.¹⁷⁷ A magyar–szlovák nyelvhatár ma a

¹⁷⁶ Rónai 1945/1993. 242–274. oldalak térképlapjai.

¹⁷⁷ Tamás 1996. 273., A szlovákiai ruszinok vagy ruszin ukránok nyelvi és etnográfiai tekintetben lemkók. Vö. Smajda 1992., Udvari 1994. 455–458.

Bodrog vonalának északkeleti meghosszabbításában húzódik, Nagykapos magasságában.¹⁷⁸ Itt azonban éppen úgy kimutatható a 19. század derekától a szlovákság térnyerése, ahogyan a ruszinok rovására való előretörésük a Latorca és az Ondava mentén. A szlovák asszimiláció következménye ugyanakkor az Ondava és a Bodrog összefolyása fölötti négy település (Imreg, Szürnyeg, Garany, Hardicsa) református többségű magyarságának szubsztrátummá válása.¹⁷⁹

Hasonlóan összetett műveltséget eredményezett a többvallású terület római katolikus, görög katolikus, református felekezeteinek egymásra hatása, ami foltokban még az evangélikussággal is kiegészült, s magán viselte a galíciai zsidóság hatását is. A nyugati és a keleti kereszténység találkozott ezen a tájon, ahol a görög katolikuság története maga is megtestesíti az etnikai-vallási változásokat. A települések jelentős része kevert vallású volt a 18. század dereka óta.¹⁸⁰

A kimutatható kulturális határok (és hatások) arculata – a fentiek alapján – kettős: részben az alföldi jellegű műveltségi elemek elterjedésének vonala, részben – az előzővel árnyaltan összefüggő – etnikai-vallási különbözőség összegződésének kifejezője. A kulturális elemek elterjedésének izoglosszái elsősorban a magyar–szlovák nyelvhatár vonalát követik, amiben azonban manifesztálódik a táji eltérések fő vonása is. A szlovák néprajzi atlasz térképlapjainak alapján szembeűnő, hogy a Bodrog és annak északkeleti meghosszabbítása milyen sok műveltségi elem elterjedésének határa. Kimutathatók az eltérések például a településformákban, miközben az építkezés több elemében – falazóanyagok, tetőfedő anyagok (főleg szalmatető), a ház elnevezése – alföldi hatások érvényesűlnek. Elválnak egymástól a két vidéken a cséplés helye, a csépfarmak használata, az állattartó építmények formája (délen gyenge a juhászat és a szarvasmarha tartása dominál), a pince, ill. a bortárolás jellege, a gyümölcskonzerválás módja, ill. eszköze, a malmocska elnevezése stb. Az utóbbi természetesen elsősorban nyelvi differenciát takar, ellentétben a gazdálkodás eszközanyagának egyes típusaival. Különbűség van a két területen a rokka elterjedésében, a férfiviselet polgárosodásának ütemében valamint a női hajviseletben.

Szembeűnő azonban, hogy a Latorcával jűszerével párhuzamos magyar–szlovák nyelvhatár nem az egyetlen kulturális határ ebben a térségben. A Latorca és az Ondava összefolyásánál észak–déli irányű határvonal is húzódik. Az általa határolt jelenségek azonban északkeleten, az ungi oldalon csak a nyelvhatárig terjednek. Például a *pohánka* (*Fagopyrum vulgare*) és a *tűnkűly* (*Triticum spelta*) északi határa a nyelvhatár, de a jelzett észak–déli vonaltól keletre a tűnkűly, nyugatra a pohánka volt termesztésben a 20. század első feléig. Különbűségek mutatkoznak az eke szállításában, a csűr/pajta fedésében (keleten nád), a hűsételekben és a kukoricaételekben, továbbá a táplálkozás archaikus elemeiben, a gyermek hátán való szállításában, a társadalom és a folklór számos jelenségében.

A Latorca és az Unggal egyesűlt Laborc összefolyásának térségében, Zétény környékének háromszögében szigetjelenségek figyelhetűk meg: például a női és férfi hajviselet korai polgárosodásában, a gabonás- és krumplisverem elterjedésében, a

¹⁷⁸ EAS. 7.

¹⁷⁹ Összegzően: Tamás 1999., Géczi 1993. 161–166.

¹⁸⁰ Kalavsky 1994. 312–314.

húsételekben, a karácsony esti étkezésben. Különösen szembetűnő azonban az alföldi jellegű elemek benyomulása a táplálkozás technikáiba, eljárásmodjaiba.

Úgy tűnik tehát, hogy a népességében és vallásaiban bonyolultan összetett térség tradicionális műveltségében nem maga a Latorca jelenti a kulturális határt. Elsősorban a változó nyelvhatár(ok), etnikai határok, felekezeti különbségek formálták a hagyományos műveltség térszerkezetét, ám ennek térrácsát át- meg átszövik a – részleteikben eltérve és változva is differenciákat okozó – táji adottságok, földrajzi feltételek. Bár számos részlet még feltárássra vár, az már most megfogalmazható, hogy a Bodroghöz szlovákiai oldalának és az ún. Ung-vidéknek a kulturális elkülönülésében, az ott élők egymásról alkotott vélekedésében zömmel újabb kori, jobbra 20. századi változások játszottak szerepet. Ezek részletező feltáráshoz az eddigi kutatások és az atlaszok nem adnak elegendő támpontot. Valójában a mai Délkelet-Szlovákia és a határos ukrajnai térség kartografikus feltárása adhatna választ kérdéseinkre. Sok tekintetben azonban – magam úgy látom –, források és adatok hiányában, egyes részleteiben talán örökre megválaszolatlanok maradnak a kérdéseink a térség bonyolultan összetett kulturális folyamatairól.

A bevezetőben felvetett szempontokra visszatérve úgy vélem, hogy az önmagában is tanulságos történeti–néprajzi–antropológiai vizsgálatok tárgyát képező Latorca és völgye sokkal inkább összekötő, összekapcsoló tájakat és kultúrákat, mintsem elválasztja azokat.

A paraszti igaerő és munkakultúra néhány összefüggése a Bodrogközben

A nagytestű haszonállatok tartása vagy azok hiánya, haszonvételük módja, munkaerejük különféle formában történő alkalmazása a hagyományos társadalmak fejlődésének, munkakultúrájuk históriájának eltérő formáit körvonalazza. Az európai parasztnak mezőgazdasági termelésének története különösen árnyaltan összetett ebben a vonatkozásban: a munkaállatok, befogásuk eszközkészlete együtt fejlődött a kerekes járművek valamint az eke és a szántás történetével, s kontinentális méretekben kimutatható azok – ill. egyes részleteik – elterjedése, innovációjuk hatása a parasztnak termelőtevékenységére. A munkaállatok tartásmódja évszázadokon át sajátos összhangot teremtett a parasztnak szervezésében és tevékenységében, arányaik megváltozása a feudális mezőgazdasági termelési mód, az agrotechnika ipari forradalom utáni strukturális átalakulásának nyomjelzője.¹⁸¹

A 19–20. századi magyar mezőgazdaság történetében is több vonatkozásban megkülönböztetett figyelmet érdemel a parasztnak igaerő kérdése, ezek közül itt kettőt emelek ki. Az egyik az, hogy a mezőgazdálkodás – a táj átalakításával is összekapcsolódó – szerkezeti átalakulása különféle üzemszervezeti formákat hozott létre, s árnyalt viszonyrendszert alakít ki a földművelés és az állattartás között. Vagyis felvetődik az a kérdés, hogy megmaradnak-e a korábbi gazdasági irányultságok, törekvések, vagy – esetleg azok mellett – újfajta gazdasági stratégiákra nyílik lehetőség. A másik problémakör részben ez utóbbi vonzata: akár a hagyományos termelési módszerekkel, akár az újfajta szakosodáshoz formálódó munkakultúrával, több és nagyobb távolságú mozgást igényel-e a szállítás – elsősorban természetesen az értékesítés, a piacok felkeresése érdekében.¹⁸² Mindkét kérdéskör szorosan összefügg a parasztnak polgárosodás, a modernizáció folyamatával, a termelés és műveltség táji tömbjeinek formálódásával is.¹⁸³ Ez is komplex probléma-nyaláb, amiből itt csupán két elemet emelek ki. Egyrészt, hogy a mezőgazdasági termelés növelése a 19. század derekától egyre inkább csak annak hatékonyságával, nem utolsósorban új fajták rendszerbe állításával valósítható meg, ennek feltétele azonban a különböző tájakon és az eltérő társadalmi rétegeknél más és más. Másrészt, a földrajzi hely és helyzet – a közlekedési struktúra átalakulásával együtt – eltérő esélyt teremt a különböző tájak népe számára, még akkor is, ha az elzártság nem olyan erős, mint a tájatalakítás (vízrendezés) előtt, s a közlekedésnek és szállításnak is új ágazatai honosodnak meg (pl. a vasútállomásokra történő fogatos szállítás).¹⁸⁴

¹⁸¹ Braudel 1985. 343–353., Hoffmann 1998. 102–106. Az igaerő magyarországi történetéről összefoglalóan: Bodó 1990.

¹⁸² Orosz 1979. 1039–1117., Orosz 1994. 167–177. Az ipari forradalom utáni Európa gazdasági változásairól összefoglalóan: Pounds 2003. 417–434.

¹⁸³ Kósa 1990. 65–78.

¹⁸⁴ Frisnyák 2002. 147–170.

Az eddigiek is érzékeltetik, hogy a feudális termelési módból – lassan és nagy táji differenciákkal – polgárosodó, kapitalizálódó mezőgazdaság termelésének igaereje is folyamatosan módosult, s változásának folyamata sok szálon függött össze a paraszti termelőtevékenység táji változataival. Alább egy történeti táj, a Bodroglók 19–20. századi – elsősorban paraszti – gazdálkodásának néhány vonatkozó összefüggésére hívom fel a figyelmet, tekintettel arra, hogy *Bodó Sándor* mind a bodroglói állattartás, mind a paraszti termelés igaerejének kérdésében fontos eredményeket ért el.¹⁸⁵

1. A domináns igaerő Magyarországon a feudális korban is differenciált volt tájanként, annak ellenére, hogy a szántás nagy munkaereje éppen úgy a nagy testű ökrök alkalmazását preferálta, mint a kontinentális állatkereskedelem.¹⁸⁶ A 19. század végéig azonban nincs megbízható forrás, lehetőség az alkalmazott igaerő területi összevetésére. A legkorábbi, egységes szempontú forrás, a Bodó Sándor által elemzett, 1895-ös összeírás vármegyei összesítései azonban elfedik a kistájak differenciált igaerő-használatát. A nagy területű Zemplén vármegye domináns lófogatához képest,¹⁸⁷ a Bodroglók településein alapvetően kiegyenlített volt a ló- és szarvasmarhafogatok aránya, s dominancia a települések túlnyomó többségén nem mutatható ki egyik vagy másik fogatolt igásállat javára. Ha azonban ragaszkodunk a statisztika kvantitatív mutatóihoz, akkor a szarvasmarha igázásának egységes tömbjei rajzolódnak ki a szlovákiai Bodroglók területén, a Latorca és a Bodrog mentén, egy északkelet–délnyugati sávban: a szarvasmarhafogatok többsége mutatható ki *Bodroglók* (Klín nad Bodrogom), *Kiskövesd* (Malý Kamenec), *Bodroglók* (Streda nad Bodrogom), *Bodroglók* (Več), *Szomotor* (Somotor), *Kisjölak* (Nová Vieska), *Pálfolde* (Pavlovo), *Rad* (Rad), *Bodroglók* (Bodrog), *Szinyér* (Svinice), *Véke* (Vojka), *Boly* (Boľ) és *Zétény* (Zatín), amihez – szinte szigetként – a Királyhelmechez (Kráľovský Chlmec) közeli *Kisdobra* (Dobrá) mutatója társul.¹⁸⁸ (Külön említem majd *Kisgérés* (Malý Horeš) példáját.) Bár mindig lokális okai, kiváltói és feltételei voltak az igaerő alkalmazásának, bizonyosan kimutatható kapcsolat volt a szarvasmarha fajtaváltása és az igaerő változása között, még akkor is, ha a megjelenő új fajtákkal a tehenek igába fogása is terjed, szemben a nagy testű szürkemarha ökrének jármolásával. Amíg a 19. század végére Zemplén vármegye településeinek jelentős részén már lezajlott a szarvasmarha fajtaváltása, addig a Bodroglókban még domináns volt a magyar fajta: 1895-ben 21 636 magyar és 1421 színes, 1911-ben pedig 14 262 magyar és 7281 színes jószág volt. Vagyis a 20. század első évtizedének végén még a bodroglói szarvasmarha-állomány 79,2%-a a hagyományos szürke magyar állományhoz tartozott.¹⁸⁹ A fajtaváltás alapvetően összefüggött természetesen a Bodroglók vízrendezésével, a tájatalakítással, a megváltozó legelők és

¹⁸⁵ Bodó 1990., Bodó 1992. Vizsgálataim a táj egészére kiterjednek: a trianoni határok előtti, ill. a szlovákiai és magyarországi Bodroglókra is.

¹⁸⁶ Bodó 1990. 64–65.

¹⁸⁷ Bodó 1986. 192., Bodó 1990. 66. és 8. kép. Lásd még: Takács–Udvari 1992. 21.

¹⁸⁸ Viga 1996. 158.

¹⁸⁹ Mailáth é. n. 179.

a takarmánybázis egész kérdéskörével is. A gazdálkodás újfajta természeti feltételei azonban nem eredményeztek gyors és automatikus változást a gazdálkodás, a paraszti üzemszervezet struktúrájában.

2. A Bodrogek állattartásának takarmánybázisát a vízrendezés előtt a természetes legelőterületek (erdő, rét) és az ugar, ill. – a termés betakarítása után, kisebb jelentőséggel – a szántóföldek adták. A 18. század első harmadától kezdve már jól adatolható, hogy az egyes bodroeki falvak határa egészen különböző legelőterülettel és -minőséggel bírt, s hogy a kevesebb legelővel rendelkező falvak népe mind a nagyobb határu települések, mind pedig a szomszédos vármegyék – főleg Szabolcs és Bereg – falvainak határára is adott heverő, kintháló jószágot. Ugyancsak jelentős mennyiségű adat jelzi, hogy a majorságok – erőszakos földesúri foglaltatások révén – kiterjedt rét- és legelőterületeket foglaltak el a jobbágyoktól,¹⁹⁰ de egyre szigorúbbak voltak a nagy fontosságú legelőket adó erdőterületet védő rendelkezések is. Vagyis nem csupán a nagy volumenű erdőirtások, hanem az erdővédelem is egyre erősebb szorította a legeltetés lehetőségét.¹⁹¹ A gazdálkodás és annak változása azonban a Bodrogekben is századokon át összefüggött a táj átalakításával. Ahogyan az európai parasztságot mindenhol az erdő és a víz rovására tudták kitéríteni termelőtevékenységük kereteit, úgy a Bodrogekben is ezek a gazdálkodás extenzív kiterjesztésének lehetőségei. A Bodrogek területén a 13. századtól folyamatosan zajlott az erdőirtás, mint a honfoglalás korában egyetlen összefüggő erdőseleghöz hasonlítható Kárpát-medence más tájain. A települési folyamat és a gazdálkodás kiterjesztése évszázadokon át párhuzamos volt az erdő és a vizek visszaszorításával. Az erdő és a vízjárás, ill. ártér egymással is szoros kapcsolatban volt, s a vízrendezés és az erdőirtás történeti szakaszai számos vonatkozásban egymásba kapcsolódtak. Először a települések környékén, magasabban fekvő tölgyesek lettek a fejszék áldozatai, de a kiemelkedő térszíneken, főleg a Zempléni-szigethegység belsejében fekvő magaslatokon húzódó tölgyesek jelentősége egészen a 19. század derekáig megmarad a sertéskondák makkoltatásában. A legkisebb kárt a 19. század elejéig az ártéri és síksági galériaerdők szenvedték el, azok kivágásának feltétele volt a vízrendezés is: az erdőállomány kiirtásának utolsó nagy szakasza egybeesett a Bodrogek vízszabályozásával.¹⁹²

Az állatállomány takarmánybázisát tekintve fontos, hogy a Bodrogek alsó, mai magyarországi területén a vízrendezés hatására mintegy harmadával megnőtt a gyepterület: pl. Cigándon 30,1-ről 37,0%-ra, Karcán 18,6-ről 55,6%-ra, Kisrosvágyon 14,3-ről 37,8%-ra, Páciban 32,0-ről 46,9%-ra, Ricsén 18,0-ről 43,6%-ra, Tiszakarácson 12,5-ről 49,3%-ra, Vajdácskán 26,3-ről 41,5%-ra. Vagyis, miközben a táj átalakításának legszembevetőbb hatása a gazdálkodás struktúrájára a szántóterületek megnövekedése, a korábban leginkább vízjárta határok továbbra is az állattartás jelentős bázisát képezik. Más a helyzet a Felső-Bodrogekben, ahol

¹⁹⁰ Gyimesi Sándor szerint Zemplén vármegye településein a 18. század végére a paraszti földállomány 23–59%-át csatolták erőszakosan a majorságokhoz. Idézi: Bodó 1992. 40.

¹⁹¹ Viga 1996. 11–41.

¹⁹² Bogoly 1992. 20., Frisnyák 1996. 27–30., Viga 2002. 281–289.

csupán azok a Latorca menti falvak mutatnak a 19. század végén is kiugró területű legelőterületeket, ahol a vízrendezés csak a 20. század derekán történt meg. Nem véletlen, hogy ezek a falvak fogadják határukra más települések kintháló hízójószágát: pl. a Zétény (Zatín) határában levő, *Eszenke* nevű legelőre, ahol egészen a közös gazdálkodásig jelentős legeltető állattartás zajlott. De a Latorca mente jelentős mennyiségű legelő állatot gyűjtött egybe tavasztól ősziig, beleértve az igazott ökröket is, amiket legelőn tartottak, csak a nyári hordás idejére tereltek haza a falvakba.¹⁹³ Ezek a települések őrizték meg legtovább az ökrök igazásának hagyományát is.

Egészen a kollektivizálásig megmaradt a más határon való legeltetés gyakorlata, s a csak lassan és fokozatosan megszűnő ugar megőrzi jelentőségét az állatok legeltetésében. Hasonlóan fontos szerep jutott a szövetkezetek kialakulásáig a szabaduló rét és a tarló legeltetésének: az előbbi területén olykor összeért a szénagazdálkodás és a legeltetés gyakorlata, az utóbbi leginkább a fiatal borjúcsordák első legelőjéül szolgált. A bodrogi falvak többségében továbbra is minden talpalatnyi területet igényelt az állatállomány tavasztól ősziig való legeltetése valamint a kiteleltetése, s a téli istállózás takarmánybázisa a második világháborúig a széna maradt, amit ugyancsak a víz menti falvak népétől vettek, vagy részben kaszáltak.

3. A fentiek együttesen a gazdálkodás strukturális változását jelzik, ami azonban annak ellenére ellentmondásos folyamat – elsősorban a helyi társadalom szerkezete, a népesedéstörténet és birtoklástörténet sajátosságai miatt –, hogy a tájatalakítás és a lassú paraszti polgárosodás közötti párhuzam a Bodrogi köz műveltségének alakulásában kitapintható.¹⁹⁴ Az ármentesítés, a vízrendezés sok tekintetben átformálta a települések létfenntartási szisztémáját, vele együtt átalakította a korábbi település-hierarchiát is. Mindez azonban sok vonatkozásban a mezőgazdálkodás extenzív növelése volt, kevésbé hatékonyságuk növelése, nem jelentette, hogy a paraszttüzemek termelési szerkezetében is lezajlott volna a változás. Továbbra is megmaradt az eladásra nevelt (hizalt) szarvasmarha tartásának túlsúlya, valamint a gabonatermelés prioritása. Az utóbbi azonban – az ármentes térszínek és az árterek hasznosítása közötti differenciák másodlagossá válásával – a búzatermelés szerepének növekedését is jelentette a homokhátak tradicionális rozstermesztésével szemben. Az ugar fokozatos elhagyásával a kapás takarmánynövények és a vetett takarmányok is terjedtek a 19–20. század fordulójától, ezek azonban sokfelé – a kétnyomásos határhasználat keretei között – a homokos fordulóföldekben, a rozssal felváltva kaptak helyet. Egészében növekedett ugyan az istállózás jelentősége, de csak a legeltetés hiányában takarmányoztak: tavasztól a lehető legkésőbbi beszőrülésig a legelőn igyekeztek tartani a növendék marhát és a jármos ökröket. Az állattartás különféle típusú paraszttüzemek üzemszerkezetébe illeszkedett ugyan, de egyértelműnek tűnik, hogy a nagy, jobbára víz menti legelőkkel és kiterjedt rétekkel rendelkező falvak gazdasági előnye megnőtt a szűkhatárú, kis legelőterületű településekkel szemben. A gazdálkodás térszíneinek és szerkezetének változásai együtt

¹⁹³ Viga 1996. 56–60.

¹⁹⁴ Balázs 1998., Fehér 2003. 91–122.

biztosították tehát a Bodroghöz paraszti gazdálkodásában bekövetkező, lassú modernizáció feltételrendszerét.

4. Mint fentebb számadatokkal is utaltam rá – bizonyos értelemben függetlenül az igaerőtől – a bodroghözi falvak jelentős részének az eladásra nevelt szürke-marha, jelentős részében hízott ökör értékesítése jelentette az alapvető gazdasági hasznot, különösen a trianoni határok megvonásáig. A csehszlovák állam területén maradt bodroghözi falvak gazdái még az 1920-as évek végén, 1930-as évek elején is számosan kereskedtek Beregszász (Beregovo), Ungvár (Uzsgorod), Munkács (Mukacsevo), Csap (Csop) vásárain nagy testű ökreikkel. Több településen, pl. a hagyományosan „ökörtartónak” tartott Kisgéresben (Malý Horeš), Radban (Rad), Szinyérben (Svinice), Zétényben (Zatín) akkor is neveltek nagy szarvú ökröt még az 1920-as, 1930-as években is, ha lófogattal mentek piacra, vásárba. Ezekben a falvakban csaknem a második világháborúig hozzátartozott a *jó gazda* státusához az erős, ápolt szarvú ökrökkel vontatott fogat, miközben a törpebirtokon gazdálkodók tehenet jármoltak.¹⁹⁵ Megmaradt az ökörfogat az uradalmakban is. Mindezt persze magyarázhatjuk a gazdálkodás lokális feltételeivel, számomra azonban úgy tűnik, hogy a dolog ennél lényegesen árnyaltabb. Amint azt a recens adatok is megerősítik, az egyes parasztüzemek irányultsága, sokszor azonban egyszerűen a „megszokás” határozta meg, hogy lovas vagy ökrös fogatokkal dolgoznak és szállítanak. Kisgéresen a 18. század elejétől adatolható az igás ökör tartásának jelentősége,¹⁹⁶ s az igaerő használatának változását nem tudjuk a tartásmóddal magyarázni. Sem a paraszti generációk változása, sem az ekeka elterjedése, érdemben a növénytermesztés változása (pl. korai burgonya) és az azzal kapcsolatos piacozás sem változtat azon. A lovas fogatok elterjedését ahhoz a kis földű, szegényebb paraszti réteghez köthetjük – Kisgéresben, de az egészségtelen birtokstruktúrájú Bodroghözben ez meglehetősen széles társadalmi réteg – amelyet nem tart el a saját parasztbirtoka, hanem a családi gazdálkodás mellett más, a paraszti munkával azonban alapvetően összekapcsolódó tevékenységre is kell vállalkoznia. Ez a mobilabb társadalmi réteg szakít leghamarabb az ökörfogatok használatával, de csak akkor, ha mellette fejőstehenet (teheneket) is tud tartani. A többség számára azonban a tehének igázása veszi át az ökörfogatok szerepét, a haszonvételnek több formáját egyesítve szegényes üzemszervezetében.

5. Árnyaltan összetett problematika tehát a 19. századi tájtalakítás, a modernizáció és a paraszti polgárosodás kérdésköre, amit többféle módon lehet tematizálni. A kultúrtáj kitágulása néhány évtized alatt átformálja a történeti táj településeinek hierarchiáját, s különböző módon hat a helyi társadalom és műveltsége állapotára is. Az új földrajzi helyzet azonban – különösen a trianoni országhatárok megvonásával megterhelve – nem egyforma esélyt ad az egyes települések népének polgárosodására. A népességszám differenciált növekedése jelzi, hogy a korábbi legszegényebb, leginkább hátrányos helyzetű települések a legvirulensebbé

¹⁹⁵ Viga–Viszóczky 2000. 182–192.

¹⁹⁶ Bodó 1992. 27.

válhatnak (pl. Bodroghalom, Cigánd, Nagyrozvagy). Mindez azonban nem jelenti a munkakultúra modernizálását, s a termelőtevékenység szerkezeti átalakítását. Újnak tűnő helyzeti előnyök keletkeznek a megváltozott tájban, ezek egy része azonban valójában a régi módon való gazdálkodással nyer hasznosítást. Ilyen például – a vízrendezéssel nyert – kiterjedt gyepterületek hasznosítása: magán a tartásmódon belül csak lassan érvényesül a szerkezeti változás. Megmarad a vásárok és piacok közelségének előnye és hátránya, még akkor is, ha a töltésekkel kialakított új úthálózat csökkenti a korábbi elzártságot. Az igazi változást és esélyt azonban a vasút, a vasútállomások közelsége jelenti: ebben a térségben is vonatkereken jár a polgárosodás.¹⁹⁷ Ahol a közeli vasútállomásra lehet szállítani a termelvényeket, ott a lassúbb ökrös szekerek jobb paraszti kondíciót hordanak, mint az elzárt falvak lovas fogatai. Mindez nemcsak a térség gazdasági stratégiájában játszott szerepet, hanem közvetlenül is befolyásolta falvaink és az egyes paraszttüzemek gazdasági lehetőségeit.¹⁹⁸ Szorosan összefügg a bodroghalmi parasztság és a térség egész modernizációjával, 20. (és 21.) századi gazdasági és társadalmi problémájával. Nem véletlen természetesen, hogy az első világháború utáni új országhatár a Bodroghalmi térségében a Kassától keletre vezető, Sátoraljaújhely (Slovenské Nové Mesto)–Csap–Beregszász–Nagyszőlős (Vinogradov)–Huszt–Máramarossziget (Sigethu Marmăriei)–Kőrösmező (Jaszinya) vasútvonal mentén húzódik.¹⁹⁹ A történeti tájat kétfelé vágta az országhatár, nem csupán a bodroghalmi életminőségét befolyásolva, de megnehezítve a társadalom- és a kultúrakutatók munkáját is a vidék hagyományos műveltsége azonosságainak és eltérő vonásainak feltárásában, a társadalom és a kultúra változásának egységes elvű értelmezésében. (Ez a vidék Pozsonytól is messze van, nem csak Budapesttől!) Csak remélhetjük, hogy az újfajta kontinentális kapcsolatrendszer segíti majd ezt a munkát, s nem múlt el visszavonhatatlanul az elmaradt tudományos rekonstrukciók és történeti folyamatrajz lehetősége!

¹⁹⁷ Majdán 2002. 323–324.

¹⁹⁸ Frisnyák 1990. 103.

¹⁹⁹ Petrichevich–Horváth 1938. 1100–1102., Palotás 1990. 45–48.

Lokális kő kultúra emlékei a Felső-Bodroghözben

Nem egyszerűen a Bodroghöz népéletéről meglevő kép átformálása a kutató célja, amikor az emberi tevékenység különböző megnyilatkozásait, s az eltérő létformákat kiemeli, sokkal inkább egy tagolt, ennek megfelelően az emberi létformákban és a tradícióban is differenciált kép megrajzolása. Aki először jár Bodroghozsentesben vagy Kisgéresben, azt még ma is különös kővilág fogadja. Még inkább így volt ez másfél-két évtizeddel ezelőtt, amikor a lakóházak kőfalazatához közvetlenül kapcsolódtak a kőfalú gazdasági épületek és a lapos, szürke kövekből megalkotott kőkerítések, karakteres utcaképet rajzolva.²⁰⁰

Amint Bogoly János megfogalmazta, a Bodroghöz síkság ugyan, de geológiai-geográfiai szerkezetében is jóval összetettebb, mint ahogy első pillanatra látszik. Kiemelkedik a tájból a *Zempléni-szigethegység* – Bodroghözön kívül eső – északnyugat–délkelet irányú tömbje, ami a Bodrog jobb partjához illeszkedik, s legmagasabb pontja, a *Csókás* 469 méterre magasodik. Szemben vele, a folyó bal partján, tehát a Bodroghözben a *Tarbuska* húzódik, aminek magja vulkanikus eredetű, de északi lejtőit homok fedi. Legmagasabb kiemelkedése 277 méter magas: ez a Bodroghöz legmagasabb pontja. A táj másik dombvidéke, a *Helmei-dombság* magját a *Nagy-hegy* (264 méter) és a *Kis-hegy* (222 méter) vulkanikus tömbje alkotja, a dombságot Szentes fölött meredek törésvonal mentén kialakult lejtő zárja. (A domboldalak a bodroghözi szőlészet karakteres termőhelyei.)

Jelentős belső forgalom zajlott a Felső-Bodroghöz szigethegysége kőbányáinak nyersanyagával. A kőfejtőkben *andezitet*, *riolitot*, *vulkáni tufákat* bányásztak, s használták fel a környező falvak építéséhez. A *Nagy-hegy*, *Kis-hegy* és a *Pilis* piroxénandezitje (a helybeliek trachitnak mondják) a környező falvak építkezésének nyersanyaga volt. Bély, Nagytárány, Kistárány, Örs, valamint a Latorcán túli Bés és Csicsér lakói is szentesi kőből építkeztek: a lapos kövek réteges illesztése – a lakóházaktól a gazdasági építményeken át a kerítésig – máig rányomja bélyegét Szentes és a környező települések arculatára. Hasonló kőanyagot fejtettek Helmeceken és Kisgéresen is. Az utóbbi település lakói építésre kiválóan alkalmasnak tartották a határukban, a *Lapis-erdőn* fejtett kőzetet, de beszerezték az építőkövet Bodroghozsentesben is.

Az építkezéshez mindenki maga *bányta ki* a követ. (A Felső-Bodroghöz falvainak nyelvében jól elválik a kő kitermelésének kétféle technikája: a *bányászás*, *fejtés* a kőbányák kőanyagának kitermelését jelenti, a *kőbányás* pedig a talajból kiszedett, darabolás nélküli termelés technikája. A szentesi határ helmei oldalán voltak olyan köves részek, ahol szántani sem lehetett, mert a vékony talajrétegben az eke lépten-nyomon kőbe akadt, s szedte fel a lapos köveket. Az építkezéshez szükséges követ – rokoni, szomszédi segítséggel – szekerekkel hordták haza. Ha valaki építkezni akart, összegyűjtött 6–8 fogatos ismerőst, s együtt mentek ki a kőfejtőbe. Voltak,

²⁰⁰ A bodroghozsentesi sírkövekről részletesen: Fügedi–Viga 1994. 129–144.

akik maguk *hányták ki* az építőanyagot, de megvették azt a kőbányában is. A fuvart azután hasonló módon viszonozták, vagy *ledolgozták* a fogatos gazdáknak. A szentesi fuvarosok maguk is eljártak a kővel: *Bacska, Csicsér, Bés* – a *vízen túli* falvak lakói – éppen úgy megvásárolták a kőanyagot, mint a *Csapban* vagy a Bodroghöz magyarországi oldalának falvai. 20–30 km távolságra Kárpátalja felé is eljártak vele: ott már érdemes volt eladni a helyben szinte értéktelen követ.

A falusi kőművesek mellett is számosan értettek a falazat megrakásához. Az épületeknek alapot készítettek: mintegy fél méter széles és ugyanolyan mély árkot ástak, abba rakták bele a sárral megkötött kőlapokat. A lakóházak, ólak, istállók mellett, ebből a kőanyagból falazták a nagyobb porták csűrjeit, valamint a kutakat, a kerítéseket és kapuoszlopokat, ezzel rakták ki a járdákat is. Él az emléke a hordozható, *vályús* forma kézimalmoknak is, amelyek ugyancsak a szentesi kőből készültek. Az 1990-es évek elején találtam még a szentesi hegyből származó, a kasza megfénésére használt (*fenkő*) kődarabot is. Az 1980-as évektől újra divatba jött a szentesi kő: a vékonyra hasított, méretre fűrészelt darabokat speciális ragasztóval kötik össze, s kerítések, kapuoszlopok, lakóház lábazatok burkolására használják fel.

A lokális kőművelés legnevezetesebb objektumait a kiscigéresi pincék képezik: a település szélén több sorban húzódó pincék mind a gazdálkodásnak, mint az építőhagyománynak karakteres emlékei. Keleti Károly 1873-ban megjelent statisztikája szerint Kisgéres – Királyhelme, Szerdahely és Nagykövesd mögött – a 187 szőlőbirtokos által művelt 111 holdnyi szőlőjével a negyedik legnagyobb szőlőterületet tudta magáénak. A 19. században a beregi szőlővidékhez sorolt Felső-Bodroghoz a *Hárslevelű* és a *Furmint* mellett a *Leányka*, a *Pojbos*, a *Kecskecsesű*, a *Purcsin*, a *Fehér szőlő*, a *Rajnai rizling*, a *Beregi rózsás*, a *Hamburgi muskotály* és a *Leány szőlő* volt a legelterjedtebb. A borokat andezitbe vájt, 8–11 °C állandó hőmérsékletű cellás pincékben tárolják ma is: a közös bejáraton (présház) és a lejtős torokrészen keresztül jutnak le az 5–10 méter hosszú, 2–2,5 méter széles és 1,8–2,5 méter magas cellákba. A celláknak általában különbözők a tulajdonosai egy pincén belül is.

A könnyen faragható kőbe vájt pincék *torok* része rendszerint lapos kőből van kirakva, felül bolthajtásos. A pincék többségének külső homlokzatát is ezzel a lapos kővel alakították ki. A pincék kora és eredete lényegében ismeretlen. Maga a kőanyag, s a lapos kődarabok illesztésének módja kétségtelenül archaikus technikát sugall, ami azonban nem jelenti szükségképpen az objektumok régiségét is. Bizonyos, hogy a 19. század első felében már írásos adatok is igazolják meglétüket. Nem csupán a falu közösségi életének egyik színterét alkotja a *pincék köze*, de nagy értéket képviselnek ezek az építmények az idegenforgalom szempontjából is.

A magyar néprajzban a kőművek megítélését sajátos kettősség jellemzi. A kutatók egy része a kőtechnikát archaikus elemi ismeretek, ősi tudás, és a természethez való jellegzetes emberi alkalmazkodás formájának gondolja, amelyet a különböző műveltségi szinten élő közösségek örökítenek és aktualizálnak, s amelyeknek a recens vizsgálata a történeti kutatások számára is támpontként szolgálhat. Mások viszont a kézművesipar fejlettebb formája felől közelítik meg a „népi” kőtechnikát, s azt a népművészet kevéssé jelentős megnyilvánulásának, a népi kőfaragványokat pedig a provinciális művészet sajátos megjelenési formájának tartják. A legújabb

kutatások egyre inkább közelítik ezt a két vélekedést: a kőfaragók és kőmunkások tevékenységének és vándorlásának feltárásával a „magas művészet” és a provinciális művészet közötti kapcsolatokra is rámutattak. Az alábbi példa nem csupán a lokális kőipar bodrogi előfordulása miatt érdekes, hanem a kőtechnika kárpát-medencei történetéhez is adalékokkal szolgálhat.

Bodrogszentesen, hasonlóan más településekhez, ahol természeti adottság a megmunkálható, építkezésre és sokféle hasznosításra alkalmas kőzet, jószerével lehetetlen megállapítani a kőbányászás és a kőmunka kezdetét. A lapokban felsejeshető, rétegesen hasadó kőanyag talán a megtelepülés kezdetétől hasznosítható volt. 1423-ban már állt a falu kőtemploma, s bár annak faragványaihoz, kapubéltetéhez nem volt alkalmas a helyi kőanyag, a falazata abból készült. *Molnár András* 1799-ben kelt leírása éppen a kőanyag azon tulajdonságát említi, ami azt könnyen felhasználhatóvá tette: „Nevezetes ez a helység arról, hogy felette vagyon egy hegy, melyben oly lapos kövek vannak, hogy minden faragás nélkül pádimentumra lehet fordítani.”

A szentesi hegybe az évszázadok során több helyen is behatolt szerszámaival a bányászó ember, s időszakonként párhuzamosan működött több kőfejtő is. A település 1863-ban készült kataszteri térképe a *Nagy-hegy* kőbányáit jelöli a településmagtól D–DK-i irányban, a *szőlők aljában*, de kőfejtőkre utaló jelek láthatók a Pilis-hegy oldalában is. A tagosítási per anyaga szerint, a 19. század derekán a jelentősebb kőbányák a *Majláth*-birtokon voltak, de azokat jobbára bérlők termeltették ki. Több kőbányát említ a 19–20. század fordulójának vármegyei monográfiája is, majd 1904-ben Schafarzik Ferenc katasztere részletesen leírja a kőfejtőket. Első helyen Reichmann Ármin (Debrecen) 1880-ban megnyitott bányáját említi, melyből évente 3500 m³ burkolati kockakő és úti kavics került ki. Ugyanott volt található Führer Zsigmond (Nyíregyháza) kőbányája, aminek teljesítménye azonos volt az előzővel, valamint Zemplén vármegye bányája, ahonnan évente csak 300 m³ útkavicsot termeltek. Végül megemlíti az összeírás Aczél Izidor (Királyhelmec) kőbányáját, ahonnan évente 2000 m³ járda-, kövezési kockakő és útburkolati kavics került ki az 1890-es megnyitástól kezdve. 1910 táján Majláth gróf iparteleppé fejlesztette a kőbányákat. Kőtörőt is építtetett, ahonnan kis iparvágány vezetett Nagygyéresig, lehetővé téve a jó minőségű kőanyag távolabbi forgalmát. A *Kopasz*, a *Láz* és az *Alsó-hegy* kőfejtőit zsidó bérlők üzemeltették az első világháború éveiben is. 1919-ben a cseh megszállással megszűnt a kőbánya működése, s a lakosság egy része ezzel elveszítette helyi kenyérkeresetét is. 1938-ban a magyar állam helyezte újból üzembe a bányákat. A második világháború után államosították a kőfejtőket is, s Közép-Szlovákiából hoztak a faluba kőbányászokat és termelési irányítókat. 1949–1951 között Fülekről és környékéről érkeztek *kővágók* a faluba. Az 1960-as években a termelés végleg abbamaradt.

A nagyobb bányák mellett igen sok apró kőfejtő is működött: több gazda telkén, de különösen a szőlőkben kerültek elő lelőhelyek, amelyekből *stanglival* fészegették, bontották ki a kőlapokat. Az 1920-as évektől kezdve az intenzívebbé váló szőlőtelepítést előkészítő *rigolizálás* során kikerült kődarabokból *garádok*at raktak a szőlőterület szélén. (Ezt *lingó* kőnek mondták, s elhordták építkezéshez is.)

A kőbányák működése természetesen kihatott az ott élők életmódjára, gazdasági kondíciójára, más vonatkozásban a társadalmi rétegződésre is. A zsellérek számára a kőbánya pénzkeresetet jelentett. A szegényebbek közül kerültek ki azok alkalmazottai, de a nyári időben ők is *kepés aratónak* álltak, úgy keresték meg a család számára a kenyérnekvalót. A fogattal rendelkezőknek is mindig volt bérmunka a bányák körül.

A kőmunkákhoz valamelyest minden férfiember értett: az építők, a falazók, az ún. *kőművesek* nem voltak tanult iparosok, legfeljebb járatosabbak, ügyesebbek a kőmunkában. A szentesi andezit bányászata és megmunkálása távolabbi vidékek munkásait, különösen kővágóit (*river*) vonzotta, akik közül többen le is telepedtek a bodrogi közeli településen. Amint a Kárpát-medence és a kontinens más területein is nyomon követhető a kőmunkások vándorlása, úgy a szentesi kőbányászok és kővágók tevékenységében is kimutathatók a mesterség tanulásának és gyakorlásának interetnikus folyamatai. Az első világháborút megelőző időszakból az emlékezet már csak halványan őrzi a kőbányában dolgozó *olaszok* emlékét, elevenebben él a Gömör és Nógrád vármegyéből ideérkező magyar nyelvű kőfaragók emléke. A második világháború után többen jöttek idegenből: Ajnácskőről (Hajnácska), Fülepüspökből (Biskupice) és a Nógrád megyei Korlátiból (Konrádovce) települtek be kőmunkások. Az ő tudásuk is több náció mesterségbeli tapasztalatát ötvözte: Korlátai és Fülepüspöki bazaltbányáiban német, olasz, francia és lengyel mesterektől tanulták meg a mesterséget. A nógrádi kőbányák még a 20. században is több hullámban bocsátottak ki *riccereket*: Bodrogszentesebe 1949–1951-ben érkeztek a mesterség utolsó képviselői. Ezek a saját lakóhelyükön is földtelenek voltak, a politikai változás után több volt köztük a kommunista. Alapvetően más volt a mentalitásuk, mint a helybeli parasztoké: készpénzben kapták a munkabérüket, a korcsmában már akkor sört ittak, mikor a magyar parasztok szinte még nem ismerték a habzó italt. Politikailag is szervezkedtek, s a háború utáni társadalmi-politikai átrendeződés közülük termelte ki a település adminisztratív vezető rétegét, akik egyebek mellett a „közös gazdálkodás” megszervezését is elvégezték. Mindez nem kevés feszültséget okozott.

A szentesi követ *szindelyesnek*, jól hasadónak és könnyen bányászhatóknak tartották.²⁰¹ Két függőleges ér (*lóger*) közötti szakaszok között, a vízszintesen futó erek (*stóć*) mentén ékekkel és vasrudakkal emelték fel a rétegeket. A megfigyelésen, de a szerencsén is múlott, hogy milyen méretű tömböt találtak: *falkőnek* vagy *kockának* valót. A táblákban felfejtett kőzetet apró ékekkel (*durmancs*) és *macni*, *macli* nevű csákánnyal darabolták fel. Az útburkoló köveket méretük és formájuk alapján nevezték el: a legapróbb neve *mozszaly* vagy *négy-batos* (4x6 cm élhosszúság) volt, de volt *bat-nyolcas*, *nyolc-tíz*, *kilenc-tizenegyes*, valamint *talut*, *talutkő* (16x16 cm) és *kepli* (14–18 cm) is. A kockának nem alkalmas kőanyag *falkőnek* ment, vagy a zúzóba került.

Könyvem jelen fejezete azonban nem csupán annak igazolását tűzte célul, hogy a táji adottságaiban és műveltségében alapvetően alföldi jellegű történeti táj emberi tevékenységeinek történetét a kőtechnika emlékeivel gazdagítsa. A kőtech-

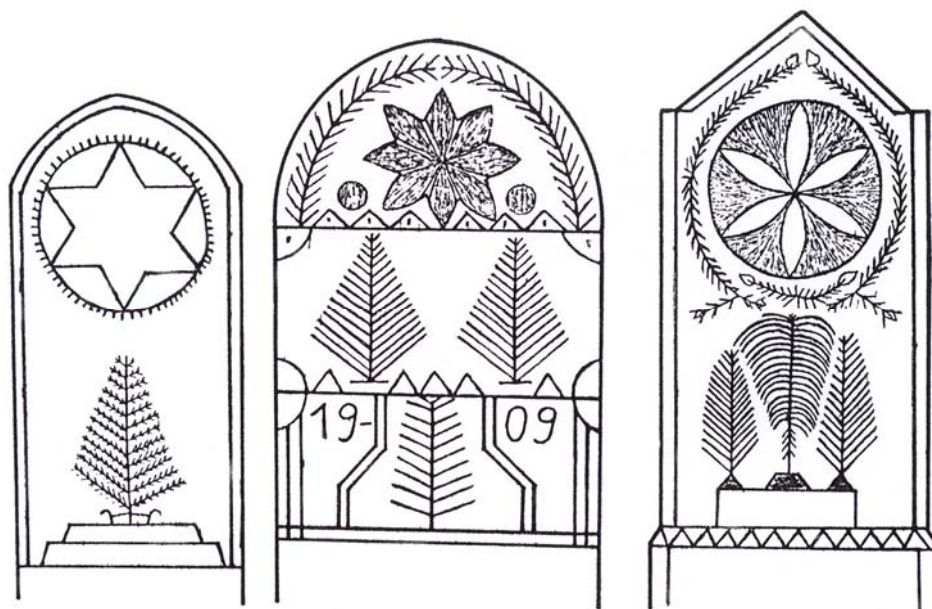
²⁰¹ A kőanyagról: Schafarzik 1904. 369.

nikának egy sajátos, a népművészet körébe sorolható formája is élt tájunkon, ami formakincsében a tradíció más területeivel is kapcsolatot mutat. A szentesi kőbányában dolgozó kőfaragók kezén a 20. században sajátos helyi iparként virágzott a sírkőfaragás. A kemény kőre a fafaragás, ill. a fa sírjelek díszítményeit, jelképeit adaptálták, sajátos stílusát teremtve meg ezzel a lokális díszítőművészetnek.

Ha a kőfejtők nagyobb, faragható kőtömböt találtak, azt óvatosan emelték ki. Ilyen csak mélyebb rétegekből került elő, a partoldalok nem adtak ilyen kőanyagot. Ha *partiban* dolgoztak a kőfejtők, akkor közösen őrizték az ilyen tömböt, s mikor halott volt a faluban és *kőfejtő*nek valót kerestek, akkor egy-két pohár borért, italért is odaadták azt. A megtalált tömböt általában már a bányában lenagyolták, be is rajzolták, s aztán vagy a földbe ásták, vagy a pincében helyezték el, hogy a kőzet ne veszítse el a nedvességtartalmát. A faragni tudók olykor 2–3 megformázott darabot is őriztek: ha halott volt, csak a szöveget kellett a kőbe írni, s már a temetéskor fel lehetett állítani a kőemléket. Az 1950-es évekig általános volt a természetes anyagú sírkő állítása, korábban elsősorban azok állítottak, akiknek rokona, ismerőse volt a kőbányákban. Eljutottak a szentesi típusú kövek – rokonság révén – Bély, Nagygyéres és más közeli falvak temetőibe is.

A régi bodrogszentesi temető a falu fölé emelkedő domb Ny–DNy-i oldalán húzódik. A sírok tájolása kelet–nyugati irányú. A sírkert északi oldalában elkülönülnek a katolikusok nyughelyei a református többség sírhalmaitól. Amíg az „ócska” temető alatt, a faluhoz közelebb fekvő új sírkertben már csak műkő sírjelek találhatók, a régi temetőben a helyi kőből készült jelek dominálnak, s kevesebb a fejfa. (Az emlékezet szerint a megelőző, 19. századi – még templom körüli – temető sírkövei is helyi kőből voltak, ezt azonban már nem állt módomban dokumentálni.)

A szentesi temető legrégebbi datált sírköve 1884-es évszámot visel, de a 19. század legvégéről még több darab is származik. Ezt követően a 20. század első évtizedéből, majd az 1920-as évek második feléből vannak kő sírjelek, viszonylag nagy számban az 1940-es évekből, végül a legutolsó egy 1968-ban elhunyt falubelinek állít emléket. Hangsúlyozni kell, hogy a temetéskor – ha kő sírjelet akartak – a sírkövet állították fel, s nem cserélték le később a fejfákat maradandóbb sírjelre. Ebben az értelemben tehát nem „váltotta” egymást a kétféle sírjel, viszont a kettő egyidejű alkalmazását a készítő személye is igazolja: az 1992-ben elhunyt falubeli „ezermester” Kulcsár Sándor egyaránt faragott fejfákat és kő sírjeleket. (A helybeliek úgy tartják, hogy a *forgrózsák* az ő keze nyomán kerülhettek mindkét típusú sírjelre.) Bár az elmúlt három-négy évtizedben állított műkő sírjelek elterjedését a polgárosulás uniformizáló tendenciájaként is értelmezhetjük, a régi sírjelek esetében alapvetően Balassa Iván véleményét tartom elfogadhatónak. Szerinte a fa és a kő sírjelek megjelenését nem lokális fejlődési sorként, egymást váltó időrendként kell értelmeznünk: a fában szegény településen a fa beszerzése akár nehezebb és költségesebb is lehetett, mint a helyben rendelkezésre álló kőzeté, s nincs okunk feltételezni, hogy a fejfaállítás szokása megelőzte volna a kő sírjelek elhelyezésének hagyományát. A helybeliek a *kőfejfa* kifejezéssel illetik mind a régi, mind a modern sírköveket.

Sírkövek díszítményei a bodrogszentesi temetőben

A szentesi kő sírjelek bemutatásakor előre kell bocsátanom, hogy a rendelkezésre álló sötét színű kiömlési kőzet rendkívül rideg, szinte üvegszerűen kemény anyag, ami nem igazán alkalmas a faragásra. Bár a Kárpát-medence más tájain is előfordult a hasonló kőzetek megmunkálása, nem alkalmas az a „népi” kőtechnika változatos, gazdag formai megnyilatkozásaira. Igazából nem mutatható ki lokális kőfaragó tradíció, elsősorban a kővágók (*riccere*) technikai tudása és az elemi technikai ismeretek aktualizálása összegződik a sírjelek díszítményeiben. A régi szentesi temető sírkő-sorozatát, annak lokális formavilágát és díszítő stílusát a táji adottságokhoz való alkalmazkodás szemléletes példájának tartom. Igazából az sem dönthető el, hogy helyi fejlődésű ez a formavilág, vagy a kővágó riccerek vándorlásából eredeztethető. (Fülek környékén is készültek sírkövek az ottani kemény andezitből, de más volt azok megmunkálása, mint a szentesieké. Az itteninél lényegesen vaskosabb kőtömböt *stokkoltak* – szemcséző kalapáccsal, *stockhammer*rel alakítottak –, majd csiszolták, s szinte márványszerű felületet képeztek ki rajtuk. A szentesi sírkövek zömének felszíne durván, elnagyoltan megmunkált, s leginkább a természetes hasadások – *termett lap* – adták a tömbök elő- és hátlapját.)

A faragás legkritikusabb része a sírjel csúcsának, tetejének kialakítása volt: a *spicz*, a háromszög alakú csúcs megformálása nem mindig sikerült, a kő olykor eltört. Ilyenkor félkör alakúra faragták át a kő záródását. Ezt is beleszámítva, a sírjelek formája háromféle: „spiccelt”, vagyis felül csúcsosra faragott, legömbölyített, félköríves, kisebb részük pedig szabályosan szögletes, hasáb formájú. A sírkő tetejét *süveg*-nek mondták, az azzal érintkező, hasábforma záródást pedig *válknak*. A forma

önmagában nem bírt különösebb jelentéssel, nem utalt sem az elhunyt nemére, sem státusára. A párban egymás mellett állók sem mindig

Mivel a laza homoktalaj nem bírta el a kövek súlyát, hogy „ne szálljon meg”, alá lapos követ fektettek – újabban betont tettek –, s úgy állították a talajba a sírjel alsó 30–40 centis darabját. Ha a régi sírkövet új, műkőre cserélik, vagy egyszerűen kidől az a gondozatlan sírokról, akkor a sírhalom szélére fektetik: padkának, lépcsőnek használják, vagy keretezik vele a sírhalmot, hogy a földje ne omoljon le.

Az elhunyttra vonatkozó információt a sírkövek előlapjának szövege hordozta. Ez leginkább az ornamentális részek alatt húzódott, de azokkal kompozíciós egységet alkotva jelent meg. Bizonyára technikai oka van, hogy amíg a fejfákon leginkább folyóírással jelenítették meg a szöveget, addig a kő sírjeleken szögletes, nyomtatott betűforma a jellemző. A sírjelek szövegének szerkezete egy évszázad alatt érdemben nem változott: „Itt nyugszik” kezdőformulával a legfontosabb információk felsorolását (név, születés és halál időpontja) a BH (béke hamvaira) betűpár zárja. A szövegek egy része a feltöltődés miatt mára már nem ritkán a föld alá került.

A feliratot szegélyező díszítő sorokban sajátosan keveredik a fejfák faragott és a sírkövek karcolt díszítménye. A kemény kőzeten a vonalak síkban való tagolása, a térszerkezet – nem ritkán naív benyomást keltő – kiterített rajza igyekszik visszaadni a faragás mélységeit, térbeli tagoltságát. A legrégebbi, 19. század végi sírkövek tagolása és díszítése magas fokú technikai tudást és díszítő igényt, egy feltételezhető lokális stílust sugall. A sírkövek körben szépen keretezettek, széleik ki vannak verve: *slóg* a neve ennek a felvert felületnek. A kőtáblát, mint díszítendő felületet párhuzamos vízszintes vonalakkal, egyszerű geometrikus sorokkal mezőkre tagolták, a szabályos, stilizált díszítő motívumok és az írott információ így szépen tagolva kapcsolódik egymáshoz.

A kövek fejrészének legáltalánosabb díszítménye a rozetta vagy a csillag, ami ősi, általánosan elterjedt ornemens. Legtöbbször hatszirmú, karcolt vagy véssett változatban készült, kihasználva a pozitív (lapján megmunkált) és a negatív felületek kontrasztját. A kemény anyagba körbe foglalva rajzolták fel, nem ritkán rozmarinkoszorúval vették körül. A motívum helybeli elnevezése *csillag* és *hatágú rózsza*. A kőlap derékrészét, középső mezőjét jellegzetes virágtő motívumokkal díszítették. A technikai kötöttség miatt, ezek a karcolt virágtövek erősen stilizáltak, archaikusnak tűnnek, arányaik és kompozíciójuk azonban kiérlelt, olykor szinte mesteri. Legtöbbször *balszállkás* vagy *fenyőágas* formában, máskor *rozmarinként* ábrázolják a virágtövet, mely olykor sírhantra emlékeztető, hasábforma talapzaton áll, máskor virágcserepből nő ki. Csupán néhány olyan példány van, ahol a természetű megjelenítésre, a húsos levelek jelzésére és a csúcson ülő virág hangsúlyozására törekedett a faragó. Csupán néhány kővön jelenik meg a református sírjelek egyik legelterjedtebb, s a 19. század közepétől általánossá váló jelképes dísz, a *szomorúfű*. Ábrázolása azonban ezeknek leegyszerűsített: csupán a sűrűn lefelé hajló ágak keltik a szomorúfű képzetét.

Néhány sírkő fejrészén a rozetta helyén hangsúlyos díszként jelenik meg a Dávid-csillag, helyi nevén a *zsidó kereszt*. A motívum azonban nem kötődik az elhunyt vallási hovatartozásához: egyszerű ornemensnek tekinthető. Mutatja ezt az a tény is,

hogy a hatágú csillag közepébe olykor belevésték a körberajzolt rozettát is. A felekezeti hovatartozásra utal viszont a kereszt, ill. a kehely motívuma, ami a legkésőbbi, az 1940–60-as években állított sírjeleken bukkan fel. Az élethűsége törekvő, nyíló rózsát vagy rózsabimbót ábrázoló virágos ág csupán néhány fiatalabb követ jelenik meg, talán a már divatossá váló műkő sírjelek díszítményeinek hatására. Egy 1896-os datálású sírjelen megjelenik az eredendő bűnt szimbolizáló „Ádám-koponya” is.

A néprajzi és a művészettörténeti kutatások azt jelzik, hogy a kőmunkák alkalmazása és egy-egy lokális közösség által való átvétele a kultúrában általában a tanultabb, polgárosultabb kőfaragó hagyomány és művészeti stílus adaptálását jelentette. A bodrogszentesi kemény andezit (trachit) sírköveken való alkalmazás azonban talán éppen ellentétes tendenciát sejtet. Ezek a kőemlékek nem magasabb, díszesebb kőfaragó tudás, technika átvételei, hanem a népi tárgyi világ díszítményeinek, archaikus, stilizált kompozícióinak átvitele a helyben adott, rendelkezésre álló speciális anyagra, az időtálló kőre. Ebben a folyamatban azonban többféle, több helyről származó technikai tudás, ízlés ötvöződött, s így e lokális stílus sokféle ismert stílusjegyek jellegzetes keveredése, sajátos arányú együttese.

Bár a lokális kőtechnika időrendje ma még bizonytalan, az bizonyos, hogy a szentesi temetődombra felkapaszkodót megérinti a tradíció, s – együtt a falu Árpád-kori alapú templomával – a régi Bodrogszentesi világába tesz utazást. Egészen másfajta élmény részesévé válik, mint amit az előző generációk e történeti táj egykor volt világáról tudni vélnek. Valójában örökségi védelemre szorulna ez a temető: egyaránt őrizve az egymást váltó generációk szellemi hagyatékát és egykor volt technikai tudását.

Gyümölcsstermesztés és -kereskedelem a Bodroghözben

(A Tisza-kertek használatához)

A vizsgált történeti táj gyümölcskultúrája azért érdemli ki a néprajzi érdeklődést, mert a régi Bodroghözben is jellemző víz menti, nem ritkán ártéri gyümölcsösök az elmúlt századokban a Kárpát-medence gyümölcstermesztésének központjai voltak. Ez a gazdasági ág a folyó menti lapályok életmódjához tartozott, átalakulása, változása azonban már új létforma, újfajta üzemszervezetek ágazatává tette. A gyümölcsstermesztés ugyan nem egyforma súllyal volt jelen a vizsgált falvak gazdasági életében, de számottevő szereppel bírt a gyümölcsstermesztő települések gazdálkodásában. Mindemellett bodroghözi története arra is példaként szolgál, hogy egy tradicionális gazdasági ág új körülmények között való adaptálása mennyire lehet sikeres.

Belényesi Márta vizsgálatai igazolták, hogy Magyarország területén az Árpád-korban a gyümölcsösök két nagy geográfiai térszínen fordultak elő legnagyobb gyakorisággal: részben a hegyek lábainál, a hegyvidékek elődombságain, valamint a nagyobb folyók, elsősorban a Duna, Tisza, Szamos és a Körösök, ezeken kívül a Maros és az Olt árterein, ahol a – szinte vadon termő – szilvás és körtés berkek mellett, legkorábban jelentek meg a kerített gyümölcsösök is. Ezek a termesztőközpontok lényegében a 19. századi ármentesítésekig meghatározó jelentőségűek voltak, s az ország keleti felében népünk sokáig szinte csak az árterek, vízparti szakaszok vadon növő gyümölcsfacsoportjait hasznosította.²⁰² A 18–19. századi országleíró, gazdasági és statisztikai irodalom mindig kiemeli a Tisza-völgy gyümölcsstermesztésének súlyát, amin lényegében az ártéri szintek, valamint az ártereket övező rétek és kertek gyümölcsfaállományát kell értenünk. *Galgóczi Károly* szerint: „A Tiszahát fent Máramaroson elkezdve mindkét oldalon Beregh-Ugocsa, Ung, Zemplén, azután Szatmárban és Szabolcsban egyaránt egész gyümölcs raktárakat képez...”. A nedves ártéri talajokat elsősorban szilva, alma és a körte kedvelte.

A Bodroghözben – amint arról *Lippai János* 1667-ben megemlékezik²⁰³ – sok gyümölcs termett, ám az egyes települések gyümölcsfaállományában jelentős különbségek voltak: a víz menti, folyó menti falvak bőségével szemben a víz által nem érintett települések népe legfeljebb önmaga ellátására jutott gyümölchöz, de bizonyára behozatalra is szorult. A gyümölcsösök középkori meglétére elegendő néhány adatot említeni. Pl. (Kis)Újlakról a *Liber Redituum* 1623-ban említi: „Vagyon egy szép Gyümöltsös kert a’ Halasto mellett melynek szomszedgya egy felől az Ur kerte más felől patakotska.”²⁰⁴ Az adat egyértelműen jelzi, hogy ártéri, vízjárta gyümölcsösökről lehet szó. Ugyanez a forrás Radból *Kortveles*, Bacskából *Gyümölts közőt* helyneveket említ. Lehettek azonban gyümölcsösök már a korábbi századokban is a

²⁰² Belényesi 1955. 25.

²⁰³ Lippai 1667.

²⁰⁴ *Liber Redituum Ecclesiasticorum Comitatus Zempleniensis*, 122. Román János kijegyzéseit Balassa Iván bocsátotta rendelkezésemre. Mindkettőjük emlékét jó szívvel őrzöm.

portákon, ill. a telki állományban is. Nagytárkány úrbéri bevallása (1772) szerint: „Egynehánynak telkin kívül gyümölcse, többnek telkiben...” Kistárkányból ugyanez a forrás: „Ezen helységbelieknek majd mindeniknek szilvása, mindeniknek pedig káposztás s dohánykertje telkin van.” Szöllőske, Ladmóc, Imreg, Zemplén és Abara investigatioja szerint, mind a belső telkeiken, mind a falun kívül – pl. szőlők alatt – voltak gyümölcsöskertjeik. Pl. Kisbári: „Gyümölcsösök, káposztáskertjeik mind a telkeiken, mind kívül a mezőn vagyon. Somot is szedni szoktak a ligeten.” *Bél Mátyás* Ágcsernyőről írja, hogy „körülötte gyümölcsösök vannak”, a Királyhelme határában húzódó szőlő- és gyümölcsöskertekről kifejezetten elragadtatással ír.

Lényegében hasonló táji különbséget kell kitapintanunk a gyümölcsstermesztésben Zemplén megye egész területén, jóllehet a vármegye monográfusa annak egészét dicséri: „A vármegye egész területe alkalmas a gyümölcsstermesztésre... nincsen olyan honi gyümölcsfaj, amelyik itt ne díszlene, s amelyet haszonnal termelni ne lehetne. Csak hogy a fajok megválasztásával eddig alig törődött valaki; a gyümölcsfákat öletszerűen, a fajokkal való különösebb bíbelődés nélkül ültették el.”²⁰⁵

A gyümölcsstermő térszínét vizsgálta területünkön is eltérő gyümölcsfajtaikat neveltek. Amíg a szilvásligetek többsége a vizekhez közel, egykori árterek mentén, valamint a kertekben húzódott, addig a cseresznye főleg a szőlők, szőlőskertek nap-sütötte oldalain díszlett. Szentés, Kisgéres, Zemplén, a Bodrog túlsó oldalán Csarnahó cseresznyéje különösen híres volt, csakúgy, mint Tokaj-Hegyalján a zempléni Tolcsva gyümölcse. Molnár András 1799-ben kelt vármegyeleírása Szentéről külön is megemlékezik: szerinte ez a település a cseresznyefákból több hasznot vett, mint a szőlőből. Geográfiai szótárában *Fényes Elek* Királyhelme cseresznyéjét említi híresként.

A Felső-Bodrogtörvényben azonban a gyümölcsstermesztés súlypontja az ártereken maradt, még a vízrendezés után is megőrizve a korábbi termesztés számos hagyományát. A gátakon belül a régi vízi világ számos maradványához hasonlóan élt tovább a gyümölcsstermesztés is, megőrizve számos archaikus technikát, s a haszonvétel extenzív formáit. Ennek lezárását – hasonlóan a mai Magyarország területéhez – a közös gazdálkodás, a JRD megalakulása készítette. Az alábbiakban ezt a folyamatot két Tisza menti gyümölcsstermesztő falu, Nagytárkány és Kistárkány példáján igyekszem szemléltetni.

A közös gazdálkodás bevezetése előtt a Tisza-völgy szlovákiai és magyarországi oldalán egyaránt magángazdák birtokában voltak az ún. *Tisza-kertek*, az ártéri gazdálkodás jellegzetes reliktumterületei. Nagytárkány és Kistárkány mellett hasonlóak voltak a Bodrogtörvényben Zemplénagárd, Révleányvár, Tiszakarád és Cigánd térségében is. Az utóbbiak századunkban is elhanyagolt szilvások, gyümölcserdők voltak.

A Tisza-kertek fokozatosan váltak többhasznúvá, a területükön zajlott irtás vélhetően nem jelentette az ártéri gyümölcsös ligeterdők teljes kivágását. Legkorábbi állapotukban – hasonlóan a Tiszakarád és Cigánd térségében a két háború között még meglevőkhöz – leginkább szilvás gyümölcserdők voltak. A Tisza szabályozása

²⁰⁵ Borovszky (szerk.) é. n. 198.

után alakult ki végső helyük, s a jószerével vadon termő gyümölcserdők a 19–20. század fordulójától szelídültek valódi kultúrtájja. A magról kelt hajtásokból a gazdák csak az erősebbeket hagyták meg, s azokat nevelték fává, fokozatosan sorokba is rendezve őket. Mivel az áradás rendszeresen meglátogatta őket, többféle módon igyekeztek azokat úgy átalakítani, hogy ne csak kárát, hanem hasznát is lássák a meg-megjelenő árvizeknek. Ennek legfontosabb eszköze az újabb, magas törzsű gyümölcsfák meghonosítása volt: az akár 3–4 méteres törzsű fákat ebben az időszakban sorokba rendezték, ritkították, azért is, hogy közeik és aljuk más módon (is) hasznosítható legyen.²⁰⁶ A Tisza-kertekben azonban azok felszámolásáig álltak olyan régi, öreg fák, amiknek már senki nem tudta az eredetét és a fajtáját, azokat nem is gondozták, nem ápolták. Ebben az időszokban a szilvások korábbi dominanciáját az almafák vették át: az 1930-as években már megközelítőleg $\frac{3}{4}$ része almafa az állománynak, mintegy 20%-nyi a szilva, a többi pedig körte volt.²⁰⁷

A haszonvétel legfontosabb feltétele a *jó* áradás volt: az árvíz, ami a tavaszi olvadáskor gazdag hordalékot hozott, jószerével megtermékenyítette a fákat és a kerteket. Különösen akkor, ha hamar levonult, s nem áztatta sokáig a talajt, de táplálta a fákat. Az 1950-es évektől már nem jó vizek jönnek, inkább ártanak a talajnak: a Tisza vízgyűjtő területén kiirtották az erdőket, a víz már nem a korábbi löszös talajt, tőzeget hozza, hanem terméketlen iszapot.

A tárkányi Tisza-kertek a vad gyümölcserdőből századunkra sorokba rendezett gyümölcsössé váltak, de – szemben több víz menti településsel – nem elpusztultak, hanem megújultak az ártéri gyümölcsösök. Az irtással, ritkítással több-hasznúvá is váltak ezek a területek, jóllehet hasznosításuk extenzív volt. A Tisza-kertek egy részét legeltették: mindkét településen az ártérben volt a legelők egy része. Nagytárkányban a csorda egész évben az árteret járta, Kistárkányban pedig általában a sarjú lekasználása után hajtották oda a fejős jószágot. A terület jelentős hányadát kaszálták, a gyümölcsfák alját is, lehetőleg a gyümölcsfajták éréséhez igazítva azt. A sarjút sorban vágták a *veresszilva*, majd a *berbenci* szilvafák alatt, végül az almafák alját kaszálták meg, hogy a hulló gyümölcsöt könnyű legyen felszedni. A jószágot nem szívesen engedték a gyümölcsfák alá, mert letördelték a fák alsó ágait, de *mindenszentek* után, mikor a csorda beszorult, a *magánlegeltetést* általában itt végezték. A hulló gyümölcsre ritkán hajtottak jószágot, a lepergett termést inkább hazavitték a sertésnek. Csak elvétve fordult elő, hogy a *kondás* ráhajthatta a *sertésnyáját* a gyümölcsre: inkább felszedték és értékesítették a hulló gyümölcsöt is.

A Tisza-kertek egy részét vetéssel is hasznosították, ha a gazda egy-egy darabot kihasított erre a célra. A tavaszi áradás után egy-egy kis zabot, vagy más tavaszi gabonát vetettek. Ha a víz elvitte azt, akkor babbal, krumplival, kukoricával pótolták a vetést – az utóbbi takarmánynak volt bevágható csalamádéként. Egy-egy darab lucernát, lóherét is vetettek, kisebb darabban zöldségfélék, káposztát, paradicsomot is kapáltak. Az igényesebb növények a Tisza-kertek gyümölcsfáinak intenzívebb hasznosításával párhuzamosan jelentek meg a Tisza-kertekben.

²⁰⁶ Andrásfalvy 1963. 271–305., Andrásfalvy 2001. 493–527., Károlyi–Nemes 1975. 107–109., Bellon 2003. 109–138.

²⁰⁷ Viga–Viszóczky 2006. 307–314.

A tárkányi gyümölcsstermesztésben Trianon után következett be minőségi változás: a termesztés fokozatos intenzívvé alakítása. Ennek két fő kiváltó oka volt, itt két feltétele volt adott. Az egyik a kedvező táji, ill. talajadottságok, amelyek lehetővé tették az extenzív hagyományokon alapuló, új gyümölcsészet kialakítását. A kitűnő talaj adott volt. „A talajban van valami, mert a régi fajták is jók voltak, azok is híresek voltak – arról ismerték a falut a környéket. Volt gyümölcs másfelé is, de ilyen értékes gyümölcs, mint a mienk csak Máramarostól lejjebb volt, Técsőn. Onnan voltak is megnézni a mi gyümölcsünket, mert hallották, hogy itt is igen híres gyümölcs terem.”²⁰⁸ „A Tisza-kertben az almának egészen különös *ézi* volt. Nekünk most is van itt a kertben (ti. házikert – V. Gy.), de nincs olyan *jóézü* alma, mint ott volt! Azt a részt a Tisza járta: a gyümölcs is sokkal jobb *ézü* volt, és más volt a zamatja. De még ott sem volt egyforma: másfajta talaj volt az egyik részen, mint a másikon, más volt a gyümölcs *ézi* is, ami ott termett. Más volt a gyümölcs az iszapos részen, más az agyagon vagy a homokon. De innen nem kellett elvinni a gyümölcsöt a piacra! Ide jöttek érte a vevők, megvették még a fán, féléretten!”

A változás másik összetevője az értékesítési viszonyok Trianon utáni megváltozása volt. (A gyümölcskereskedelemtől alább részletesebben szólok.) A Magyarországra való beszállítás lehetősége megszűnt, a belső piac megváltozott. Piacot csak igényesebb gyümölcs remélhetett.

Az 1920-as évektől a metszés elterjedése, a permetezés megkezdése, a korábbi fajták intenzívebbekkel való lecserélése adta meg a tárkányi gyümölcsstermesztés új lehetőségét, amihez jól szervezett értékesítési hálózat is társult. Az új fajták révén a gyümölcsüzlet ideje meghosszabbodott, több embert foglalkoztattak a szűkebb környékről is. 1940-ben már azt írja a vármegyei monográfia, hogy „leginkább a kistárkányi gazdák tulajdonában levő 235 kat. hold területen telepített kisebb régi gyümölcsösök méltók figyelemre”.²⁰⁹

1938-ban került erre a vidékre egy budapesti gyümölcskereskedő, *Olasz Janka*, aki a bécsi döntés után igyekezett fővárosi piacot biztosítani a Felső-Tisza mente gyümölcsének. Nagyszöllőstől lefelé, Huszt környékén, és a Bodroghözben is felvásárolta a gyümölcsöt, de új telepítésekkel, fajtaváltással és tudatos gyümölcskertészkedéssel próbálta javítani a kitűnő termőhelyi adottságú gyümölcsösök minőségét. Nagyszöllős és Huszt környékén szőlőt, szamócát is felvásároltak, s vasúton szállították Budapestre. Nagyszöllősen került kapcsolatba *Logojda Jánossal*, akit azonban behívtak katonának, s az ugyancsak nagyszöllősi *Pályok Györgyöt* (1913–1981) ajánlotta maga helyett gyümölcskertésznek. Pályok Györgynek már az édesapja is jó gyümölcsstermesztő hírében állt, de sem ő, sem a fia nem voltak tanult szakemberek. Pályok György Olasz Janka alkalmazottja volt, az ő megbízásából települt át családjával Kistárkányba. Pályok irányította az Olasz-féle gyümölcsészetet. Olasz Janka főleg bérelte – 15–20 éves szerződéssel – a kistárkányi és nagytárkányi gazdák Tisza-kertjét: Nagytárkányból például a Szatmáriak, a Rinkács család, de mások is az üzlettársai voltak. Használt kerteket *felében* is, de vásárolt is területeket – a *Luzsnya* területén –, s jelentős új telepítésbe fogott. Összesen mintegy 30 hektárnyi területet

²⁰⁸ P. Szathmáry 1863. 387–388., Váradi Ferenc, Kistárkány, szül. 1910.

²⁰⁹ Csákvári i. m. 63.

birtokolt. Többen vállaltak munkát a gyümölcskertekben: Kistárkányból például Dobó István, Juhász Ferenc, Palkó Ferenc – de mások is bedolgoztak, ki a metszést, ki a permetezést végezte. Szüret idején a szedésnél meg a szállításnál nagy számban dolgoztak napszámosok. Az alma termesztése dominált: a gyümölcsöt *sorozták*, méretük szerint válogatták és csomagolták. Olasz Janka speciális ládákat gyártatott a gyümölcs szállításához: vagonszám szállították a portékát a bélyi vasútállomásra Budapestre. A Tisza-kertek gyümölcse különleges aromájú volt, roppant kelendő volt a fővárosi viszonteladók körében.

A közös gazdaságok is megörökölték a Tisza-kertek gyümölcskultúráját: az 1960-as évek végén még mintegy 15 000 gyümölcsfa volt a tárkányi Tisza-kertek 100 hektárnyi területén. Volt olyan év, hogy csak a kistárkányi szövetkezet 15–20 vagonnyi szilvát, meg 100 vagonnyi almát (1000 mázsa) értékesített a Tisza-kertből. A JRD idején is frissítették az állományt, mivel a régi fajta gyümölcs egyre kevésbé volt piacképes. Az új fajták gondosabb kezelést igényeltek, permetezni kellett őket, termesztésük nem volt olyan sikeres, mint a korábbi időszak gyümölcsfajtaié. Ezzel együtt, a szövetkezet mindig szép sikerrel szerepelt Litomerecben a csehszlovákiai mezőgazdaság kiállításán. 1976-ban államosították a kistárkányi szövetkezetet, akkor kezdődött meg a gyümölcsfaállomány elpusztítása. Két év alatt a fákat kihúzgálták, bulldózerrel kipusztították. (Ez a kistárkányi és a nagytárkányi idős parasztemberek emlékezetében máig a közös gazdálkodás egyik neuralgikus pontja.)

A tárkányi példa egészében nem tipikus a Bodroghely falvaiban. A termesztés általában megőrizte extenzív formáját, s a korábbi gyümölcsösök ápolására, nemesítésére nem fordítottak gondot. A nemesebb fajták általában ott jelentek meg először, ahol nem voltak gyümölcsösök korábban: a házi kertekben ültették őket. Az új fajtákkal érkezett a metszés technikája, a permetezés is. Feltűnő azonban, hogy ily módon nem alakultak ki új „gyümölcsös falvak”, hanem a termesztés főleg az önellátást szolgálta ezeken a helyeken. (Belejátszott ebbe a pálinkafőzés nagyobb volumenű megindulása is.) Az értékesítésben, piacozásban a korábban arra „szakosodott” falvaké maradt a fő szerep, ami aztán fokozatosan feloldódott az állami felvásárlás és értékesítés rendszerében. A közös gazdálkodás megindulása után a házi kertek lettek a termesztés központjai, egyszersmind meg is szüntette a korábbi vákuumot, ami a tájon belül gyümölcskereskedelmet indukált. A városok ellátásában pedig egyre kisebb szerep maradt a korábbi falusi termesztőknek.

A trianoni békeszerződést követő határmódosítás utáni időszakból nem állnak rendelkezésemre statisztikai adatok a Szlovákiába került falvakból. Mivel azonban az egyes települések gyümölcsstermesztéséről gyűjthető recens adatok egészében tükrözik az azt megelőző állapotokat, nem tanulság nélküli az utolsó, 1895-ös statisztikai adatsor áttekintése, ami fő vonásában érzékelteti az egyes falvak gyümölcsfaállományát, annak összetételét, s a tájon belüli többleteket és hiányokat, amelyek az árucseré mozgatói is voltak. Az adatsorból ki kell emelni Kistárkány kiugró mutatóit, különösen a nagy szilvafaállományt, valamint a Királyhelmec–Kisgéres–Szentés háromszög, lényegében a Helmeci-dombság, a Nagy-hegy és Kis-hegy vulkáni vonulatára települt szőlőhegyek gyümölcsfaállományát. Hasonlóan kiemelkedő értéket mutat a Zempléni-szigethegység gyümölcsfaállománya, ami az ottani szőlő-

kultúrának is kísérője. Külön vizsgálatot érdemel majd Nagytoronya gesztenyetermesztése, bár eddigi recens gyűjtéseim nem igazolják az összeírás rendkívüli számadatait. Figyelmet érdemelnek a két mezőváros, Zemplén és Királyhelmece magas mutatószámai is.²¹⁰

Az 1930–40-es évek előtt a gyümölcsstermesztés alapvetően extenzív ágazata volt a paraszti gazdaságoknak. A fákat lényegében nem gondozták: legfeljebb *hernyó*val szedték le a beteg ágakat. Azt tartották, hogy a régi fajtákat még a hernyó sem bántotta, s azok védettebbek voltak a kártevők és betegségek ellen is, mint a nemes gyümölcsök. Az árterek, szilváskertek állományát nem kellett ültetéssel szaporítani: magról szaporodott az tovább, s inkább az irtása, gyérítése adott munkát. Nemesítés, oltogatás a jelzett időszakig nem volt, bár egy-két kertészkedő hajlamú ember mindig akadt, akik a vad alanyba új, ismeretlen fajták oltásával próbálkoztak. A szőlőbeli gyümölcsfáknál lényegében a szőlő permetezésével párhuzamosan indult meg a gyümölcsfák védelme is: kezdetben seprővel igyekeztek rácsapkodni a rézgálicoldatot a növényekre. A magas, dús lombosított fánál ez nem lehetett sikeres, azokról egészében a termést sem lehetett betakarítani. Ez is serkentette a metszés elterjedését.

A hagyományos fajtákról és termesztési eljárásokról a gyümölcsnevek is tanúskodnak. A Felső-Bodroghoz és a Bodrog mente falvaiban igen nagy számban élnek még a régi gyümölcsfajták nevei, amelyek bizonyos mértékben érzékeltetik a fajtaváltás, ill. a termesztőtechnika változásait is. Ezek többségükben már eltűntek, tehát az azonosításuk nem lehetséges, s nem lehet pontosan azt sem eldönteni, hogy a különféle nevek különféle speciesekhez tartoztak-e. A nyelvi anyag archaikus jellegére utal azonban az, hogy többségében tulajdonságot, jelleget jelöl (szín, íz, méret, ill. súly, forma stb.), s kevés közte a 20. századi fajtaváltásokkal, nemesítésekkel megjelenő gyümölcsfajta neve. A fentieknek megfelelően a nevek jó része belső fejlődésűnek tűnik, s az anyag mai állapotában már nem is igazán alkalmas az elterjedés folyamatainak rekonstruálására.

Különösen gazdagnak tűnnek az *almanevék*, a vizsgált terület falvaiban ezek a nevek a legterheltebbek is. A gyümölcsös falvakban olykor 6–7 almanevet is ismernek a régi fajtákból, ezekhez köztől legfeljebb 2–3, szilvából inkább 1–2 társul, s lényegében elhanyagolható az ismert cseresznye-, meggy-, dió- és más gyümölcsnevek száma.

Falvaink többségében ismert az *apróposadt* alma, melynek a Bodrog mentén szlovák elnevezését is ismerik: *radóka*. Általánosan ismert az *aranypármin*, a *batul* vagy *batur* és a *borízű*, csak Rad lakói emlékeznek a *baranyóke* almára. (Nem zárható ki a névadás szlovák kapcsolata.) Csak Kisújlakon bukkan fel a *csipszeralma* elnevezés, általános viszont a *csörgő-csörgős*, kevésbé a *csanális-csinálos* almanév. Ugyancsak közelebb az *édesalma* elnevezés, valamint a *fontosalma*. A fanyar, húzós, zöld színű gyümölcsre a Tisza mentén általánosan ismerik a *fűzfa-ficfa* almanevet, ami a Tiszavölgyön másutt is elterjedt. Mindenütt ismert a *jáncsecs-jáncsecs*, a *jeges*, a *húsvéti rozmaring*, a *kormos* almanév, a Tisza mentén fordul csak elő a *laposalma*, valamint a – vél-

²¹⁰ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 1895. Magyar Statisztikai Közlemények XV.

hetően a mosánszki névből származó – *mosánka* elnevezés. A *parfin* almát csak Leleszen hallottam említeni, a *ranet* (*baum-* és *kanadai* változatban) Kistárkányban volt ismert. A *sóvári* fajta igen sokféle változatban termett: *téli*, *nyári*, *jeges*, *csíkos*, *török*, *nemes*, *paraszt* jelzőkkel említi. Kevésbé elterjedtek a *sólyom*, *tökalma*–*tökédes*, *törökpiros* és a *törökbálint* nevek, a *tótpiros* pedig csak Bacska és Battyán településekről került elő gyűjtésem során. Zétényben ismerték a *tracskaédes* almanevet.

Újabban a nemes almafajták terjedtek el: a *jonathán*, *delics*, *stárking* általánosan ismertek ma már.

A *körtenevek* zöme az érés idejére, valamint a gyümölcs tulajdonságára, élvezeti értékére utal. Ilyenek az *árpávalérő*–*árpaérő*, *búzávalérő*, *zabbalérő*, a *cigánykörte* (a gyümölcs általános, közönséges elterjedtségére is utal), a *babos*, a *csengőkörte*, *disznószar-körte*, *fűzfű* (*fűfa*) *körte*, *fűrsős*, *szotykos*, *kormos*, *kavicsos* vagy *kavacsos*, *lőkörte*, *lisztes*, *méz-*, *mézes-*, *mézédes körte*, *nyakas*, *nyári*, *pirosódalú*, *pergament*, *parázs*, *sárgakörte*, *szőkekörte*, *tojásbéjú*, *vérbéjú*, *vajkörte*. Nemesebb fajta a (*Vilmos*) *császárkörte*.

A fentiekhez képest szegényesebbek a *szilvafajták* elnevezései, amiben bizonyára szerepet játszott, hogy a szilvasok jelentős része szinte vadon termő ártéri liget volt a Tisza mentén. Általánosan ismertek a *berbenci*, *duránci* vagy *duráncki*, a *gömbölyű szilva* és a *veresszilva* nevek. Ritkábban használatosak a formára, méretre utaló *cseresznyeszilva*, *kökényszilva*, a *lőszemű*, valamint az ugyancsak tulajdonságot jelző *muskotály*–*muskotályos*, *pirosódalú* és a *bólyagos* kifejezések. A sárgaszilva neve általánosan *fosóka* vagy *fosószilva*. Nagytárkányban és Kistárkányban a *dobronyi* elnevezés őrzi a Tisza túlsó partján fekvő Nagydobrony nevét.

A *cseresznye* termesztésének kisebb jelentőségére, ill. annak néhány központban való előfordulására utal, hogy elnevezései közül csak a *koránérő*, *májusi*, a *fekete*, a *ropogós*, valamint a *rövidszárú* tulajdonságnevek bukkannak fel, s csupán a kisgéresiek *szentesi* cseresznyéje utal egyértelmű fajtanévre. Hasonló módon szegényesek a *diófajták* nevei: csak a *vékonybéjú*, *papírbéjú* és a *tökös* kifejezéseket sikerült fellelnem.

Magában a gyümölcskereskedelemben a gyümölcsfajtáknak, ill. neveknek valóban nincs jelentősége. A hasznosítás módja, formája a döntő (*lekvárnak való szilva*, *pálinkának való szilva*, *téli alma* vagy *körte*, *reszelni való alma* stb.), ill. sajátos márkánévként jelennek meg egyes helynevek bizonyos gyümölcsök kapcsán. A Tisza mentén a *técsői* és a *tárkányi* gyümölcsök voltak „márkák”, valamint – a Felső-Bodrogyközben és Kassán – a *géresi cseresznye*.

Az elmúlt évszázad során a gyümölcsstermesztésben számos változást lehet kitapintani a Bodrogyköz falvaiban. A gyümölcsfában szegény településeken a parasztgazdaságokban valóban nem jelenik meg gazdasági feladatként és lehetőségként a gyümölcs, legfeljebb annyiban, hogy valamelyik szomszédos faluból lekvárnak való szilvát vásárolnak a család számára. A gyümölccserdőkben, ligetekben gazdag falvak elsősorban adottságnak, lehetőségnek tekintik a gyümölcsöt, aminek éppen az a haszna, hogy lényegében csak a betakarításnál és – esetleges – értékesítésénél igényel munkát. A faállomány javítása, a termesztési technika tökéletesítése a már korábban is megfelelő adottságokkal rendelkező falvakban indul meg, itt azonban a nagyobb munkabefektetés és – nemesített fajták beszerzésével – kisebb anyagi ráfordítás növeli meg a várható gazdasági hasznot. Saját fogyasztásra viszont minden

településen elterjedt a gyümölcs az 1930-as évektől, éppen a termés értékének emelkedése miatt: már csak – a korábbihoz képest – komolyabb összegért vásárolható meg a szükséges mennyiség. Változó gazdasági egyenlegről van tehát szó, ami jól kitapintható a faállomány és a termesztés térszíneinek módosulása miatt. Az ártér-ről, kaszálókról és legelőkről a gyümölcsfák a házi kertekbe kerülnek, s megszűnik a régi kertések jelentősége is.

Mint már utaltam rá, változott a termesztés éves ciklusa, de a hasznosítás módja is. A régi gyümölcsfajták egyik nagy értéke az volt, hogy nem igényeltek gondozást, a másik pedig az, hogy jól eltarthatók voltak. A gyorsan leéző és romló gyümölcsfajták hasznosítása csak rövid ideig tartott, de a tartós gyümölcs egész télen fogyasztható és értékesíthető volt, s jól bírta a szállítást. A *lapos alma* és a *fűzfá alma* akár a következő nyár elejéig is élvezhető volt, már azon a fokon persze, amennyire egyáltalán élvezhető minőségi jegyei voltak.²¹¹ Ha nagyobb mennyiség termett, amit sem értékesíteni, sem feldolgozni nem tudtak, akkor a gyümölcsöt elvermelték.²¹² A Tisza mellől, Kistárkányból, Battyánból és Csernyőből van adatom a gyümölcsös vermekre. A 3–4 ásonyomnyi gödröt szalmával, főleg rozsszalmával *korválták* körül, majd a gyümölcsöt – fajtánként beleöntve – leszalmázták, s beföldelték. Csernyőben csomókba rakták a nagyobb mennyiségű almát és körtét, majd a 2x2, 2x3 méteres csomók tetejére szalmát és földet szórtak. Télen esetleg trágyát is tettek a föld tetejére, hogy a gyümölcs ne fagyjon meg. Az így kialakított kupacokat *buckónak* mondják.

A télre megmaradó gyümölcsöt rendszeren kamrában, pincében, padlásan tartották. A fűtetlen régi szobáknak télen jellegzetes szagot adott az ott tárolt gyümölcs és a szekrények tetejére rakott birsalma.

Összegezve tehát meg kell fogalmaznunk, hogy az elmúlt évszázad során a gyümölcsstermesztés a Felső-Bodroghozban újfajta gazdasági stratégiák szolgálatába állt. Különösen a vízrendezés és az első világháborút követő határmódosítás, később a közös gazdálkodás megindítása hozott jelentős változást ebben az ágazatban. E folyamattal párhuzamosan új, igényes intenzív fajták terjedtek el, amelyeknek mind élvezeti értéke, mind gazdasági haszna nagyobb. Ebben a vonatkozásban a termesztés már összefügg a hasznosítás struktúrájának változásával is.

*

A gyümölcsstermesztés hasznát tekintve természetesen a nyers gyümölcs fogyasztásából kell kiindulnunk, ami vidékünkön – egy-két gyümölcsben szegény települést kivéve – általános volt régen is, ma is. A Tisza-völgy felső részének református magyarságához hasonlóan itt is gyakoriak a gyümölcsből habart ételek és gyümölcsös tészták. Falvaink nagyobb részében az 1920–30-as évektől általános a

²¹¹ Már egy 16. századi gyümölcsészeti munka is hangsúlyozza – a gyümölcs jó íze mellett – a szállíthatóság és az eltarthatóság fontosságát. A tavaszig is elálló fűzfaalma már 1407-ben felbukkan egy oklevélben, s bizonyára nem véletlen több évszázadon át tartó népszerűsége: ez a fajta a leggyakoribb a távolsági gyümölcskereskedelemtől szóló forrásokban is. Vö. Rapaics 1940. 87, 89, 145.

²¹² Lippai János „Pozsony kert” című munkájában 1667-ben megemlíti, hogy a Felföldön, így a Bodroghozban, ahol sok gyümölcs terem, ott veremben tartják azt a tél folyamán.

gyümölcsök befőzéssel való tartósítása. A szilvából, főleg a berbenceiből igen sok lekvár főtt, került belőle a víz menti falvakból eladásra is. (A szilvához ritkán főztek almát és körtét lekvárnak.) Bár Vajdácska és Boly 1772-es bevallása szerint a két falu népe *szilvóriummal* is tartozott a földesurának, s Nagytárkányban már 1780-ban is volt szilárd falú pálinkaégető,²¹³ s századunk első felében is több településen és uradalomban működött szeszfőzde, a pálinkafőzés és -fogyasztás a Felső-Bodrogházban a második világháború után lett általános. (Legtöbb helyen a szovjet csapatok itteni megjelenéséhez kötik a nagyobb pálinkafogyasztás kezdetét, beleértve a helybeli lakosság fogyasztási szokásainak átalakulását is.) A házilag eszkábált főzők ettől kezdve csöpögtették a *lavoricát* (a készítő edény nevééről!), s az állami főzdek egy-egy kis körzet sajátos gazdasági alközpontjává alakultak. Amíg korábban csak aratáskor, ünnepekkor, lakodalomban, halotti torban – vagy még akkor sem! – járta egy-egy kupica pálinka, napjainkra a fogyasztási szokások teljesen azonosak a magyarországgal.

Érdemes figyelmet szentelni a gyümölcskonzerválás speciális módjának, az aszalásnak.²¹⁴ Vizsgált falvainkban maga az aszalás, a gyümölcsaszárítás technikája mindenütt ismert. A legáltalánosabb a szilva aszalása volt, mellette a körte és az alma szárítása is elterjedt. Battyánban él az emléke a *discsa* (vadkörte) aszalásának is. A legelterjedtebb a tepsiben való szárítás volt: kenyérsütés után dugták be a kemencébe a gyümölcsöt, amit a rövid hőkezelés után még a napon szárítottak tovább. A második világháború előtt falvainkban elterjedtek voltak a lészkás gyümölcsaszalók is. Általánosabb volt a földbe ástott típus, melynél a mélyített gödör peremére tették a fonott lészkát, s az aszaló *nyakán*, *torkán* át jutott a *száj* előtt rakott tűz melege (és füstje) a gyümölcs alá. Felbukkantak gyűjtésem során a kőből, vályogból rakott falú aszalók is, melyeknél a 100–120 cm magas falazat vállán nyugodott a lészka, s a jelzett építőanyagból képezték ki a nyak, torok részt is. A két forma elterjedése falvanként is keveredik, az emlékezetben nem választható el egyértelműen az elterjedésük, bár a földbe mélyített típus lényegesen gyakoribbnak tűnik.²¹⁵ Az aszalók régen a gyümölcsöskertekben álltak, felbukkantak a Tisza-kertekben, később, az 1930-as évektől egyre inkább a portákra kerültek. Ez az időszak azonban egybeesik eltűnésükkel is: a házaknál egyre kevesebben építették újra őket. Gyűjtésem során *Kistárkány*, *Kisújlak*, *Pálfölde*, *Kisgérés*, *Dobra*, *Bóly*, *Borsi*, *Bodrogszentés*, *Polyán*, *Bacska*, *Kiscsernyő*, *Zétény*, *Zemplén*, *Szentmária*, *Szinyér*, *Szolnocska*, *Rad*, *Nagytoronya*, *Nagytárkány*, *Nagybári*, *Lelesz*, *Ladmóc*, *Bacska* településekről a lészkás aszalók emléke egyértelműen kimutatható. Elterjedése tehát a víz menti falvakban általános lehetett, de használata nem volt általános: elsősorban mennyiségi szempontok indokolták az elkészítését. Kisebb tételben a napon, kemencében aszaltak. A Bodrogházban nem találtam meg a nyomát Gunda Béla szerint a felföldi városokban, Szatmárban és

²¹³ A vajdácskaiak évente két *váza szilvóriumot* adtak. Boly bevallása szerint, akinek *pálinkafőző fa-zeke* volt, az két rhénes forintot és 33 krajcárt adott, amit korábban tíz icce pálinkával váltottak meg. A tárkányi pálinkafőzőhöz: Csorba 1990. 171.

²¹⁴ A mai Szlovákia területének táji formációihoz: EAS. 33–34–35.

²¹⁵ Az aszalók tipológiájához: Trejbal 1973. Vö. még: Dobrossy 1969.

attól keletre általánosan ismert aszalóházaknak. Csupán Nagytárányban épült hasonló, ott közös használatú aszalóház a „magyar időben”, a bécsi döntés után.

Az aszalt gyümölcs elnevezése falvainkban nem egységes.²¹⁶ A *susinka* kifejezést általánosan ismerik, de nem mindenütt használják. Összetételként említik az *aszalt alma*, *aszalt szilva*, *aszalt körte* alakokat, emellett Szentmária nyelvében él az *aszú szilva*, *aszú körte* stb. is.²¹⁷ Bacsán – elsősorban a gyermeknyelvben – a *pusinka* szó is él az aszalvány megnevezésére. Adataim azt jelzik, hogy a *susinka* elnevezés ma is terjed, bár az elterjedés folyamata nem feltétlenül függ össze szorosan a szlovák–ruszin nyelvi hatással.

A fogyasztás mellett a gyümölcs valódi hasznát a csereértéke jelentette a paraszti üzemek számára. Részben a vidék gyümölcsfaállományának egyenetlenségeiből következően, részben pedig a társadalmi munkamegosztás, a falu–város közötti gazdasági kapcsolat eredményeként a termés egy része pénzre, ill. cseretermékre volt váltható. A kistájon belül elsősorban a lekvárnak való szilva iránt volt kereslet, a városi–mezővárosi piacok inkább a jó minőségű gyümölcsök felvevői voltak.

A faállomány minőségének változásával, a termesztőtechnika intenzívebbé válásával párhuzamosan módosult a gyümölcs értéke, ennek megfelelően a gyümölcs-szedés módja is. A vízparti ligetek sűrű fájáról lényegében csak az alsó ágak termését lehetett kézzel szedni, a fenti ágak termését lerázták, leverték. A metszéssel ritkított fákról aztán már magas *szekeket* eszközölték, kétágú létrát is használtak, hogy a termés ne törjön. Amíg a gyengébb minőségű gyümölcsöt a kiszalmázott vagy ponyvával letakart szekérderekba öntötték, s úgy vitték haza, később különböző méretű és formájú kosarak, faládák készültek a szállításhoz. Bár a Felső-Bodroghozban a hátí batyuzó lepedő volt a domináns teherhordó eszköz, a gyümölcstermesztők többféle hátikosarat is használtak falvainkban. Ezek rekonstruálása ma már nagyon nehéz, de két forma kirajzolódik: az egyik a hagyományos puttonyméret és -forma, a másik pedig egy magasabb, köblös kosár, amit csak a gyümölcs hazaszállításához használtak, piacozáshoz nem. Ezeken kívül is többféle, egy- és kétfülű kosarat készítették maguk is a gyümölcsszedéshez és szállításhoz. A piacra való szállításhoz általában használták a *puttonykosárnak*, *puttonkosárnak* nevezett hátit, ami egyébként falvainkban nem volt elterjedt. Maguk készítették el, vagy helybeli cigányok fonták. Az asszonyok *batyuban* is vitték a gyümölcsöt, de voltak egy- és kétfülű kosarak is, melyeket a lepedőben vettek hátra. Az elmondás alapján sokféle alkalmi szállítóeszközzel, teherhordó eszközzel is számolnunk kell, amelyek amúgy nem voltak tipikusak a táj népi teherhordó gyakorlatában.

A gyümölcskereskedelemnek – távolsága, kiterjedése, mennyisége alapján – több rétege választható el egymástól. Az első az a sajátos kiegyenlítődési folyamat, ami tájon belül hagyományosan zajlott a többlettel rendelkező és a hiánnyal küzdő települések népe között. A kivitelre hagyományosan a víz menti falvak alkalmasak, a legnagyobb felvevő pedig a Bodroghoz belső területe (a mai Szlovákia területén, a Felső-Bodroghozban a Királyhelmectől délre fekvő Szomotor, Bély, Dobra, Örös és Perbenyik környéke), valamint a Bodrog, ill. az Ondava jobb partján,

²¹⁶ EAS. II/35.

²¹⁷ Az *aszú* jelzőt használják az aszalt gyümölcsre Abarán is.

Töketerembestől délre fekvő gabonatermesztő falvak – a második világháborúig – jobbára magyar (Hardicsa, Imreg, Szürnyeg, Garany) és szlovák települések (Kásó, Iske, Magyarsas) népe. Garanyból és Hardicsából szekérrel mentek a lekvárnak való szilváért Toronyára: vagy a kiponyvázott *birfába*, vagy a szekérre tett hordókban szállítva haza a termést. Nagytoronyáról kocsiszám vitték a cseresznyét és más gyümölcsöt az említett falvakba, ahol gabonára, kukoricára cserélték azt el. Ugyan-onnan az asszonyok hátán vitték az aszalt gyümölcsöt, s Garanyban, Hardicsán kenderre, paszulyra, kukoricára cserélték azt el. Kistoronya népe ugyancsak kukoricát, krumplit kapott szekér gyümölcséért a már említett falvakban, de húsvét előtt aszalt gyümölcsöt, nyár elején pedig cseresznyét is cseréltek tojásért. Kázmér lakói ugyancsak aszalt gyümölcsöt vittek szöszerért cserébe a Felső-Bodroghöz belső területeire, Szentmária almaárusai ugyancsak a Királyhelmectől délre fekvő falvakat szekereztek végig gyümölcsükkel. Szentmária búcsúját *veresszilvás búcsú*ként emlegetik (Kisasszonynap, szeptember 8.), amikor az odalátogatók nagy mennyiségben vették meg a szilvát, s vitték azt haza. Nagytoronyára cseresznyéért is elszekereztek a távoli falvakból. Kistárkányt és Nagytárkányt Nagymihály és Homonna környékéről, a Kárpátok felől is felkeresték a ruszin és szlovák falvak lakói, szekérszám elfuvarozva a szilvát, almát és más gyümölcsöt. Vékére szentesiek és kisériesiek hordták a cseresznyét: fáért, terményért adták cserébe. Biste asszonyai – a magyar időben – egészen Nyíregyháza környékére levitték az aszalt gyümölcsöt, ahonnan szöszt hoztak haza érte. A gyümölcsös falvak számára bármikor adott volt a lehetőség, hogy egy-egy szekér, kosár, abrosz gyümölcsöt, aszalványt, lekvárt elcseréljenek a más adottságú falvak népének terményeivel, portékájával. A közvetlen csere általános módjáról van itt szó, ami főleg a második világháborúig volt tetten érhető, de maga a háború is tovább élte néhány esztendeig ezt a formát.

A tájak közötti kiegyenlítődés nagyobb volumenű formája volt a Tisza-völgyön zajló gyümölcskereskedelem, ami a Felső-Bodroghöz falvainak egy részét is érintette. Ennek története igen messze nyúlik vissza, ám az emlékezetben már csak töredékei ragadhatók meg. A 18. századtól folyamatosan állnak rendelkezésünkre adatok, amelyek azt jelzik, hogy a Tisza-völgy felső szakaszától, Rahó környékétől Szolnokon át egészen Szegedig zajlott a forgalom a felső részek gyümölcstermésével. Legidősebb adatközlőim is csupán gyermekkori emlékként, ill. elődeik elbeszéléseiből idézik már fel a Tiszán leúszó tutajokat, amelyek Máramaros, Rahó felől jöttek, s vitték le fa- és sórakományukat. (Nagytárkányban kirakóhely és sóraktár is működött). Emlékezetből és hallomásból tudják, hogy a jobbára ruszin tutajosok a tárkányi gazdáktól is megvették a gyümölcsöt és kosárszám, ládaszám vitték azt tovább árulni az Alföld irányába. Ez a nagy hagyományú gyümölcskereskedelem Trianon után lényegében megszűnt, s egészében megváltozott a gyümölcstermesztés és -kereskedelem szerkezete is. Amíg korábban a peremterületek látták el gyümölcscsel a magyar Alföld népét, az új országhatárok felgyorsították a centrális terület gyümölcstermesztését is. Vannak adataink a Latorcán és a Bodrogon történő gyümölcsszállításra is.²¹⁸

²¹⁸ Viga 1986. 175–195., Vö. Bodnár 1995.

A gyümölcskereskedelem harmadik – legáltalánosabb és legtovább fennmaradt – formája a piacozás (volt). Ennek ugyancsak két fő vonulatát kell megkülönböztetnünk: a bodrogi köziek piacra való járását és kereskedését, s a közvetítő kofák, kereskedők helybeli felvásárló tevékenységét. A két forma természetesen egymás mellett is létezett.

A gyümölcskereskedelem központja – hasonlóan a Felső-Bodrogköz kereskedelmének egészéhez – *Királyhelme*c volt, ott azonban erős túlkínálat volt gyümölcsből. A táj keleti és délkeleti részének falvai *Ungvár* és *Csap*, a nyugati rész és a Bodrog-völgy községei *Kassa*, a középső terület települései pedig főleg *Sátorajai hely* piacait látogatták. Ez utóbbi vonzása azonban – amikor az országhatárok engedték – a legkiterjedtebb volt. A 20. század második harmadától azonban új lehetőség támadt, ami kissé megbontotta a piackörzetek hagyományos rendjét: vonaton hordták a gyümölcsöt Kassára eladni Ágcsernyőtől Kisgéresen át Toronyáig, a gazdag kassai piacra. A zsidó kereskedők és a kofák lényegében ugyanezekre a helyekre közvetítették a gyümölcsöt, leszámítva az ungvári zsidó kereskedők kísérleteit a kistárkányi gyümölcs távolsági kereskedelmére.

Zemplén vármegye monográfiája már a 19–20. század fordulóján megemlékszik a gyümölcskereskedelemről: „A cseresznye iránti kereslet évről évre fokozódik, s egy putton cseresznyét a csarnahói ember jobb áron ad el az újhelyi piacon a lengyel zsidó kupecnek, mint amennyiért ősszel egy putton szőlőt eladni kénytelen.”²¹⁹ Az egyik legjobb piaci áru később is a cseresznye, s a kereskedők gyakran már virágzás után, a termés kifejlődése előtt a fán megveszik a termést előre. A kisgéresiek a cseresznyét az első világháború végén még *Csap*ba hordták eladni. Az 1930-as évek végétől egy kassai kofa – a helybeliek csak *Hustáci Nanó* néven ismerték – járt felvásárolni a termést. A géresi szőlőkben fürtös cseresznyefák voltak, amelyekről jó évben másfél, két mázsa gyümölcs is lejt. Emellett voltak korán érő fajták is. A májusi cseresznyéből *gömböcöt* csináltak: vékony cseresznyeágra kötötték fel a száraz gyümölcsöt cérnával vagy vékony spárgával, s úgy adták el – főleg a gyerekek számára, újdonságként. Nagybariból Kassára vitték eladni a korai cseresznyét, puttonykosárban szállítva a törékeny gyümölcsöt. Az állomásig szekérrel mentek, ott vonatra szálltak. Nem ritkán előre is felkötötték egy kosarat. Hasonlóan mentek piacra Borsiból, ők akár kétszer is fordultak Kassán egy nap alatt, ha az állomáson a kofák rögtön átvették tőlük a gyümölcsöt. (A kofák helybeli gyerekekkel szedették le a fáról a termést.)

A gyümölcskereskedelem a Felső-Bodrogköz településeinek egy része számára sajátos gazdasági lehetőség, kitörési pont volt. Eredetileg a táj adottsága, amit – különösebb munkaráfordítás és anyagi befektetés nélkül is – haszonra lehetett fordítani, kinek-kinek a lehetőségei, saját gazdasági stratégiája szerint. Volt, akinek csereeszköz volt a hiányzó élelmiszerhez vagy rostanyaghoz, másoknak pedig a készpénzhez jutás lehetősége. A helyi alkalomnak, térségi gazdasági kapcsolatoknak megfelelően a szerencsésebb adottságú falvak fokozatosan teszik intenzívvé ezt a gazdasági ágat, miközben megnő a termék értéke is, s a gyümölcsstermesztés és

²¹⁹ Kossuth é. n. 198.

-fogyasztás sok tekintetben kiegyenlítődik a korábbi táji adottságokhoz képest. Más kérdés, hogy ezzel az „aktualizálható” lehetőséggel éppen a megváltozott természeti feltételek és technika következtében nem élhettek az itt élők a későbbiek során. Mégis, szembeűnő, hogy a közös gazdaságok – bizonyára értékesítési és más gondok miatt – nem nyúltak vissza a bodrogközi falvak hagyományos mezőgazdasági ágazatához. Ez azonban már túlvezet a néprajz érdeklődési körén.

A Bodrogköz és a Bodrog mente szőlő- és borkultúrájához

A Bodrogközt – hasonlóan a magyar Alföld más vízjárta vidékeihez – a néprajzi kutatás leginkább az archaikus eljárások, „ősinek” vélt eszközök és technikák reliktumterületeként tartotta számon. Bizonyára csak erősítette ezt a felfogást, hogy a trianoni határmegvonás (1920) után a néprajzi vizsgálatok lényegében a történeti táj déli, magyarországi területére szorítkoztak, jószerével el is fedve ezzel a Bodrogköz táji tagoltságát.²²⁰ Az elmúlt félszázad alatt öröndetesen sok tudományos eredmény árnyalta a korábbi felfogást, s a településtörténet, agrártörténet, természeti és társadalomföldrajz, valamint a néprajz tényei mellett más, hasonló adottságú tájak kutatása is a rendszerelvű értelmezést szolgálta.²²¹

Az előbbiekből is adódott, hogy a földrajzi, történeti-agrártörténeti és néprajzi kutatások annak sokrétű bemutatására (is) törekedtek, hogy a táj változatos felszíni formáihoz a bodrogközi ember egymást váltó generációi többféle módon alkalmazkodtak. A tevékenységi formák komplex életmód stratégiákban egységesültek, amelyek részben falucsoportonként modellezhető típusokat, részben pedig jellegzetes üzemszervezeti formációkat képeztek. Sajnos, a történeti kutatások hálója ma még nem elég sűrű ahhoz, hogy az egyes települések működési rendjét illetően módon megrajzoljuk, a kéziratos térképek is csak a 18. század második, még inkább a 19. század első felének tájhasznosításáról informálnak.

Jelen munka a Bodrogköz szőlő- és borkultúrájának történeti-néprajzához közel újabb adalékokat, ugyancsak a táj hasznosításának sokszínűségét igyekezvén ezzel hangsúlyozni. Mivel a témáról *Boros László* önálló tanulmányt közölt,²²² első-sorban az ő eredményeinek kiegészítésére törekszem.²²³ Előzetesen hangsúlyozni kell, hogy e történeti táj adottságai eleve nem mindenhol tették lehetővé a szőlő termesztését.

1. Abban, hogy tájunkon a szőlő évszázadokon át – főleg a filoxeravészig – a magasabb térszínekre szorult, a Bodrogköz egészségtelen birtokstruktúrája is szerepet játszott: a parasztemberek egyszerűen sajnálták szőlővel beültetni a nehezen megszerzett szántóikat. Királyhalmeci adatközlőm nagyon pontosan megfogalmazta a bodrogközi szőlő- és borkultúra elterjedésének jellemzőit: „A Bodrogközben a parasztember számára a szőlő nem tartozott a legfontosabb növénykultúrák közé. A jó termőföldet – legyen az kert vagy szántó – soha nem ültették be szőlővel. Csak a hegyoldalt, ahol egyéb nem termett, vagy a magasabb homokdombokat, amik a vízrendezés után kevésbé voltak jó helyei az igényesebb növényeknek. Azonban a Teremtő a Bodrogközt néhány hegyvel is megáldotta – ilyen az én szülőfalum

²²⁰ Utóbb például Dankó Imre hívta fel a figyelmet erre a tényre. Vö. Dankó 2001. 89.

²²¹ Dóka 1977., Valter 1974., Balassa 1975., Boros László 1997., Frisnyák 1990., Frisnyák 2005., Andrásfalvy 1973., Borsos 2000., Siska 1986., Viga 1996., Összegző bibliográfia: Nagy 1999.

²²² Boros 1994. 205–218.

²²³ Vö. még: Boros 1999.

(Szentés), aminek a hegye folytatása a királyhelmeinek, innen nem messze van a kövesdi és a szerdahelyi hegy. A többi már túl van a Bodrogtörés határán. Mivel homokdomb van elég, ezért alig van falu, ahol ne foglalkoztak volna szőlővel. De legtöbbet Kövesd, Kisgér, Helme és Szentés boráskodott.”²²⁴

Meghatározó geográfiai tényező a Bodrogtörés és az érintkező vidék gazdasági-műveltségi tagolódásában, hogy a Bodrog különböző adottságú tájak találkozásánál folyik, különböző adottságú vidékeket választ el egymástól. Jobb partján, a folyó menti síkságból kiemelkedő Zempléni-hegység hegyláb felszínein alakult ki a primer gazdasági jelentőségű szőlőkultúra. Ez a szőlővidék kenyeret is adott a Bodrog bal partján fekvő falvak népének, akik csak igen komoly erőfeszítéssel jutottak megélhetéshez, s maguk – a jobb parthoz képest – csak szekunder jelentőségű szőlőkultúrát műveltek.²²⁵ A jobb parton a Zempléni-sziget-hegység domináns felszíni tényező, ami – a mészégetéssel és kereskedelemmel is foglalkozó *Ladamóc* faluhoz hasonlóan – több településen jelentős gazdasági ággá tette a szőlőtermesztést, megnehezítve az ott élők szemtermelő mezőgazdálkodását (*Csarnabó, Kisbári, Nagybári, Kistoronya, Nagytoronya, Cége, Kásó*). A Bodrog bal partja egykor kiterjedt lapály volt, ahol a szántóföldi gazdálkodás a hátakra, *gorondókra* szorult, s nagyobb teret kapott a legeltető állattartás, jóllehet az áradások olykor a legszükségesebb téli szénatakarmányt is veszélyeztették. Az eltérő jellegű bal és jobb part nem csupán a különböző adottságú falvak gazdasági kapcsolatait, javainak cseréjét serkentette, hanem – a munkaigényes szőlő, s az ugyancsak sok munkát adó gabona betakarítása révén – a szomszédos tájak között időszakos munkaerő-vándorlást is indukált.²²⁶

A vízrendezés a Bodrogtörésben felszabadította a korábban részben vízjárta szántókat, a homokdombok egy részét pedig – lényegében egy időben a homoki szőlő elterjedésével – a házikertekből ekkor kikerülő dinnye termesztésének adta át. (A két növénykultúra több helyen közös termőhelyeken tenyésztett, s komplementer módon terjeszkedett. *Kiskövesden* például nagyban foglalkoztak zöldségfélékkel: piacra termesztették a zöldséget, uborkát, krumplit és a dinnyét. A kiterjedtebb homokos részekben – *Melegdöl, Diós, Fátolyka* – szabadon folyt a gazdálkodás a 20. században, ezek a részek nem tartoztak a fordulóföldre. Egy közepes gazda dinnyével, zöldséggel 8–10 árny területet ültetett be, ezt a család az aratás mellett is meg tudta dolgozni. Ugyanitt az uradalom gazdálkodásában a szőlő rováására jelent meg a dinnye: a kiszántott öreg szőlők helyén kezdték piacra termesztani az 1920-as években.)

2. A Felső-Bodrogtörés és a Bodrog mente településeinek szőlőkultúrája két történeti korszakot képvisel. Az egyik, feltehetően középkori eredetű réteg a sík vidékből kiemelkedő vulkáni eredetű magaslatokon húzódik (*Zempléni-sziget-hegység, Csókás, Határ-hegy, Lapos-hegy, Fekete-hegy, Simon-hegy, Nyír-hegy, Középső-hegy, Pilis, Borz-*

²²⁴ Ezen a helyen köszönöm meg a Bodrogszentésben született (1924), 1963 óta Királyhelme-cen élő Hajdók Géza adatait.

²²⁵ Dóka 1977. 106., Frisnyák 1994.

²²⁶ Frisnyák 1990a. 227. bősséges geográfiai irodalommal, Bogoly 1992. 8–11., A Bodrog partjainak eltérő adottságaira felhívja a figyelmet: Dóka 1977. 106–107.

hegy stb.). Pl. a kövesdi hegyen lévő szőlőről már 1323-ban, a szentesi szőlőkről pedig 1423-ban megemlékeznek az oklevelek.²²⁷ Szórványos adataim közül kiemelkedő *Helme*c 1623-as Liber Redituumának vonatkozó része, ami bizonyára extraneusokra utal: „Mind videki – s – mind lakos, kinek az helmeczi hegein szőleje vagyon, egy egy kőből bort ad.”²²⁸ *Kistoronya* már 1737-ben Tokaj-Hegyalja zárt borvidékéhez tartozott,²²⁹ a 20. században *Szőllőské* kertjei is oda nyertek besorolást. *Bél Mátyás* is megemlékezett a *kövesdi hegy*ről, ahol szerinte sűrűn zöldellt a szőlő, aminek a bora is jó volt, s ugyancsak ő tett említést *Királyhelme*c extraneus szőlőbirtokosairól: „Ezen a helyen a királyság több főúrának és nemesének is van szőlője. A mezőváros lakóinak saját használatára alig marad egy kis darabka. [Lakói] ruténekkel vegyített magyarok, akik a szőlőművelést fizetés fejében végzik.” Ugyanő *Ágcseryő*ről említette, hogy „körülötte gyümölcsösök vannak”, a *Királyhelme*c határában húzódó szőlő- és gyümölcsöskertekről pedig kifejezetten elragadtatással írt: a város határában olyan sok a szőlő és gyümölcs, s „a lejtő oldalait a szőlők meg a gyümölcsfák mindenütt úgy beárnyékolják, hogy majdnem azt hiszed, hogy a Champs Elysées szépséges környezetét látod itt”.²³⁰

Az 1772-es úrbéri bevallás (investigatio) részletesen megemlékezik a máig bortermelő központ, Kistoronya szőlészetéről és pincéiről: „Szőlőt termő hegyek vagynak bőven jó bor termők, külső országi kereskedésre is való. Minthogy a vidékiek nagyobb részén a hegyeknek szőlőt tartanak, vincellérséggel, (szőlő) pásztorsággal, kapával pénzt keresni alkalmatosságok vagyon... A hegyaljai jó szőlők közel vagynak a helységhez, egy-két-három mérföldnyire, és itten határookban különös bort tartó pincék találhatók, melyekben vidékiek kereskedésre való boraikat tartani szokták.”²³¹ Az utóbbi adat két lényeges mozzanatra is utal. Egyrészt arra, hogy a nagy értékű szőlőket a helybeli földesurak és extraneus birtokosok tartották kézben, másrészt arra, hogy a kiváló adottságú vulkáni tufa-pincékben borkereskedők is tárolták a borukat.

Molnár András 1799-ben kelt leírásából már jól kirajzolódik, hogy a vulkanikus eredetű magaslatok málló kőzetén, a domboldalak verőin sorjáznak a szőlőültetvények: „*Zemplén*nek jó asztali bort termő szőlőhegye van. *Céke* szőlőhegye kevés, de jó asztali bort terem. *Kisbári* szőlőhegye jó, gyenge és egységes bort terem. *Ladamóc* hegye közönséges bort ad. *Szőllőskének* bőven van szőleje a helységhez mérten, s jó, tiszta, állandó borokat ad, *aszús szőlőt is bőven terem*. *Szerdabely* szőlőhegye jó asztali bort terem. *Kiskövesd* szőlőhegye igen kevés. *Nagykövesd* középszerű bort terem. *Szentes*nek kevés szőlőhegye van, borát már Szent Mihály tájban megisszák.”²³² Szentesről külön is megemlíti, hogy szerinte ez a település a cseresznyefákból több hasznot vett, mint a szőlőből.²³³

²²⁷ Bogoly 1992. 8–9., Siska 1986. 206–208.

²²⁸ Liber Redituum, pg. 150.

²²⁹ Bodó 1988. 16–17.

²³⁰ Bél Mátyás leírását közreadja: Püspöki Nagy 1977. 909, 911, 915.

²³¹ Takács–Udvari 1995.

²³² Közli: Udvari 1992. 80–84.

²³³ Borovszky é. n. 198., Udvari 1992. 80, 83.

Magda Pál szerint is, *Kistoronya* Tokaj-Hegyalja része, ugyanakkor második osztályba sorolja *Kövesd*, *Szentes*, *Helmec*, *Zemplén*, *Bári*, *Ladamóc*, valamint *Nagytoronya* borait. Tanulságos a szőlőfajtákról készített felsorolása is: *Holyagos*, *Furmint*, *Madarkás*, *Török Gohér*, *Budai Gohér*, *Muskotály*, *Hárslevelű*, *Balafánt*, *Leányszőlő*, *Fejérszőlő*, *Polyhos*, *Rózsás*, *Gerszet*, *Purtsin*, *Kecskececsű*, *Rumonya*, *Bogár szőlő*, *Király édes*, *Fejér boros*, *Gyöngy fejér*, *Zöld szőlő*, *Batai*, *Gatsai*, *Bakator* szerepelnek a listáján. A nevek azért is érdekesek, mert azok közül a Bakator, Fejérszőlő, Bogár, Gatsai (Gacsai), Gerszet, Gohér és a Romonya (Rumonya) már *Szikszai Fabricius Balázs* 1570 körül kelt, tokaj-hegyaljai listáján is szerepeltek, jelezve a Felső-Bodroghköz szőlészetének kapcsolatát Hegyaljával. Hasonlóan 16. századi a Hegyalján a Kecskececsű említése is. 1791-ből említett Tokaj-Hegyalján a Batai (Batai), 1803-ban a Fejér boros, 1730-ból a Gyöngy fejér, 1791-ből a Balafánt, 1726-ból a Királyédes, a Madárka, Madarkás, 1730-ból a Polyhos, 1726-ból a Porcsin, 1830-ból a Zöld szőlő. Vagyis, a 19. században jószerével ugyanazok a szőlőfajták ismertek Tokaj-Hegyalján, mint a Felső-Bodroghközben.²³⁴ Ha hinni lehet Magda Pál adatgyűjtésének, akkor azt kell gondolnunk, hogy valójában csak a két vidék közötti táji adottságok – a hőmérséklet, a napsütötte órák száma stb. – okozta különbségek jelentkeztek a szőlőtermesztésben és a bor minőségében, természetesen a bortárolás, a pincék különbözőségei mellett.

Fényes Elek geográfiai szótára falvaink közül *Kiskövesd*, *Csarnahó*, *Imreg*, *Kistoronya* és *Nagytoronya*, *Szőllőske*, *Bári* (Bodrog) *Szerdahely*, valamint *Zemplén* és *Királyhelmec* oppidumok szőléjéről és boráról emlékezik meg, kiemelve Kistoronya borának jó minőségét.²³⁵ Az említetteknel később, a 19. század második felében bukkan fel a statisztikai munkákban *Kisgéres* szőlőjének és borának említése.²³⁶ Boros László kutatásai szerint 1869. december 31-én Szöllőskén 55 telken 7, Nagykövesden 106 telken 95, Királyhelmecen 275 telken 163 pince volt.²³⁷

Keleti Károly statisztikája (1873) már jól érzékelteti, hogy milyen szélsőséges különbségek voltak a szőlőterületek – a szőlő és a bor gazdasági jelentősége – vonatkozásában a Felső-Bodroghköz településein is. Voltak falvak, ahol egy-egy birtokos művelt szőlőt: pl. *Bélyben* 300 négyszögöl, *Szomotoron* 2 kat. hold, *Véke* határában 1 kat. hold és 200 négyszögöl, *Zétényben* 900 négyszögöl területen. Ugyanakkor pl. *Kisgéres* szőlőbirtokosainak száma 187 volt, s 111 kat. hold és 975 négyszögöl, *Nagykövesd* 167 birtokos 125 kat. hold és 1345 négyszögöl szőlőterülettel, *Szőllőske* 57 birtokosa 164 kat. hold és 841 négyszögöl, *Királyhelmec* 681 szőlőbirtokosa pedig 390 kat. holdat és 91 négyszögölet bírt.²³⁸

Borovszky vármegyei monográfiája területünkön Bári, Csarnahó, Szerdahely, Kiskövesd, Nagykövesd, Szentes, Királyhelmec, Imreg településeket tartja „bortermő” községeknek.²³⁹

²³⁴ Magda 1819., Balassa 1991. 95–153., Boros 1994a.

²³⁵ Fényes 1851.

²³⁶ Keleti Károly 1873-as statisztikájának vonatkozó adatait idézi: Boros 1994a.

²³⁷ Boros 1994a.

²³⁸ Vö. Boros 1994a. 212. Kisgéres szőlészetéhez: Boros 2000. 22–26., Hőgye 2000. 52–53. A pincékhez: Balassa M. 2000. 149–150.

²³⁹ Kossuth é. n. 197.

A gyümölcstermő térszínnek vizsgált területünkön is eltérő gyümölcsfajtaikat neveltek. Amíg a szilvasligetek többsége a vizekhez közel, egykori árterek mentén, valamint a kertekben húzódott, addig a cseresznye főleg a szőlők, szőlőskertek nap-sütötte oldalain díszlett. *Szentes, Kiszeg, Zemplén*, a Bodrog túlsó oldalán *Csarnahó* cseresznyéje különösen híres volt, csakúgy, mint Tokaj-Hegyalján a zempléni Tolcsva gyümölcse. Zemplén vármegye monográfiája a 19–20. század fordulóján megemlékezik a gyümölcskereskedelemtől is: „A cseresznye iránti kereslet évről évre fokozódik, s egy putton cseresznyét a csarnahói ember jobb áron ad el az újhegyi piacon a lengyel zsidó kupecnek, mint amennyiért ősszel egy putton szőlőt eladni kénytelen.”²⁴⁰ Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika jelzi Kistárkány kiugró mutatóit, különösen a nagy szilvafáállományt, valamint a Királyhelmece–Kiszeg–Szentese háromszög, lényegében a Helmece-dombság, a Nagy-hegy és Kis-hegy vulkáni vonulatára települt szőlőhegyek gyümölcsfaállományát. Hasonlóan kiemelkedő értéket mutat a Zempléni-szigethegység állománya, ami az ottani szőlőkultúrának kísérője.

A szlovákiai Bodrogköz falvaiban a szőlők között ma is sokféle díszlik gyümölcsfa. A Kiszeg környékén korábban divatos *csarnahói cseresznye* kiment a divatból, s egyre nagyobb szemű fajtaikat ültetnek.

A szőlők végében – főleg, ha az udvaron, házikertben nem volt helye – szívesen ültettek a magángazdálkodás időszakában zöldségféléket is. Főleg olyan helyeken, ahol a szőlő a hegylábhoz ért, jól termett a zöldség is.

3. Az említett településeken a recens gyűjtések során is tetten érhető a szőlőkultúra korai rétege is. Tanúsítják ezt pl. a szőlőfajta nevei, amelyekből a technikai váltás, a homoki szőlészeti elterjedésének nyomai is tetten érhetők: *Bakó, Furmint, Hárslevelű, Delevár, Otelló, Izabella, Pólyos, Gersec, Balafánt, Gobér, Cájder, Noha* – gyakran együtt, egy helyről. De a terepen járva jól megfigyelhetők a régi szőlészeti nyomai is. A teraszok – olykor csak nyomokban –, a több generáció alatt kikapált *lingó kövekből* rakott *garádok* (kerítések), Toronya, Bári, Kiszeg, Helmece, Szőlőske olykor vélhetően középkori eredetű lyukpincéi, a sokféle elvadult parlagszőlő mind-mind a hagyományos szőlészeti hagyományok nyomai.

A jó adottságú szőlőhegyek egy része uradalmi birtok volt, és a két Toronya, a két Bári, Szőlőske, Kiszeg, Helmece lakosainak többsége is birtokolt egy-egy darab szőlőt (az 1873-as statisztika pl. Királyhelmece 681, Szerdahelyen 194, Kiszegben 187, Nagykövesden 167, Zempléni 124, Csarnahón 119, Szentese 110 szőlőbirtokost jelöl). Már 1865-ben kisbirtokos volt a szőlőtulajdonosok 9/10-ed része. Egyes nagybirtokos családok azonban egyre kiterjedtebb szőlőterületre tettek szert. Pl. a Zempléni meghatározó szerepet játszó Andrássyak 1805-ben csaknem 11 hold szőlőterületet bírtak.²⁴¹

Kistoronyán a vulkanikus eredetű kőzet *domikjain* (dombjain) csakúgy, mint Szőlőskén lényegében a második világháborúig azonos volt a szőlőtermesztés technikája Tokaj-Hegyaljával. A karózott, tőkés szőlőt háromszor kapálták: az első két alkalommal *kétágúval*, harmadjára *lapos kapával*. Ennek megfelelően, igen tetemes

²⁴⁰ Kossuth é. n. 198.

²⁴¹ Boros 1994a., Drábiková 1989. 24–27.

volt a szőlő munkaigénye, ami a helybeli és a környező falvakból érkező *szakmányosoknak* is kenyeret adott. A munkát az uraságok *vincellérjei* szervezték, irányították.

Kisgéresi napszámosok még a 20. század első felében is dolgoztak a királyhelmei szőlőbirtokosoknak. Nem csak kapáltak, hanem a magasan fekvő részekre hátton, *ponyvában* hordták fel a trágyát. A meredek részeken *teraszkokat* is csináltak – ez ritka volt –, és kővel kirakott *garádokat* formáltak az esővíz erodáló hatása ellen.

4. A filoxéra, az újabb fajták megjelenése, nem utolsósorban a bor beszerzésének és értékesítésének lehetőségeiben a trianoni határok miatt beállott változások következményeként, az első világháború után, főleg az 1930-as évektől a szőlészettnek egy újabb történeti rétege alakult ki. A változásról *Wekerle Sándor* 1900-ban az alábbiakat írta: „A szőlőt különösen a megye közepe táján, a Bodrog mentén végig vonuló szép lánczoltos hegység oldalain, az úgy nevezett Hegyalján mindenütt termesztik; de szórványosan szép szőlők vannak a megye felsőbb részének alacsonyabb hegyein is föl egészen Gálszécsig és Homonnáig; csak hogy a felsőbb vidékek borai általában jóval gyöngébb minőségűek, mint az igazi hegyaljaiak. A voltaképi *Hegyalja* Sátoralja-Újhelyen felül kezdődik és egy felől a Bodrognak a Tiszába ömlésénél Tokajnál, Tarczalnál, más felől Mád, Tállya és Szerencs városoknál végződik s 32 község határában összesen mintegy 14 000 holdnyi területet foglaltak el a szőlőültetvények, míg a szőlővész az egészet tönkre nem tette. A szőlők fölüjítására szénkénegezéssel tett kísérletek a talaj köves és kőmálladékos volta miatt sikerrel nem igen kecsegtetnek; az amerikai oltványokkal való fölüjítás mutatkozik célhoz vezetőbb módnak, a mennyiben ez oltványok nemcsak a régihez hasonló jóságú szőlőt teremnek, hanem az időközben szerzett tapasztalatok is azzal biztatnak, hogy a bor minősége sem marad mögötte régi hírnevének. Nagy költséggel fordítatják, mélyítették most újra a földet s úgy ültetik be az amerikai alanyokra oltott furminttal. Egy-egy hold, míg teljesen termővé válik, körülbelül 1500 forintnyi befektetést kíván. Nehány évi szünetelés után tehát újra fürtökkel tömött venyigék sötét zöldje tekint le ránk a szép hegység oldalairól. A Hegyalja fölüjításán kívül nagyobb szőlőültetések történnek egyéb helyeken is, így a Bodrogtőzön levő homokos területeken.”²⁴² Ez a folyamat a második világháború után teljesedett ki, jóllehet az újabb keletű szőlészettel bíró falvak termelése elsősorban az önellátást szolgálta, s minőségében és mennyiségében sem veszélyeztette a fentebb bemutatott települések szőlészettének prioritását.

A direkttermő szőlők és a homoki szőlészett megjelenése egyik-másik településen a recens gyűjtésekkel is jól követhető. Az emlékezet szerint pl. Vékén csak kb. 1937-től terem szőlő. Két helyi lakos, Pekárovicsék eredetileg a helmeci hegyen örökölték egy darab szőlőt. Mivel az messze volt, s nem volt kifizetődő Vékéről lovas fogattal hordani a trágyát, permetlevet, a helmeci birtokot eladták, és a vékei határban telepítettek szőlőt. Korábban csak lugas-szőlők voltak a faluban, akkor indult a határbeli szőlészkedés, olyan szélhordta homokdombokon, amelyek azelőtt 2–3 kereszt gabonát termettek csupán. A gazdák kezdetben, pl. az uradalom

²⁴² Wekerle 1900. 367–368.

Csikoska területén levő szőlőjéből kaptak *sima vesszőt* az ott végzett munka fejében. Ekkor jelentek meg az újabb fajták is – utóbb főleg *rizling* – a lugasok korábban általános *rózsaszín Izabellája* helyett.

Külön is szót kell ejtenem – az előbbi, vékei példa kapcsán – a bodrogi homokdombok változó hasznosításáról. A magasabb, ármentes térszínnek a vízrendezés előtt a gabona, főleg a rozs termesztésének elsődleges területei voltak. A 19. század második felének nagy tájtalakítása (folyószabályozás, lecsapolás) lényegében megszüntette a korábbi áradásos és ármentes szintek közötti különbséget, s a homokhátságokat a kapásnövények (dohány, dinnye, tök) foglalták el. A Bodrogköz számos településén csak akkor jelent meg a szőlészkezdés a kisebb homokdombokon, amikor a közös gazdálkodás átalakította a korábbi határhasználatot, s ezeken a háttérben apró hobbikertek jelentek meg. A szőlő ezek kedvelt növénye lett.

Az újabb fajták olykor nagyobb távolságból kerültek falvainkba. Az emlékezet szerint a *Bakó* szőlőt valaki az első világháború frontjáról hozta magával Szentmárára. De az újabb telepítések vesszői Magyarországról is érkeztek: Bolyba pl. Monostorpályiból, rokonok útján került a *Zalagyöngye* és a *Pannónia kincse* is.

Királyhelme és Kisgéres szőlőiben – a *Nagy-hegy* és a *Kis-hegy* között egy néhány méteres, vízmosta *teknő* a választóvonal, az előbbi nyugati oldala a géresieké – az 1940-es évekig a *pojbos*, a *vállas*, a *juh farka* volt gyakori fajta, de az 1920-as évektől ismerték már a *furmint* és a *hárslevelű* fajtákat is. Géresben a bőtermő, de gyengébb minőségűnek tartott *pojbos* még ma is a *rizling* fajták kísérője. Az 1920-as évektől uralkodóvá vált az *olaszrizling*, ami a második világháború után is megőrizte dominanciáját. A háború után terjedtek el a különféle *burgundi* fajták, a *müller*, a *muskotályok* közül pedig főleg az *Othone*, ami leginkább kedveli az ottani talajt, s nem kényes – a sárgamuskotállyal szemben – a lisztharmatra, és nem rothad. Szentesben az első világháború után már a *rizling* volt jellemző, csak egy-két igényesebb gazdának volt *furmint* és hárslevelű. Úgy tartják, hogy a furmint a helmeci hegyen minőségében megközelíti a *tokaji zamatot*. Azért is szeretik, mert jól bírja a szárazságot, s nem nagyon igényli a trágyázást sem.

A második világháborút követően a szőlőtermesztés általános lett. A fentebb jelzett két történeti réteg különbözőségét tovább élte, hogy a nagy múltú borvidékek állományát államosították, s a JRD és a magángazdaságok nagy része a homoki szőlőkultúrát tudta folytatni. Mára közönséges a szőlő vizsgált falvainkban, de mind az állomány minőségében, mind gondozásában, mind pedig a bor minőségében jelentős differenciák vannak. Ennek kapcsán azonban – a jelzett táji különbözőségek mellett – az egyes családi üzemek eltérő gazdasági kondícióját és célkitűzéseit is figyelembe kell vennünk.

Az újabb szőlőültetvényekkel párhuzamosan változott bizonyos mértékben a régi szőlők művelésének és feldolgozásának technikája is. A tőkés művelés időszakában többfajta szőlőt neveltek, azok borát általában együtt is szüretelték. Mára általános a kordonos művelés, ami az 1920-as, 1930-as évektől jelent meg, s elterjedését a „szocialista” időszak tetőzte be: 10 ár körüli szőlőterületet tarthattak meg a gazdák, ahol elsősorban a minőség javítása révén tudták a hasznukat növelni. Ebben az időszakban jelentek meg a korábban ismeretlen vörös fajták (*kékfrankos*, *kékoportó*

stb.), s vált jellemzővé a *fajborok* szűrése is. Ám sokfelé, pl. Kisgéresben ma is sokan többfajta szüretelnek és szűrnek együtt, a falusi emberek többsége ma is vegyes bort fogyaszt.

A kordonos művelés elterjesztésében is volt szerepe a szövetkezeteknek és az állami gazdaságoknak. Mivel az állam lényegében az összes szőlőt felvásárolta – Királyhelmeceen épült meg az a hatalmas felvásárló, amelyik a Felső-Bodroghöz összes értékesítésre termelt szőlőjét összegyűjtötte –, a közös gazdaságok is jelentős szőlőterületeket telepítettek. A helmeci állami gazdaság több mint 100 hektáron szőlészkedett, de a falusi szövetkezetek is jószerével minden homokdombot beültettek, ami szőlészetre alkalmas volt. Szentesben a szövetkezet szőlője a Véke melletti homokdombot foglalta el, Nagygéres és Kisgéres közös gazdasága is a hegy lábánál fogott kordonos szőlőművelésbe. Az újabb fajták oltványai is elkerültek a JRD-ből a paraszti gazdaságokba.

De nem csak a parasztok szőlészkedtek az 1960-as, 1970-es évektől: Királyhelmece környékén *kertszövetkezet* alakult, ahol minden belépő – akár városi értelmiségi, hivatalnok vagy közalkalmazott – 4–4 ár szőlőt kapott. A területet közösen műveltették és őriztették, afféle hobikertekként használták apró parcelláikat.

A permetezést – bár az 1920-as évektől voltak már háti permetezőik is – az 1930–40-es években leginkább *fekete ürömből*, ill. hasonló tulajdonságú növényekből készült seprűvel végezték a paraszti szőlőkben: a rézgálic oldatot ezekkel csapkodták rá a növény lombozatára. A második világháború előtt maximum 3 alkalommal permeteztek, s azt tartották, hogy a rézgálic még a lisztharmattól is megmenteti a szőlőt. A háború után – Királyhelmece környékén – főleg a lisztharmat terjedése miatt növelték a védekezések számát: 5 majd 6 permetezés volt jellemző. Az újabb, nemesebb szőlőfajták egyre igényesebbek: az 1970-es évektől a permetezések száma egészen a 12 alkalomig ment. A felhasznált szereket – terjesztésükben a közös gazdaságnak jelentős szerepe volt – a gazdák nem is ismerik, sokszor a kereskedő ajánlja a vegyszert, vagy egymás között adják tovább annak vélt/valós előnyeit.

Amíg Nagybári, Kisbári, Szőlőske gazdái *fordítással*, olykor 3–4 heti munkával nyerték a mustot, addig az újabb szőlőkben nem fordítottak nagyobb gondot a gyakran kitaposott szőlők borának kezelésére. A középszerű prések fokozatosan nyertek teret a 19–20. század fordulójától: az uradalmakban lettek általánosak, de használták azokat a nagyobb gazdák is már a 20. század elejétől. A parasztüzemekben sokfelé egészen a második világháborúig csak lábbal taposták ki a mustot a ritka szövésű zsákba rakott szőlőből. A préseket ekkor főleg a helybeli bodnärmesterek készítették, de fém persely és orsó felhasználásával.

A vulkáni tufába vájt lyukpincék összehasonlíthatatlanul jobb minőségű bort érleltek, mint a földbe vájtak, nem beszélve a kamrákban tárolt borok minőségéről. Igazából a jobb minőségű pincék a Bodroghközben is a nagyobb múltú szőlészkedés nyomjelzői: senki nem tudja a pontos korukat, de bizonyos, hogy több száz éves objektumok is vannak köztük. Ezek szerencsés falvak, és szerencsés gazdák tulajdonában vannak: hőmérsékletük egyenletes, jó minőségű borokat képesek érlelni. A sík vidéki települések nagy részénél két méter körül feljön a talajvíz, tehát nem is alkalmasak a körülményeik a borászatra.

Bár a 20. században főleg felső-bodrogközi – helmeci, szentesi – bodnárok látták el hordóval a borosgazdákat, a második világháborúig követhető a famunkájáról elhíresült, Ondava menti településről, *Abaráról* származó hordók használata.

Szőllőske és Toronya borát a szlovákok ma is *aszúként* és *sزامorodniként* árusítják, jóllehet igaznak tűnik adatközlőim véleménye, hogy ez a táj minden évben 1–2 fokkal alacsonyabb cukortartalmú mustot ad, mint Tokaj-Hegyalja centrális szőlővidéke. (A helybeliek szerint maga Szőllőske is onnan kapta a nevét, hogy nagy szőlőültetvények voltak ezen a területen. Az 1952-ben alakult szövetkezet a gróf Andrássy-féle szőlőbirtokot újjátelepítette, mert az állomány már nagyon öreg volt. Ez a terület – Tokajszká Oblaszty – kiemelt felvásárlási árat élvez, már a Bodrog túlsó oldalán levő szőlők termését is olcsóbban vásárolják fel a szőlőskei gazdáktól. Ma már tudjuk, hogy a tokaji borvidék körülhatárolása az Európai Unión belül is gondot okozott.)

Már utaltam rá, hogy a szőlőt – a többi gyümölcshez hasonlóan – hordták el a piacra árulni. Érdemes itt részletesebben is idézni szőlőskei adatközlő szavait: „Itt csak a szőlő volt olyan, amiről ismerték a községet. Itt ebből élt a nép: ki a munkájából, ki a hasznából! Az én édesanyám, meg többen is asszonyok, Kassára hordták a szőlőt innen eladni. Sok csemegeszőlő is termett. Leszedték délután, másnap reggel felültek a vonatra vele, vitték a kassai piacra. (Mikor Újhely ide tartozott, akkor odavitték, mikor ez megszűnt, akkor mentek Kassára.) Volt olyan, hogy kétszer is megjárták Kassát egy nap alatt. Reggel elvitte, dél körül hazajött, addigra a család megszédte a másik adagot. Délutáni vonattal megint vitte Kassára. Aki rendszeresen ment, az nem vitte a piacra kilózni, hanem kofáknak adta el. Eladta olcsóbban a kofáknak, de egyben, nem kellett ott méricksélni. Ide eljött a kofa, de az már kevesebbet adott érte. Fáradalmas volt, de megérte bevinni. Egy hátikosárban (füles kosár, amit *ponyvában* vettek a hátukra V. Gy.), meg elől a ponyva *trakkjára* kötött egy másik kosarat, úgy ment piacra. Elvitt egyszerre 50–60 kilót is.”²⁴³

Bár a borfogyasztás a két világháború között nem közelítette meg a mai szintet – elsősorban az ünnepekhez igazodva –, számottevő belső borforgalom egyenlített ki a táji különbségeket. Kisgéres, Bári, Csarnahó, Toronya, Helmec voltak a borkereskedelem központjai, a magyar időkben Sátoraljaújhelyből is hoztak bort a korcsmárosok. Él az emléke a közvetlen cserének is: pl. Bodrogmező (Polány) szekeres gazdái felraktak egy-egy fél méter fát a szekérre, elvitték Kisgéresbe, ahol kaptak érte egy *ántalag* (!), kb. 60 liter bort. Helmecen és Kisgéresben szívesebben vettek bort, hiába volt gyengébb minőségű, mint pl. Toronyán vagy Szőlőskén. Korcsmárosok, de – főleg ünnepek előtt – gazdák is eljöttek ide borért. A helybeli gazdák ünnepek előtt feltettek egy-két hordót a szekérre, s a közeli falvakat bejárva árulták borukat. Ennek mind gazdasági, mind ízlésbeli okai lehettek. A két háború közötti cseh érában Helmec környékén inkább a mustot vásárolták fel. Báriban és Toronyán a két világháború között még több zsidó borkereskedő tartott fent érdekeltséget. Általában már a nyár folyamán lekötötték a termést, s ők hozták előre a

²⁴³ Tóth Vince, Szőlőske, szül. 1926.

hordókat is a szürethez. Bár adataim nem egyértelműek, de valószínű, hogy elsősorban *keőserbor* készítésére és kereskedelmére kell itt gondolnunk.²⁴⁴

Csak a második világháború után jött divatba a *törköly* meg a *seprő* kifőzése. Korábban a saras seprőt csak kidobták a kertbe, vagy humuszként elásták.

5. Mint jeleztem, a Bodrogek köz nagyobb részén a szőlő nem tartozott a legfontosabb növénykultúrák közé, ugyanakkor Kiskövesden, Nagykövesden, Bodrogszentesben, Kisgéresben alig volt gazda, akinek ne lett volna szőlője. Ezeken a településeken szinte rangon alulinak számított valaki szőlő és borospince nélkül. Ezekben a falvakban a pince presztízst jelentett: vendéget lehetett hívni, meg lehetett kóstoltatni vele a bort. Nem volt elvárás, hogy visszakínálják a vendéglátót.

A borkifőzés gyakorlata és megítélése mélyen gyökerezik a lokális borkultúra hagyományában. A borosgazdák azt tartották, hogy napi egy liter bor nem sok. Volt persze, aki többet fogyasztott, az egyéntől is függött, hogy mennyire szerette és mennyire bírta a bort. Voltak, akik szerették a barátokat, a társaságot, gyakran a pincében töltötték velük az időt. Fogyott a bor a téli közös munkák idején is (pl. dohánysimító). A nők általában nem fogyasztották a bort, inkább „fékező” szerepet játszottak a férfiak ivásában. Az adatközlők azonban egyértelműen megfogalmazták, hogy a második világháború előtt kevésbé volt mindennapos az alkoholfogyasztás. Akinek elfogyott a bora, az nem ment a kocsmába inni, egyáltalán, a mainál lényegesen kevesebben jártak a kocsmába.

A szőlő- és borkultúra változása nem hagyta érintetlenül a hozzá kapcsolódó *szokásokat*, *ritusokat* sem. A szüret a családban nagy esemény volt, az ilyenkor kínált ebéd meg vacsora felért az ünnepi ételek minőségével. A segítők vendégeket is elláttak étellel, itallal. A kis parcellákon egy nap alatt általában lezajlott a szüret, a préselés maradt a második napra.

A hagyományos szőlőtermesztő falvakban a szüret végén az összekötözött szőlőfürtökből *koszorút* kötöttek, leginkább a napszámos szüretelők köszöntötték azzal – az aratókoszorúhoz hasonló funkcióban – a szőlősgazdát. Az emlékezetben elérhető időszakban, az 1920-as években nem volt szokás a bodrogek köz falvakban a *szüreti felvonulás*, a szüret befejezésének felvonuláshoz megünneplése. Ez Királyhelmen jelent meg az 1960-as évektől, elsősorban idegenforgalmi jelleggel, s az – hasonlóan a kisebbségben, ill. szórványban élők más csoportjaihoz – a magyar nemzeti szimbólumok felsorakoztatásának egyik alkalmává vált.

Kisgéresben a *pincék köze* a találkozások, a vendégeskedés hagyományos helyszíne. Szerepet játszik ebben a pincék sajátos formája is: a szabadból közös *pince torok* vezet a hegy belseje felé, s abból ágaznak el – nem ritkán 7–9-felé – az egyes tulajdonosok pinceágai.²⁴⁵ (A pincék tulajdonlásának előtörténete ma már nem rekonstruálható. Ma már nem mutatható ki, hogy egy-egy család birtokolta volna a pincéket. Érdekes viszont, hogy a géresiek ma is azt kérdezik, hogy *hány szőlő van*, vagyis, hány darab, s nem azt, hogy mennyi.) A pincék, a géresi bor, az ahhoz kínált *géresi béles* jószerevével a falu tradíciójának specifikumaként, ismertető jegyeként tűnik

²⁴⁴ Csoma-Löwy 1994. 114–117.

²⁴⁵ Balassa M. 2000. 149–150.

fel a bodroγκöziek, és az ott megforduló vendégek számára. Az elmúlt évtizedek során a faluközösség – az erre a célra kialakított kis színpad környékén – ott emlékezik a nemzeti ünnepekre, alkalmanként az a kulturális rendezvények helyszíne is.

Összegzésként megállapítható, hogy a Bodroγκöz felső, ma Szlovákia területén fekvő területén, elsősorban a Bodroγκözi-szigethegység környékén fekvő településeken nagy múltú szőlő- és borkultúra virágzott. Annak formája, technikája és fejlődése a vízrendezésig elsősorban a Bodrog túlsópartjának hasonló jellegű gazdasági ágával mutatott rokonságot. A vízrendezés után általánosabb lett a szőlészkezés, s abban erőteljesebben a homoki szőlőkultúra technikája érvényesült. Mindez a történeti táj karakteres gazdasági ágazata volt, s az ma is, aminek a históriája, a fajták és fajtaváltások története, nem utolsósorban az egész kultúra más, történeti borvidékekkel való összevetése egy önálló disszertáció tárgya lehetne.

A Bodrogköz piacörzetének alakulásához

A Kárpát-medence településeinek hierarchia-rendszere a termelés és az értékesítés rendjének változásával és a városi–mezővárosi funkciók területi módosulásával az elmúlt évszázadok alatt maga is többször módosult. Városok, mezővárosok felemelkedtek, mások lesüllyedtek és elveszítették korábbi jelentőségüket, ugyanakkor a legszerencsésebb adottságú települések helyzete és fontossága változatlan maradhatott, de szerepük növekedhetett. A gazdaság térszerkezetének módosulásai mellett ebben más társadalmi tényezők, központképző funkciók is szerepet játszottak. Maga a táji munkamegosztás, a város- és vásárhálózat is változott, s a termelési szisztéma, a tevékenységi-alkalmazkodási formák különböző időtartamra jelölték ki az egyes tájak és települések helyét a gazdasági kapcsolatok térszerkezetében.²⁴⁶ Nem feladatomban ezen a helyen a hosszú és összetett történeti folyamat globális és lokális elemzése, csupán a Bodrogköz falvainak példáján kívánom érzékeltetni a táji kapcsolatok változásait. Ehhez az elmúlt két évszázad történeti metszete szolgál lehetőségként, kétféle megfontolásból is. Részben azért, mert a 18. század utolsó harmadától a feudális gazdaság és társadalom utolsó korszakának vonatkozó tanulságai mutathatók be aránylag megbízható forrásanyag és irodalom alapján, amiből már kiviláglik a lassú paraszti polgárosodást előkészítő gazdasági és társadalmi folyamat trendje is. Másrészt ezt a hosszabb történeti kimetszést az is igazolja, hogy a vizsgált területünk kapcsolatrendszerét a 20. században már alapvetően külsődleges tényezők határozták meg, s nem a belső gazdasági-társadalmi folyamatok mozgásai.

A magyarországi kereskedelem szerkezetének még a kapitalista korszakban is jellemzője maradt, hogy az eltérő adottságú tájak közvetlenül cserélték ki termelvényeiket, javaikat, s a különböző termelési kultúrájú vidékek sajátos szimbiózisban éltek egymással. A belső tagoltság különösen igaz Zemplén vármegyére: az észak-déli irányban hosszan kiterjedő közigazgatási egység alsóbb részei, Tokaj-Hegyalja területe szinte semmiben nem hasonlított a felső vidékekre, a Kárpátok előterének szubmontán térségére, más nyelvet beszélő népének életmódjára. A gazdálkodás eltérő színvonalához különböző életminőségek társultak, ami alapvetően befolyásolta a térségi kapcsolatok tartalmát, jellegét is. Természetesen a gazdasági kapcsolatok nem a vármegye határai között szerveződtek, ám a comitatus földrajzi helyzete és térkapcsolatai befolyásolták a lokális központok kialakulásának feltételeit is. Ebből a szempontból Zemplén középső és felső része erősen periférikus jellegű. A belső piacokra is rányomta a bélyegét, hogy a térségnek nincs szabad királyi városa, s kamarai vagy földesúri mezővárosok kapják meg a lokális centrumok szerepkörét. Pontosabban a térség gazdasági-társadalmi fejlődése nem tudja kialakítani azokat a településeket, amelyek egy térségi hierarchiában meghatározó szerepkörhöz jutná-

²⁴⁶ Bácskai–Nagy 1984. 11–44., Gyimesi 1975., Frisnyák 1990., Andrásfalvy 1978. 231–243.

nak.²⁴⁷ Gyengén fejlett az oppidumok hálózata is, bár a mezővárosok a kézműves-ség és a kereskedelem csomópontjai a térségben már a prekapitalista korszakban is. Éppen a fentiekből következik, hogy a vásárok és piacok a 19–20. században is meghatározó szereppel bírtak a vizsgált terület árucseréjében.

Meghatározó jelentőségűek a Bodroghöz árucseréjének kapcsolatrendszerében a földrajzi feltételek, amelyek ebben a vonatkozásban főleg az úthálózatban jutnak kifejezésre.²⁴⁸ A vízrendezéssel ennek belső szerkezete változik ugyan, de a kapcsolatok fő irányai megmaradnak: a Bodrog- és Tisza-völgy észak–déli összekötő szerepe mellett elsősorban a külső, Nagymihályt Ungvárral összekötő út jelentősége marad változatlan. A trianoni határok megvonása felerősíti a kelet–nyugati útvonal (Bodrogszerdahely–Csap–Munkács), főleg persze a vasútvonal jelentőségét, hogy aztán a második világháborút követő új, a Szovjetunió felé húzott keleti határ Ágcsernyőt is végállomássá tegye a belső piacok számára. (Természetesen elzáródtak ezzel a korábban – Munkácson át – Kisvárdára, ill. a Tiszántúlra vezető kereskedés lehetőségei is).²⁴⁹

Anélkül, hogy az előzményekkel részleteiben foglalkoznánk, utalok arra, hogy a Felső-Bodroghöz mai központja, *Királybalmec* már 1214-ben szabad piaccal bírt, s *Lelesz*, *Szerdahely*, *Kövesd*, *Perbenyik* és *Nagyvárkony* települések az 1400-as évek első harmadában vásárokat tartottak. Lelesz mezőváros bírása 1407-től maga intézkedett a kereskedők vitás ügyeiben. Igen korai adatok szólnak arról is, hogy a bodroghőziek Kisvárda 1337-től szabadalmas vásárát – együtt a Tiszántúl más vásároshelyeivel – látogatták.²⁵⁰

Takács Péter és *Udvari István* a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő úrbéri bevallások (investigatio, 1772) adatai alapján tárták fel Zemplén vármegye népének életmódját, benne a vásározás főbb jegyeit.²⁵¹ A bevallások adatait a felkeresett vásárok fontossági sorrendjeként is értelmezve megállapítják, hogy a 18. század derekán a zempléni adózó nép a vármegye területén 18 vásárhelyet látogatott, s azon kívül – Sáros, Abaúj, Borsod, Szabolcs és Ung vármegyék területén – még 10 sokadalmat keresett fel rendszeresen.

Az általam vizsgált települések vásározási köre ennél természetesen kisebb. Az 1772-es bevallások alapján a Bodroghöz falvai számára *Sátorajaiújhely* vásárának és piacának volt a legnagyobb jelentősége.²⁵² A vármegye központja, a fontos kereskedelmi útban fekvő mezőváros nagy gabonapiacának is köszönhette gazdasági szerepét, s 4 baromvására mellett heti 2 piaci napján is zajlott itt a kereskedelem. A Miskolc–Szerencs–Sárospatak felől Újhelyre vezető út a Bodroghöz népének termékfeleslegével Kassa felé vezetett tovább. Szembetűnő azonban, hogy Újhely vásárát 113 zempléni település népe látogatja ugyan a 18. század derekán, de közülük csak 15 nevezte meg első helyen sokadalmaként. Tiszta körzetéhez tartozott a

²⁴⁷ Zemplén vármegye gazdálkodásához: Makkai szerk. 1966., Erdmann 1986. 301–376., Takács–Udvari 1992.

²⁴⁸ Bácskai–Nagy 1984. 76.

²⁴⁹ Bácskai–Nagy 1984. 64. A vasút történetéhez: Palotás 1990. 45–48.

²⁵⁰ Siska 1986. 209.

²⁵¹ Takács–Udvari 1992. A vásározásról: Takács–Udvari 1989. 359–381.

²⁵² Takács–Udvari 1995.

ma Szlovákia területén fekvő bodrogi települések közül Kisbári, Nagybári, Kistoronya, Nagytoronya, Borsi, Kiskövesd, Ladamóc és Szöllőske. Több vásározóhelye között elsőként említette Újhelyt Örös, Bacska, Zétény, Nagykövesd, Pálfölde, Véke, Vécs, Szentes, Szinyér, Szomotor, Szög, Szerdahely, Rad, Szentmária, Kiszéres, Királyhelme és Nagyszéres népe. A Felső-Bodrogköz falvait évente 3 alkalommal *Zemplén* mezőváros sokadalmi vonzották, ezek jelentősége azonban meg sem közelítette Sátorajújhelyét. Hasonlóan szekunder jelentőségű volt *Tóketerebes* és *Lelesz* sokadalma. Nagyobb gazdasági szervező erőt biztosítottak a hegyaljai mezővárosok. Állandó szereplői voltak a bodrogi *Tokaj-Hegyalja* vásárainak és piacainak: mezőgazdasági termékeik éppen úgy eladásra kerültek ott, mint a hal, a csik vagy a gyékényáruik.²⁵³

Bár Királyhelme évente két vásárt tartott, lakosai maguk is főleg Újhely sokadalmát látogatták. Első helyen sehol sem említik vásáros településként, de valamennyi bodrogi település felkereste a vásárait.²⁵⁴ Az egyházi központ, Lelesz lakosai maguk főleg Ungváron és Újhelyben vásároltak, de sokadalmakat a Felső-Bodrogköz valamennyi településéről látogatták: első helyen csak Kistárcány említi azt. Zemplén évi három vására első helyen Szürnyeg, Pácin és Magyaras lakosait vonzotta, de harmadik-negyedik helyen valamennyi bodrogi falu népe említést tett róla az investigatióban. *Gálszécs* évi öt vásárát első helyen Imreg és Garany említi, de felkeresték azokat Szentes, Pálfölde, Örös, Szerdahely, Szinyér, Kiszéres és Zemplén lakosai is.

Sajátos helyet foglalt el vidékünk áruforgalmában *Sárospatak*. A jellegzetes peremtelepülés helyzetű, folyami átkelőhelyként, közlekedési, adminisztratív és kulturális csomópontként is jelentős település fontos kereskedelmi centrum is volt a 17–18. században. A városi kiváltságokat élvező lakosság sokféle ipart űzött, s a városka számos kereskedője járta az Alföldet. A 19. század elejétől Sárospatak elvesztette korábbi jelentőségét, vásárai jószerevével elhaltak, s azokat – számos más kereskedelmi tényezővel együtt – Miskolc, Nyíregyháza, Kiszárc, Kassa, Ungvár, nem utolsósorban Sátorajújhely vette át. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a *sárospataki piac* a térség jelentős áruforgalmát vonzotta magához, az ottani kereskedelemben – Tokaj-Hegyalja és a Zempléni-hegység településeinek népe mellett – a bodrogiak is jelentős szerepet vállaltak.²⁵⁵

A bodrogiak azonban Zemplén vármegyén kívül is vásároltak. Igen fontos vásározóhelyük volt az Ungban fekvő *Ungvár*, melynek évi nyolc sokadalmát 69 zempléni település látogatta. Közülük első helyen említette az ungvári vásárt Agárd, Bély, Battyán, Csernyő, Dámóc, Dobra, Kaponya, Lelesz, Nagytárcány, Perbenyik, Polyán és Szolnocska. Lényegében nem volt azonban olyan település vizsgált területünkön, ahonnan ne jártak volna el Ungvár vásárára.

A vármegyén kívül levő vásároshelyek közül – ha nem is Ungvár jelentőségéhez mérhetően –, *Kiszárc* szerepét kell kiemelnünk. Első helyen ugyan csak Nagy- és Kiscigánd bevallásában szerepel, de 20 falu népe kereste fel a Bodrogköz felső

²⁵³ Takács–Udvari 1989. 362.

²⁵⁴ Takács–Udvari 1989. 372.

²⁵⁵ Bakos 1950., Dankó 1977. 32–37.

részéről. (A távolságra jellemző, hogy egy 1810-es peranyag adata szerint, a kisvárdai vásárról hazafelé tartókra a kemecsei erdő alatt ráesteledett, s ott éjszakáztak.)²⁵⁶

Az egyes vásárok jellegéről, főbb árucikkeiről kevesebbet tudunk. Egyértelműnek tűnik Újhely gabonakereskedelmének jelentősége, ami közvetítő szerepet töltött be – a már jelzett Abaúj mellett – Sáros vármegye felé is.²⁵⁷ A már említett távolság is azt sejteti, hogy Ungvár és Kisvárdai vásárai főleg a Bodroghelyi falvainak állattállományát vonzották, a belső vásárok közül ugyanezt tudjuk Zemplén mezőváros sokadalmáról is.

A mezőgazdasági termelvények értékesítésének fő ciklusaihoz igazodó vásárok mellett a szerencsés adottságú, főleg jó földrajzi helyzetű falvak népe rendszeresen piacozott is a portékáival. Ebben a vonatkozásban az investigatio *Sátorallyai Újhely* vonzását hangsúlyozza. Pl. Ladamóc: *Újhelyi piaccal élnek az eladásban és vevésben, az holott mindennemű javaikat eladhatják, s meg is vevetik, ami szükséges.*²⁵⁸ Borsi, Szöllőske, a két Toronya és Bári népe is Újhelybe járt, s zöldséget, babot, borsót, tojást, baromfit, csikot, kötőaszt, dohányt hordott oda Szerdahely lakossága is.²⁵⁹

Valamelyest árnyalja a 18. századi vásárokról alkotott képet *Molnár András* 1799-ben kelt vármegye-leírása.²⁶⁰ Fogalmazása szerint a zempléni kerület „foglal magában összességel 53 helységet, az az falukat és 3. mezővárost és pusztákat. Anya Várossa ezen kerületnek Zemplén várossa. Ezen váross vidékje vagyonyait Sátor Allya Újhely, Gáll Szécs, Nagy Mihály városokba horgya el adni, a Tárkányi vidék pedig Ungvárra, vagy Kiss Várdára Szabolcs vármegyébe hordgya elárulni... (183).” Az egyes települések leírása az újhelyi piac jelentőségét hangsúlyozza: Borsi, Szerdahely, Kiskövesd, Nagykövesd, Szomotor, Vécs a másfél-három órányi járásra fekvő Újhelybe vitte portékáit. Szerdahelyről azt is megemlíti, hogy lakosai a két óra járásra levő Sárospatakra is eljárnak. Érdeemes részletesebben idézni a vásártartó mezőváros, Zemplén leírását: „... a Lakosok Föld mívelésbül, és szőlő munka által keressik élelmeket, és ell adó Portékáikat Sátorallya Újhely várossába pénzre szokták fordítani... Szoktak itten vásárok is esni, de kevés jövedelmű. A sertésekre nézve mindazáltal nevezetesebbek, mert az erdős Helyekhez Helységekhez ezen Város közel feküdvén, sok kövér sertéssel bé hajtának, és ell is adódnak, mely miatt a sertés vásár 10–12 napokig is ell tart (126–127).”

Bácskai Vera és *Nagy Lajos* példaértékű munkája, ami az 1828-as összeírás adatai alapján rajzolja meg a piackörzeteket, már egyértelműen jelzi, hogy az úrbéri bevallásokat követő fél évszázad átforgalmazta e térség gazdasági kapcsolatainak részleteit is. Abaúj, Zemplén és Ung megyék területén, valamint Szabolcs északi részén már a 19. század elejére csökkent a korábbi központok száma, melyek közül 1828-ra *Kassa* és *Ungvár* megerősödött, *Homonna*, *Sztropkó* és *Sátorallyai Újhely* gyengült, *Nagy-*

²⁵⁶ Zm. Lt. 225. No. 1710.

²⁵⁷ Takács–Udvari 1989. 367., Bácskai–Nagy 1984. 266–270., Fényes 1836. IV. 215.

²⁵⁸ Takács–Udvari 1995.

²⁵⁹ Takács–Udvari 1989. 368.

²⁶⁰ Molnár András 1799. Kézirat. Vö. Udvari 1992.

mihály szerepe a korábbihoz hasonló maradt.²⁶¹ *Ungvár* geográfiai helyzete – a Vihorlát aljában, a hegy- és sík vidék találkozásánál, a határ mentén futó útban, utak találkozásánál helyezkedik el – megkülönböztetett helyet biztosít a település számára. Újhelyt gabonapiaca teszi fontossá, ugyanakkor szembetűnő, hogy *Lelesz* és *Zemplén* csak vásárhelyként kapnak szerepet, valójában vonzáskörzet nélkül, s ezt a szerepet tölti be a forrásokban ekkor felbukkanó *Sárospatak* is.²⁶² A vásároshelyek közé süllyedt *Királyhelmec* is. A helyi kereskedelem, belső piacok szolgálatában azonban e vásárhelyek jelentősége nem lebecsülendő, még akkor sem, ha e mezővárosokban a 19. század folyamán kiépül a kézművesség és a kereskedelem alapszintű szolgáltatása. Éppen ennek révén marad Újhely továbbra is a Felső-Bodroghköz valódi gazdasági központja,²⁶³ egészen a trianoni határok megvonásáig. A belső vásárok-piacok a táj élelmiszer-ellátásának és iparcikkkforgalmának alapjait biztosították, *Ungvár* és *Kisvárd*a elsősorban az állathaszon értékesítését szolgálta.

A 19–20. század fordulójától már a recens adatok is alkalmasak az árucserkapcsolatok, elsősorban a vásár- és piackörzetek rekonstruálására, a változások nyomon követésére. Meg kell azonban jegyezni, hogy amíg a piacok esetében nagyon egyértelműen kideríthető az egyes települések irányultsága, addig a vásároknál ez nem olyan karakteres. A beszerzés és az értékesítés ciklusai, bizonyos mértékig a sokadalmak „szakosodása”, nem utolsósorban az egyes parasztüzemek gazdálkodásának szerkezete, célkitűzései is befolyásolták, hogy melyik település sokadalmát keresik fel.²⁶⁴

Az általam kutatott terület falvai az emlékezetben megragadható időszakban – kellő biztonsággal az első világháborút közvetlenül megelőző évektől – az alábbi vásározhelyeket és piacokat keresték fel. Zemplén vármegyén belül: *Sátorajaiúj hely*, *Királyhelmec*, *Zemplén*, *Lelesz*, *Gálszécs*, *Nagymihály*, *Bodzásúj lak*, *Tőketerebes*, *Sárospatak*, *Bodrogszerdahely*, *Legenyemihályi*. A vármegye határain kívül: *Ungvár*, *Csap*, *Nagykapos*, *Nagyberezna* (Ung vm.), *Munkács*, *Beregszász* (Bereg vm.), *Kisvárd*a, *Nyíregyháza*, *Mándok* (Szabolcs vm.) és *Kassa* (Abaúj vm.).

Ha az egyes piac- és vásárhelyek jelentőségét vizsgáljuk, akkor abban az első világháborút követő új országhatár szerepe szembetűnő. 1920 előtt a Felső-Bodroghköz és az Ondava mente településeinek gazdasági központja egyértelműen *Sátorajaiúj hely* volt. Vásárait a mai szlovákiai Bodroghköz valamennyi települése felkereste,

²⁶¹ Bácskai–Nagy 1984. 81.

²⁶² Bácskai–Nagy 1984. 49, 64, 72, 142, 217–218, 221., A sárospataki piachoz: Dankó 1977. 32–37.

²⁶³ Wekerle 1900. 372., Geöcze 1896. 129–130.

²⁶⁴ A Miskolczi Képes Lap 1917. évi kötete szerint körzetünk vásárai az alábbi időpontokban voltak: *Királyhelmec*: Luca-nap, zöld csütörtök; *Munkács*: január 6., március 12., április 24., június 27., augusztus 20., november 19.; *Nagymihály*: február 3., Sálma(?) május 7., június 13., augusztus 15., október 18., december 21.; *S. Újhely*: január 25., virágvasárnap, július 2., szeptember 1., november 5., december 21.; *Újlak*: január 18., március 25., október 11., Szent Tamás-nap, december 21.; *Kisvárd*a: március 17., áldozócsütörtök, június 16., szeptember 2., november 5., december 28.; *Gálszécs*: március 12., május 7., július 22., augusztus 25., szeptember 29., november 7.; *Lelesz*: január 6., március 21., május 3., augusztus 10., szeptember 14., november 19.; *Beregszász*: virágvasárnap előtti szombat, május 7., június 13., augusztus 14., november 1.; *Ungvár*: Pál ford., Gergely, áldozócsütörtök, Úrnap, Jakabnap; *Zemplén*: január 4., Mátyás, november 30.; *Mándok*: Júdás utáni vasárnap, Péter–Pál, Simon Júda, advent vasárnap utáni hétfő.

a mintegy 20 falu népe rendszeresen hordta portékáját az újhelyi hetipiacokra. Többnyire gyalog, háton vitték a tejet és tejtermékeket, tojást, baromfit, főzelék- és zöldségféléket, gyümölcsöt. Az iparosok, tisztviselők házaikhoz tejesasszonyok szegődtek, akik – igény szerint – más portékákat is beszállítottak a tej és tejtermékeken kívül. Alkalomszerűen még a Latorca túlsópartjáról is bejártak az újhelyi piacra: pl. az abaraiak rendre ott adták el hizlalt libáikat, főleg az újhelyi zsidóság volt arra a vevő.

A régi országhatárok között *Királyhelmec* szerepe lényegesen kisebb volt Újhelynél, bár a környező falvak népe rendszeresen látogatta hetipiacait és vásárait, s a mezőváros is felszívta a környék mezőgazdasági feleslegének egy részét. Jelentősége azonban rendkívüli módon megnőtt a trianoni határok között: lényegében a Felső-Bodroghöz egyetlen központjává vált, jórészt átvette Újhely korábbi szerepkörét is a szlovákiai oldal falvainak vonatkozásában, s a két világháború között a térség első számú gazdasági centruma lett. A bécsi döntés által visszacsatolt Felvidéken Királyhelmec azok közé a települések közé tartozott – *Érsekújvár, Losonc és Nagykapos* volt még ilyen –, ahol évente a legtöbb, 12 kirakodóvásárt tartottak.²⁶⁵ Vásárait valamennyi vizsgált település lakói látogatták.

Az új országhatár a települések némelyikét elszigetelte gazdaságilag: pl. Ladamóc és Nagygéres teljesen piac nélkül maradt. A határ menti falvak nyomasztó gazdasági vákuumba kerültek, azon túl persze, hogy az egész szlovákiai Bodroghöz periférikus helyzete erőteljesen kihangsúlyozódott az új térszerkezetben. Új elemként jelent meg ekkor *Csap* vására és piaca, ami valamelyest kiegyensúlyozta a térség megbillent gazdasági helyzetét. Piac és vására kétféle feladatot látott el: a piacok a vasúti átkelőhely igényeit szolgálták, vásárai pedig – elsősorban az állatkereskedelem révén – a Kárpátalja felé jelentettek közvetítő segítséget.

Itt kell utalnom arra, hogy a két világháború között a piacra járásnak új formája alakult ki vidékünkön: a vonaton való közlekedés, szállítás segítségével. A fontosabb vasúti csomópontok, pl. *Legenymihályi, Szlovák Újhely* (Slovenské Nové Mesto), *Csap* és *Ágcsenyő* – a vasutasság és kiegészítő munkás réteg révén – maguk is felszívták a javak egy részét, de a kofák is eljártak ezekre a helyekre, s ott vásárolták meg, majd vonattal vitték tovább a bodroghözi falvak termelvényeit. A szabadjeggyel utazó vasutasok családtagjai pl. Kassára szállították a gyümölcsöt, tojást, tejterméket, s a kofák már a kassai állomáson átvették tőlük azokat. Maga a vonatjegy sem volt drága, így egy-egy értékesebb rakománnyal érdemes volt Kassára bevonatozni. A vasút hiánya ilyen módon különösen hátrányos helyzetet jelentett egyes települések számára: pl. Battyán vagy Nagytárány továbbra is piac nélkül maradt, az utóbbitól még Csap is messze van.

Erős vonzást gyakorolt a vizsgált falvainkra *Ungvár* vására. Jelentősége elsősorban az állatkereskedelem volt: az ungvári sokadalomban maradt meg legtovább a nagyszarvú, szürke magyar marhák kereskedelme, a kupecsek ott vásárolták fel leginkább a mészárosok számára még a két háború közötti időszakban is. A második világháborúig fontos felvevőhelye volt az ungvári vásár falvainak állatállományának. Lényegében hozzá kell kapcsolnunk *Kisvárdá* állatvásárait is: a trianoni határok meg-

²⁶⁵ Farkasfalvy 1938. 1082.

vonásáig Ungváron át vezetett fontos állathajtó út tovább, a Tiszántúl fontos állatvásárára. Kisvárda mellett meg kell még említeni *Nyíregyháza* és *Mándok* állatvásárait is. Amíg a Tiszántúl sokadalmi felszívták a bodrogi közzi szarvasmarha-állományt, addig a Bodrogköz lóállományának jelentős része innen került ki. (A két világháború között jelentős csempészet folyt Északkelet-Magyarországról Kelet-Szlovákia felé az igáslovakkal.) *Beregszász* és *Munkács* ugyancsak állatvásáraik révén játszottak szerepet a bodrogi falvak gazdasági életében, de ez a szerep elhanyagolható volt Ungvárhoz mérten. Pedig Munkács – hetente háromszor tartott hetivására mellett –, évente tizenhat (!) állatvásárt tartott.²⁶⁶ Hasonló a helyzet *Nagyberezna* esetében is: sokadalma a sík vidék és a kárpáti zóna közötti állatkereskedelem igen jelentős helyszíne volt.²⁶⁷

A *Sátorajtaij hely* és *Királyhelme* közötti súlypont-átrendeződés nem hagyta érintetlenül a zempléni vásározkörzetek korábbi térszerkezetét sem. Helme vonzásának megnövekedésével valamelyest csökkent *Zemplén* vásárainak jelentősége, de még inkább visszaesett *Lelesz* korábbi forgalma. Jóllehet e vásároshelyek népe maga is máshová járt sokadalmakba – pl. a zempléniak Ungvár, Máramaros, Munkács és Terebes vásárait –, de állatvásáraik igen jelentősek voltak. Zemplén teljesen elvesztette központi funkcióit, s ezzel visszaesett gazdasági szerepe is. *Tóketerebes* vására – korábban is jelentős piaca mellett – nagyobb hatáskört kapott, ám vonzása nem terjedt át a Bodrogon keleti irányban. Hasonlóan távoli volt a bodrogi közziek számára *Nagymihály* és *Gálszécs* sokadalma, s kevés települést vonzott *Bodzásújfal* is (Véke, Bodrogszentese).

A bécsi döntés hét esztendőre 630 km² területet és 45 734 főt csatolt vissza Magyarországhoz a történeti Zemplén vármegye középső területén. A lakosság csaknem 70%-a (69,9%) 1938-ban őstermelő volt, s csak 12,7%-át foglalkoztatta az ipar, 2%-át a közlekedés, 3,2%-át pedig a kereskedelem. Hasonlóan azonban a mai Szlovákiához, a magyar Felvidék keleti része lényegesen fejletlenebb volt, mint a nyugati, beleértve a térség kereskedelmét is.²⁶⁸

A második világháborút követő új országhatárok tovább módosították a korábbi gazdasági térszerkezetet: a keleti határok megvonása lezárta a Kárpátalja felé zajló intenzív forgalom lehetőségét. Ungvár, Munkács, Beregszász vonzása eltűnt, Csap korábbi szerepét csak részben pótolta *Ágcsenyő* helyi piaca. Ez utóbbi csak a vasúti átrakóhely forgalmát szolgálta ki. *Királyhelme* a háború utáni Felső-Bodrogköz egyetlen gazdasági központja maradt, a táj pedig – Csehszlovákia délkeleti végvidékeként – egyértelműen periferikus helyzetbe kényszerült. Súlyosbította a helyzetet, hogy településeink mind a keleti, mind a déli sávban határ menti övezetbe kerültek, ami fokozta gazdasági elzártságukat.

Önmagában persze a piacörzetek, gazdasági kapcsolatrendszer változásai nem fejezik ki a Bodrogi közti gazdasági változások tartalmát, ezért rá kell mutatnunk annak tágabb regionális összefüggéseire, valamint arra, hogy ezek a változásaik milyen ökonómiai-ökológiai és társadalmi folyamatokkal estek egybe vizsgált vidé-

²⁶⁶ Farkasfalvy 1938. 1082.

²⁶⁷ Márkus 1964. 468., 1977. 375.

²⁶⁸ Thirring 1938. 1017, 1024., Farkasfalvy 1938. 1082.

künkön. A trianoni döntés előtt a mai Szlovákia déli sávjában élő magyarság közvetlenül kapcsolódott a Kárpát-medence gazdasági centrumához, s intakt részese volt a nyelvi kulturális folyamatoknak. (Ez alól csak egy-két kistáj volt kivétel, melyeket – Nógrád, Gömör vármegyékben – természetes akadály határolt le déli irányban.) Az első világháború után ez a sáv törvényszerűen vált egy új állam perifériájává, beleértve ebbe természetesen a kisebbségi lét nyelvi és művelődési feltételrendszerét is. A mesterségesen kettéosztott Bodrogtörzs esetében a Bodrog és a Tisza völgyének kelet–nyugat irányú megosztása a legalapvetőbb kapcsolatrendszerből fosztotta meg az itt élő népességet, anélkül, hogy az előállt *anyaország – kisebbség* reláció tényeit hangsúlyoznánk.

A gazdaság, benne a javak cseréjének számtalan ténye igazolja az észak–déli irányú kapcsolatok meghatározó jelentőségét. A gazdasági kapcsolatok természetesen kialakult rendjét az államhatárok megvonásánál egyáltalán nem vették figyelembe, amint azt a piac- és vásárkörzetek fentebb bemutatott tényei igazolják.

Nem elhanyagolható az a változás sem, ami a második világháborút követő új, keleti határ következtében állt elő. Amíg ugyanis Trianon után a Kárpátalja még a csehszlovák állam része maradt, a kelet–nyugat irányú forgalom lényegében megerősödött, a déli irány lezárásának következtében is. A kelet–nyugat irányú vasúti és közúti forgalom áthaladt a Bodrogtörzsen is, s a paraszti gazdálkodás és árucseré napj gyakori és a munkaerő-vándorlások iránya egyértelműen igazolják ennek a kapcsolódásnak a jelentőségét. Megnyilvánul ebben a Tisza-völgy nagy hagyományú gazdasági forgalma csakúgy, mint a sík vidéki rész gazdasági irányulása a hegyvidék felé, ami erőteljesebb vonzást jelentett, mint a hasonló adottságú Abaúj, ill. Kassa. Ahogy az első világháború után Sátoraljaújhely piacának elvesztése számos települést zárt el egyetlen szoba jöhető központjától, 1945 után Ungvár, Munkács, Beregszász, Csap elvesztése lényegében lezárta a Felső-Bodrogtörzs gazdasági elszigetelődésének folyamatát a természetes gazdasági kapcsolataitól, piacaitól. A határ menti települések nem kis része olyan földrajzi-gazdasági „zsákba”, vákuumba került, ami messzemenően kihatott a gazdasági kondíciójára, társadalmi, szociális, nem utolsósorban nyelvi-kulturális helyzetére is. A Bodrogtörzs gazdasági forgalma szinte egészében a táj belső piacára szorult, s ez összefüggött a 20. század egyéb változásaival is.

A táj átalakításának munkálatai a Bodrogtörzs nagy részén az 1900-as évek legelejére befejeződtek, bár a Latorca vízrendezése az 1950-es évek végéig kitartott. A nyomasztóan rossz birtokstruktúra ellenére, a megnőtt szántóterületeken fellendült a földművelés, a még rendelkezésre álló legelők és a terjedő vetett takarmányok révén megerősödik a paraszti üzemek állattartása. A kiegyenlítő belső piacok révén a két világháború között a mezőgazdálkodás beilleszkedik egy új típusú táji munkamegosztásba, s az utódállam Csehszlovákia igényei még a szekunder termelési adottságú vidékeken is inspirálták a mezőgazdasági termelést. A nagyállattartás piaca azonban az új állam keleti részében maradt, jóllehet a nagy vágóhidak, kassai és más mészárosok egyre több jószágot vásároltak fel ezen a vidéken is.

A viszonylag jó adottságú délkelet-szlovákiai mezőgazdálkodó tájak jelentősége Trianon után felértékelődött. Bár a felemásra sikerült földreform igazából nem

oldotta meg a birtokstruktúra nagy ellentmondásait,²⁶⁹ a kis- és középparaszti réteg piacra termelése megerősödött. Ez nagy lendületet adott a térség parasztsága – megkésett – polgárosodásának is. A táj falvai és falucsoportjai között ebben jelentős eltérés mutatkozott, s az adott település földrajzi helyzete – elsősorban a közút és vasút megléte vagy hiánya –, valamint a nagybirtokok kondíciója alapvetően befolyásolta falvaink feltételeit. (A táj belső gazdasági tagolódására alább visszatérek.) Vagyis a trianoni határok által megtört gazdasági kapcsolatok az 1920-as évektől új, változó gazdasági struktúrában keresték a helyüket, s ha késéssel is, kialakult egy relatíve alacsony színvonalú, de polgári fejlődéssel járó, lassan kapitalizálódó termelési rendszer, melynek térszerkezetében a kelet felé való nyitottságnak nagy szerepe volt. Ezt törte meg a Szovjetunió határainak délnyugati kiterjesztése, amit aztán társadalmilag betetőzött a közös gazdálkodás kialakítása, s az új „szocialista” gazdálkodás mesterséges térszerkezetének létrejötte. A rövid időre földhöz juttatott zsellérréteg értékesítési gondokat örökölt, s csak ezért sem volt lehetősége a felemelkedésre. De sújtotta ez a helyzet a tehetősebb parasztságot is, egyáltalán nem véletlen, hogy – más okokból ugyan – de az elvándorlás a bodroghközi falvakból a második világháború után sem szűnt meg. Mindez azonban nem csak gazdasági folyamat, hanem messzemenően kihat a térség műveltségére is, ebben a vonatkozásban egyaránt érinti az itt élő szlovákot, ruszint, s persze elsősorban a Bodroghközben legnagyobb számú magyarságot.

²⁶⁹ Magyar Statisztikai Közlemények 108. (1939) 183–185.

*Eltérést és azonosságot kiváltó tényezők – a változás
irányában és ellenében ható feltételek*
(Karcsa és Pácín példája)

Jóllehet a táj átalakítása felszámolta azon tényezők jelentős részét, amelyek a bodrogi falvak termelői gazdálkodásának és munkakultúrájának eltérő feltételrendszerét jelentették, s a 19. század utolsó harmadától érvényesülő kulturális hatások többsége is az uniformizálódás irányába hatott, falvaink műveltségében máig felismerhetők eltérő vonások. Ahogy a kutató egyre mélyebbre halad a karakteres táj hagyományos műveltségének megismerésében, fokozatosan ismeri fel azokat az azonos és eltérő jegyeket, rokon vonásokat és különbségeket, amelyek e – sokáig homogénnek vélt – táj népének életmódját és kultúráját árnyalták. Ezen vonások természetesen eltérő jelentőségűek a műveltség szerkezetében: vannak olyanok, amelyek annak karakteres részét, jelentős területének működését befolyásolták, mások csak felszínesek: pl. a falvak népe egymást váltó generációinak egymásról alkotott, sokszor sztereotip vélekedését tükrözik.²⁷⁰ (Más kérdés, hogy ez utóbbiakban akár fontos vonások, egykor a közösség egész életére kiható jellemzők rögzülnek.) Vannak egy-egy közösség életében régi és hosszú távon ható vonások, amelyek annak elkülönülését erősítik, s vannak újabb, rövid távú, csak egy-egy rész-közösség életében domináns hatások, jegyek is. Bizonyos, hogy ezek egy részének kialakulása éppen a hagyományos paraszti gazdaság, társadalom és kultúra erőteljesebb átalakulásának eredménye és következménye, más részük kifejezetten a változáshoz, modernizációhoz való viszonyuk ismérveként jelenik meg. Mindezek földrajzi feltételeit, illetve azok településtörténeti vonatkozásait, a települések társadalmi szerkezetét már számosan vizsgálták,²⁷¹ sokkal inkább adós viszont még a néprajz annak felderítésével, hogy az alkalmazkodásnak milyen formái, a gazdálkodás, az életmód, egészében a tradicionális műveltség milyen szegmensei révén alakultak ki összetartozó, illetve egymástól jelentősen különböző falvak és falucsoportok, s hogy ennek a viszonyrendszernek a struktúrája miért és miként változott meg az elmúlt másfél évszázad során. Más ragadható meg a változásokból a történeti források révén, s más a néprajz hagyományos eszközeivel, a verbális adatok összegyűjtésével. Ez utóbbi révén maguk a közösségek, illetve reprezentáns tagjaik fogalmazzák meg azonosságukat és másságukat, közösnek és eltérőnek vélt jegyeiket a környező települések népével, s maguk próbálnak olykor választ keresni ezen összefüggések nyitott kérdéseire is.

1986-ban kezdtem el azt a terepmunkát, aminek során először figyeltem a két szomszédos település, *Karcsa* és *Pácín* viszonyára, az akkor közös tanácsú és közös termelőszövetkezetben gazdálkodó falvak sajátos, ambivalens kapcsolatrend-

²⁷⁰ Viga 1994. 333–348.

²⁷¹ Ébner (Gönyey) 1925. 65–102., Dankó 1964. 143–163., Borsos 1994. 307–344., Korai szakaszához: Valter 1974. 1–55.

szerére. Azóta rendszeresen vissza-visszatérek mindkét faluba, s az évek során egyre inkább azt tapasztaltam, hogy a két település népének hagyományos, ám egyre inkább oldódó szembenállása, egymásról alkotott értékítélete valójában a tradícióhoz és a modernizációhoz való eltérő viszonyból, a változás eltérő tempójából és annak különböző megítéléséből magyarázható.

Munkámnak ez a fejezete ennek az összefüggésrendszernek néhány főbb jegyét igyekszik feltárni, olyanokat, amelyek – megléte vagy hiánya – a táj más településeinek kontextusában, ill. a Bodroghöz hagyományos kultúrája egészének formálódásában is szerepet játszhattak. Elképzeléseim szerint a két falu vizsgálata is tovább folytatható, s a hagyomány és a változás számos további eleme vonható be a vizsgálata, velük a későbbiekben árnyaltabb kép rajzolható.

Jelen tanulmány két irányban halad: részben azokat az okokat és összefüggéseket veszi számba, amelyek differenciálták a két település népének életmódját, más irányt szabtak működésének, másrészt azokat a jelenségeit, elemeit vizsgálja a műveltségnek, amelyekben kifejeződnek, megjelennek ezek az eltérő vonások. A kettő nem válik el feltétlenül markánsan: az eltérő okok következményei, az életmódban való megjelenései olykor maguk is okai, kiváltói lesznek a további változásoknak.

I. 1. Táj, gazdálkodás

Karcsa és Pácin azonosságának és eltérésének egyik alapvető okát a természeti-ökológiai feltételekben, illetve azok *megváltoztatható tényezőinek* átalakításában, módosulásában kell keresnünk. Ezek a tényezők, illetve változásuk befolyásolta az életmód, a gazdálkodás jellegét és összetevőit, összefüggésben természetesen a társadalom mozgásának igen sok részletével.²⁷² Már itt előre kell vetítenem, hogy a két település közötti eltéréseket magam az említett tényezőkből fakadó, eltérő modernizációs lehetőségekből vezetem le, megjegyezve – amit a Bodroghöz kutatásának eddigi földrajzi, főleg gazdaság- és településföldrajzi irodalma is érzékeltet –, hogy az egészében hátrányos helyzetűnek tartott, sokak által reliktumként kezelt táj egyes településeinek kondíciója, gazdasági lehetősége erősen eltérő volt.²⁷³

Ha vizsgálatom legkorábbi forrását, a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő paraszti bevallásokat, az investigatio adatait nézzük, azokból nem hüvelykeshetők ki sarkalatos különbségek a két település, Karcsa és Pácin helyzetében.²⁷⁴ Bár témánk szempontjából a hangsúly éppen a tájatalakítás folyamatán, a Bodroghöz – falvai számára új helyzetet teremtő – vízrendezésen van, a két település földrajzi adottságának, ebből eredően gazdálkodásának néhány különbözőségére fel kell hívnom a figyelmet. Hasonlóan a Bodroghöz, illetve Zemplén vármegye középső és felső részének számos településéhez, a 18. században Karcsa és Pácin határát is 2 nyomásban művelték. Amíg azonban a pácini határ akár trágyázás nélkül is biztosította az őszi és tavaszi gabonákat, addig a karcsai határ homokos földje búzát és

²⁷² Vö. Kósa 1990. 65–79.

²⁷³ A részletek említése nélkül: Ébner (Gönyey) 1925. 65–102., Frisnyák 1990. 227–246., Borsos 1994. 307–344., Boros 1997.

²⁷⁴ Takács–Udvari 1998. 20, 59.

árpát nem termett, sőt zabból is keveset adott. Igaz, az áradás mindkettőt veszélyezteti, de a pácini földek mégis jobb feltétellel bírtak a cereáliák termesztéséhez. Jobbak voltak a páciniak lehetőségei az állattartásban is: rétjük olykor sarjút is adott, s – a kövesdi szőlőben végzett munka fejében – sertéseiket is makkoltathatták. Előnyösebb feltételt jelent a földesúr–jobbágy viszony is a páciniak számára.

Lényegesebb azonban vizsgálatunk szempontjából az, hogy milyen földrajzi-ökológiai feltételeket teremt falvainak számára a Bodrogtörzs vízrendezése, anélkül, hogy a gazdálkodás változásának egészét, fő jellemzőit érintenénk.²⁷⁵ *Frisnyák Sándor* kutatásai révén ismerjük a Bodrogtörzs falvainak 19. század közepi (1) és végi (2) földhasznosítási mutatóit, amelyek igen sokat elárulnak Karcsa és Pácina vízrendezés utáni paraszti gazdálkodásának feltételeiről is.²⁷⁶

Karcsa és Pacina földhasznosítása a 19. század közepén és végén

	Birtokosok száma		Terület		Földterület megoszlása (%)			
	nagy	kis	(ha)	szántó	rét, legelő	erdő	nádas	haszon- vehetet- len
Karcsa								
1.	1	114	4255	12,1	18,6	2,6	2,8	63,9
2.			4275	33,6	55,6	2,7	–	8,1
Pacina								
1.	3	225	3067	14,3	32,0	4,4	3,8	42,5
2.			3395	41,7	46,9	3,5	–	7,9

Anélkül, hogy a sokatmondó számokat részletesen elemeznénk, utalni kell arra, hogy a vízrendezés mindkét település gazdálkodásában alapvető változásokat eredményezett. Korábban rendkívül nagy volt az eltérés a két falu határának haszonvehetetlen területei között, s a művelt földterület minőségét is jelzi, de a gazdálkodás minőségére is utal, hogy az 1/4-del kisebb határral rendelkező Pácina 1865-ben 5178 forint volt a tiszta jövedelem, szemben Karcsa 4749 forintjával.²⁷⁷ Bár a kataszteri jövedelem értéke Karcsán 1913-ban 8,33-szorosa, Pácina pedig csak 6,32-szerese az 1855. évinek, a teljes határ egy holdra vetített jövedelme Pácina mégis magasabb: 613, ill. 533 forint.²⁷⁸ Mindkét határban kiterjedt a szántó a vízrendezés révén, Karcsán pedig rendkívül nagy mértékben a rét és legelő területe, ami javította az állattartás kondícióját, feltételezve a korábbi technika részletes átalakítását.

²⁷⁵ A Bodrogtörzs vízszabályozásának történetéhez összegzően: Mailáth 1896.

²⁷⁶ Frisnyák 1990. 230, 233., Vö. még: Boros 1997. 225, 228.

²⁷⁷ Boros 1997. 225.

²⁷⁸ Borsos 2000. 15. táblázat.

Lényegesen többet árulnak el a fenti számok, ha melléjük tesszük a népesség változásának mutatóit is.²⁷⁹

	Terület (ha)	1784/87		1869		1890	Népesség- növekedés (1784–1890)		
		népes- ség	népsű- rűség	népes- ség	népsű- rűség	népes- ség	népsű- rűség		
			fő/km ²		fő/km ²		fő/km ²	szám	%
Karcsa	4275	188	4,4	855	20	1313	30,7	1125	598,4
Pácin	3395	286	8,4	1271	37,4	1229	36,2	943	329,7

A fenti két táblázat összevetése jelzi, hogy Karcsán erőteljes népességnövekedést indukált a vízrendezés, Pácinban viszont csökkent a lélekszám a 19. század második felében. Ez nyilvánvaló válasz a továbbra is egészségtelen birtokstruktúrára, az elaprózódó telkek gyenge megtartó képességére. A századfordulóra azonban Pácin lélekszáma is újból gyarapodásnak indult, amíg azonban Karcsa gyarapodása az 1960-as évekig töretlen, addig Pácin ez irányú fejlődése már az 1950-es években megtorpant. Az elmúlt két évtizedben fogy mindkét község lélekszáma (lásd táblázat).²⁸⁰

A népesség változása 1784–1990

	1784/ 87	1869	1900	1920	1941	1949	1960	1970	1980	1990
Karcsa	188	855	1653	2068	2435	2575	2662	2240	2125	2037
Pácin	286	1271	1579	1819	2387	2598	2544	1856	1701	1552

A polgárosodásban, a modernizációban, ezzel együtt a paraszti mentalitásban beálló differenciák azonban elsősorban a birtokstruktúrából és az eltérő társadalmi mobilitásból fakadtak. Az ellentmondásos birtokstruktúrára, ami a jobbágyfelszabadítás, majd a vízrendezés következtében kialakult,²⁸¹ Pácin népessége erőteljes kivándorlással reagált. Bodrogközi viszonylatban is igen korán, már 1870-ben elindulnak az Újvilágba az első páciniak, s a 20. század fordulójáig 19 családfő és 4 teljes család, összesen 65 fő vágott neki az útnak.²⁸² Pácin egyik központja volt a 19. század végi agrárszocialista mozgalomnak is,²⁸³ s a népességi és népmozgalmi adatok is azt igazolják, hogy a lakosság elég hektikusan reagál a területi, gazdasági átalakulásra. Karcsa – a bekövetkező pozitív változás miatt – megtartotta népét, s erősen hozzákötötte őket a földhöz, a paraszti munkához. Karcsán nem volt alternatívája a hagyományos paraszti életmódnak.

²⁷⁹ Frisnyák 1990. 230., Boros 1997. 214–215.

²⁸⁰ Boros 1997. 214.

²⁸¹ Balassa 1956.

²⁸² Legényei Molnár Péter adatait idézi: Cseh 2001. 93–94.

²⁸³ Lázár 1974. 38–39.

A Pácinba hazatért amerikások pénzt hoztak – küldtek haza a kintmaradók is –, ami önmagában is sokat változtatott társadalmi helyzetükön. Pácinban a báró parcellázott, az amerikások földhöz jutottak. A hagyomány szerint a *Miklós* utca onnan kapta a nevét, hogy Sennyey Miklós báró adott ott el parcellákat a parasztnak. A hazatértek közül számosan 20 hold fölé emelik, életképessé teszik birtokukat. Amíg 1900-ban 220 ház áll a faluban, számuk tíz év alatt 270-re, majd 1930-ra pedig 380-ra nő.²⁸⁴ A hagyomány szerint amerikások kezdték építeni a bádogtetős házakat is. A rövid idő alatt épült házak lezárták azt a folyamatot, ami az 1886-os nagy tűzvésszel kezdődött el: egy emberöltő alatt megszűntek a közös porták a faluban. Ugyanakkor a közelmúltig rányomták bélyegüket Pácin arculatára, faluképeire is. Karcsán – az 1919-es földosztó mozgalom miatt – nem osztottak vitézi telkeket, de FAKSZ-kölcsönrel mindkét településen épültek új házsorok.

A két világháború között lezajló folyamatokat jól tükrözi az 1941-ben felvett statisztika adatai, különösen kirajzolja a paraszti rétegződés állapotát.²⁸⁵

A mezőgazdasági népesség csoportjai (1941. január 1-jén)

Karcsa			Pácin	
Összes	Kereső		Összes	Kereső
138	68	1 kh alatt	78	33
562	262	1–5 kh	333	156
254	122	5–10 kh	324	159
77	34	10–20 kh	295	157
5	4	20–100 kh	63	35
–	–	100 kh felett	4	2
1036	490	EGYÜTT	1097	542
–	–	Egyéb őstermelési önálló	3	1
6	3	Gazdasági tisztviselő	3	1
568	180	Gazdasági cseléd	398	110
559	283	Gazdasági munkás, napszámos	566	308
1133	466	Egyéb mezőgazdasági foglalkozású	970	420
2169	956	ÖSSZESEN	2067	962

A fenti adatsorból nem csupán az szembetűnő, hogy Karcsán a kis, jószerével életképtelen parcellán gazdálkodók száma nagyobb, mint Pácinban, hanem az is,

²⁸⁴ Cseh 2001. 92.

²⁸⁵ Varga G.-né szerk. 1970. 280, 435.

hogy Páciban mennyivel erőteljesebb a 10–20, illetve 20–100 kh közötti birtokokon gazdálkodó parasztok száma, akik a paraszti tevékenység és mentalitás jellegadó kifejezői. Mivel azonban közülük számosan másutt szerzett pénzen jutottak földhöz, mentalitásuk is egészen más, mint a tősgyökeres parasztoké.

De Karcsán a nehezebb a zselléreknek, kisföldű szegény embereknek is. Páciban sokkal több a munkalehetőség a bárói birtokon. A karcsai zsellérember legfeljebb *bónapos cseléd*nek állhatott vagy *kocsinak*, esetleg az aratásnál *kepés* munkát vállalt. A báró karcsai birtokaira máshonnan hozatott gazdasági cselédet, kárpátaljai ruszinokkal telepítette be tanyáit is.²⁸⁶ Páciból nem kellett elmenni más helységbe munkát vállalni, legfeljebb napszámba jártak el – a bécsi döntés után – *Szerdahelyre*, *Nagykövesdre*. „Innen kubikos nem volt. Kepét aratni a báróhoz járt 2–3 *csapat*, de más nagygazdákhoz is. Innen nem kellett elmenni munkára. A gyógyszerésznek, zsidóknak is volt 30–40 hold: azt egy-egy család felfogta, learatta.”²⁸⁷ Sokan voltak páciniak cselédek a bárónál: negyedévente, terményben kaptak fizetést. Sok volt a napszámomunka is a Sennyey-birtokon. Bár a dolog az ellentmondásos hazai agrárfejlődés jellemzője, a pácini hagyomány szerint Sennyey báró figyelembe vette a falu érdekeit is a gazdálkodásában: jó ideig nem vett aratógépet, hogy a falubeliek ne veszítsék el munkalehetőségüket.²⁸⁸

A fentiekkel együtt, a páciniak lényegesen mobilabbak voltak. Amíg a karcsaiak földet igyekeztek ragasztani a földhöz, sokat dolgoztak azon, munkájukban és mentalitásukban parasztok maradtak, addig a páciniak egy része máshol keresett megélhetést. Elmentek számosan az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején sumásnak *Németországba*, s – a hagyomány szerint – ők hozták haza, terjesztették el nagy számban a faluban a szögletes kormányú német kerékpárokat.

Megfigyelhetők különbözőségek az állattartásban, s magában a földművelés technikájának modernizációjában is. A két falu állattartása közötti differenciáról csak részben nyújtanak adatot a statisztikák.²⁸⁹

	Év	Szarvas-marha	Sertés	Ló	Juh
Karcsa	1895	1165	1026	195	725
	1935	1569	1081	231	619
	1953	2158	2398	133	1237
	1960	1920	2105	207	1292
	1966	1617	2475	123	1855
Pácín	1895	1035	1401	147	–
	1935	1012	892	279	1117
	1953	1661	1577	207	970
	1960	1375	1791	225	1385
	1966	883	2688	92	1342

²⁸⁶ Nagy Géza szíves szóbeli adatai.

²⁸⁷ Pecák Mihály, szül. 1925.

²⁸⁸ Lovas Istvánné, szül. 1921.

²⁸⁹ Varga G.-né szerk. 1976. 281, 436.

Csak nehezen tapintható ki a számok mögött a két falu parasztüzemeinek eltérő struktúrája. Pácinban a fogatolásból a századelőn jórészt kiszorulnak az ígás ökrök, helyüket a lovak foglalják el. Ez csak egyik oka, hogy Karcsa határában több volt a mélyebb, vízenyős rész, ahova lófogatot nem lehetett alkalmazni. Legalább ennyire fontos, hogy Pácinban kialakul egy vékony fuvarosréteg, akik – a trianoni döntésig, majd a bécsi döntés után – a bárói birtokról igen sokat fuvaroznak a szomatori vasútállomásra, illetve onnan vissza Nagykövesden át. De sok fuvar volt Újhely felé is, amit a mozgékonyabb lovas fogatok szolgáltak ki. A fuvarosság mobil paraszti réteget alkot, sajátos „kisvállalkozó” szerepük a 19. század elejétől sokfelé megfigyelhető.²⁹⁰ Jelentőségüket növeli a 19. század utolsó harmadától, hogy a vasút csak a települések egy részét érinti, ill. a vasútállomások olykor távol esnek a falvaktól. Más kérdés, hogy a vasútállomások jellemzően meglehetősen kis vonzáskörzettel bírnak.²⁹¹ A karcsciaiak példája is jellemző: a Bodrogházban egészen a második világháborúig a jó gazdák, parasztok büszkesége a nagy szarvú, jó állású pár ökör, ill. ezek fogata.²⁹²

A fenti folyamat háttérben lezajló szarvasmarha-fajtaváltás tempója is más volt a két településen. A karcsciaiak egészen a második világháborúig nevelték a nagy szarvú magyar marhát, míg a páciniak jobban a tarka marhával, ökörrel foglalkoztak. Karcscán egészen a termelőszövetkezet megalakulásáig voltak szürke ökrök, amiknek a körmét kizsírozták, szarvát felpántlikázták az ünnepi felvonulásokhoz, de úgy vitték azokat a vásárra is. A páciniak a tehén/ökör fogatolásakor felültek a fogatra, gyeplővel irányították a jószágot, a karcsciaiak vezették a fogatot, gyalog mentek a jószág mellett. Bizonyára a lovak fogatolása is belejátszott, hogy Pácinban 2–3 évtizeddel hamarabb lett általános az ekeka használata, mint Karcscán.

A fentiek ellenére, mindkét település parasztüzemeinek jelentős haszna származott a meghízalt szarvasmarha értékesítéséből, azonban a karcsciai gazdaságok sokkal inkább erre alapozottak voltak, mint a páciniak. (Pácinból a nagyrozvágyi határra adták tavasztól őszig legelni a fiatal tinókat, ha azokra nem volt szükség. Az ún. *Szomó* nevű legelőn tartották azokat. Oda vitték a *rígott csikókat* is.)

A parasztgazdaságok modernizálása érdekében a páciniak téli gazdasági iskolát szerveztek, volt aranykalászos gazdatanfolyam is, meg gazdasági ismétlőiskola. Az állattartásról, tejgazdálkodásról már a második világháború előtt szerveztek tanfolyamot, aminek főleg a tejtermelésben látták hasznát. A fiatal lányoknak egy helybeli tanítónő *suskó-tanfolyamot* szervezett: a suskóból (kukoricacsuhé) papucsot, lábtörölt, szatyrot készítettek, üveget fontak be vele. A második világháború azonban elsodorta a születő falusi háziipart.

Pácinból a 20. század elejétől erősebb volt az elvándorlás is, s nagyobb számban hagyták el a mezőgazdaságot is az ott élők. Az alábbi adatsor – a keresők számára vetítve – azt mutatja, hogy miként zajlott a két településen a közös gazdálkodásig ez a társadalmi mobilizáció.²⁹³

²⁹⁰ Viga 1991. 209–220.

²⁹¹ Frisnyák 2002. 147–170.

²⁹² Viga 2003. 85–91.

²⁹³ Varga G.-né szerk. 1970. 280, 435.

Karcsa és Pácin népessége gazdasági áganként (1900–1960) (Keresők szerint)

Karcsa

Év	Mező- gazdasági	Ipari	Közlekedési	Keres- kedelmi	Egyéb
1900	638	19	3	10	3
1930	769	56	2	11	40
1941	956	51	5	15	36
1949	1078	32	2	9	34
1960	920	111	11	29	74

Pácin

Év	Mező- gazdasági	Ipari	Közlekedési	Keres- kedelmi	Egyéb
1900	440	47	16	11	40
1930	677	71	1	17	61
1941	962	62	5	15	37
1949	1085	42	5	17	90
1960	855	227	20	15	81

Nem elhanyagolható, hogy a 20. század első harmadában Pácinban jelentős, lényegében egyenletes létszámú iparos népesség él: számuk 1930-ban 53 fő, akik 21-féle kézműves iparágban tevékenykednek.²⁹⁴

A korábbiakból következik, hogy a páciniakat kevésbé kötötte meg a föld, különösen az 1960-as évektől számosan eljártak dolgozni *Újbelybe*, *Miskolcra*, *Nyíregyházára*, sőt *Budapestre* is. A karcsaiak szívesebben maradtak a termelőszövetkezetben. Karcsán több is volt a munkahely a második világháború után, mint Pácinban.

I. 2. A földesúr, kastélybeliek hatása

A história az elmúlt évtizedekben meglehetősen egyoldalú képet rajzolt a földesúr–jobbágy viszonyról. Különösen a 19. század második felében, 20. század első felében továbbélő nagybirtok, s az ahhoz – szorosabban-lazábban – kapcsolódó parasztság, főleg cselédség viszonyáról. Meglehetősen kevés figyelmet kapott a kettő egymásra hatása, s különösen az, hogy magára a paraszti műveltségre és mentalitásra miként hatott a földesúr jelenléte. Anélkül, hogy megfeledeznénk a témakör társadalmi, szociális ellentmondásairól, vizsgálatunk szempontjából összegzően kell megfogalmaznunk, hogy a bárói kastély, a Sennyey család,²⁹⁵ nem utolsósorban a bárói birtok jelenléte – Karcsához képest – kifejezetten előnyösen hatott a pácini parasztság gazdasági-műveltségi átalakulásának folyamatára. Ez természetesen am-

²⁹⁴ Cseh 2001. 93.

²⁹⁵ A Sennyey család történetéhez: Siska 2003. 283–308.

bivalens viszony, ám mostani témánk szempontjából mindkét vizsgált település – sokáig megváltoztathatatlanak tűnő – adottsága volt a nagybirtokok jelenléte.

A kérdés gazdasági vonatkozásaira fentebb már utaltam: a pácini szegénységnek nem kellett rendszeresen másutt munkát vállalnia, nem kellett elvándorolnia falujából, volt munkalehetőség helyben is. A legszegényebbek közül számosan szolgáltak a kastélyban.

A báró, a kastély népe révén találkozhattak a páciniak a modernizáció bizonyos elemeivel. Mikor először érkezett automobil a báróhoz, az ott cséplő emberek elmentek megnézni, s keresték, hol van a lónak a lába, ami – szerintük – az autót hajtja. A kastélyban megfordulók, a báró által rendezett partyk, összejövetelek, az odalátogató távoli vendégek révén „a páciniak *többet láttak*. A karcsai parasztember, ha urat akart látni, a papját, tanítóját meg a jegyzőt láthatta. A pácini ezeken kívül láthatta, hogy van *másfajta illem* is. Láta az öltözködéstől kezdve mindenben.”²⁹⁶

A ruházatkódásra, a divatra a kastélyban dolgozók közvetlenül is hatottak: ruházatukban elkülönültek a falubeliektől, s – főleg a lányok, asszonyok – mintát is mutattak a falubeli parasztok öltözködéséhez. Összefügg ezzel bizonyos fokig, hogy a páciniak hamar levetették a hagyományos viseletet, s *többet adtak a külsőre, a divatra*. Erősítette ezt, amint arra más vonatkozásban is utaltam, az amerikások hazatérése, a Pácinban levő határőrség és csendőrség, a korai pénzgazdálkodás, a változó mentalitás. „Itt azért a báróék, a csendőrség, a katonaság – hatással voltak a divat alakulására. Itt a lányok sokkal divatosabban öltöztek, mint Karcsán. Úgy jártak már a háború előtt, mint egy városi lány. Karcsa a divatot nehezebben fogadta be. Daue-ros haj itt sem volt a háború előtt! Még utána is Újhelybe jártak fodrászhoz, helyben nem volt női fodrász. *Csurkában* hordták, felkötötték a hosszú haját szalaggal. Itt jobban volt üzlet is: zsidók, Hangya szövetkezet. *Orvos* helyben volt. Gyógyszertár is volt: Pácin jobban ellátott volt régen is.”²⁹⁷

A páciniak azt mondják, hogy a karcsaiak lassabban követték a divatot. Inkább mindig a vagyonról beszéltek: ennyi föld van, ennyi jószág, de sajnálták a pénzt az új holmikra. „Itt felvett valaki egy miniszoknyát, csak pár napig volt téma, hamar napirendre tértek felette. De ott! *A karcsaiak falusiak maradtak!*” – mondja pácini adatközlőm, utalva a bizonyos értelemben a közelmúltig ható különbözőségekre. A karcsaiak ezt úgy nyugtázzák: *Pácinban jobban rázzák a rongyot!* Megítélésem szerint, a már jelzett gazdasági-társadalmi különbségek mellett, ebben szerepe volt a bárói család és a Pácinban megforduló idegenek által kínált *mintának* is.

A bárói család más vonatkozásban is befolyással volt a páciniakra. Divat volt, hogy a Sennyey család tagjainak *keresztnevét* adták a falubeli gyerekeknek. Volt egy család, ahol a báró *koma* volt: keresztapja volt az egyik fiúgyereknek. A kastélyban dolgozók meg-meghívták a bárót és családját ünnepekre, főleg lakodalomba is, ahová azok általában nem mentek el, de pénzt küldtek. Sennyeyt névnapján, Miklósnapkor felköszöntötték a falubeli gyerekek, ő viszont Mikulás-ajándékot adott nekik. Karácsonyra a kastélyban dolgozók gyerekei lábbelit kaptak tőle ajándékba. Felmentek néha a karácsonyi *kántálók*, újesztendőt köszöntők is a kastélyba: pohár

²⁹⁶ Nagy Géza közlése.

²⁹⁷ Lovas Istvánné, szül. 1931. Pácin.

bort, némi aprópénzt kaptak. Egészen birtoka elvesztéséig élt a szokás, hogy az aratás végén a bárót *megkötözték*, aki azzal váltotta ki magát, hogy vendégül látta az aratókat.

Igazából a báró nem szerette, ha alkalmazottai a falubeliekkel érintkeztek, de ő segített a páciniaknak, ha tudott. Pl. ha bíróválasztás volt, akkor – az emlékezet szerint – a szegényebb embert segítette, hogy annak is „jusson valami”. Mindezek ma már nehezen feltárható részletek, hasonlóan azokhoz a történetekhez, olykor folklór szüzsékhez, amelyek a Sennyey család egyes tagjainak életéhez kapcsolódtak: szerelmi ügyeiktől az *ördögös kocsis* hiedelemkör felbukkanásáig. Számunkra itt mindebből annak kiemelése a lényeges, hogy a földesúr és családja jelenléte, a kastély és népe, maga a földesúri üzem gyorsította Pácín tradicionális műveltségének átalakulását, segítette a település parasztságának polgárosodását.

I. 3. Külső kapcsolatok

Számos egyező és eltérő vonás mutatkozik a két település külső kapcsolatainak rendszerében; mindkettőt alapvetően befolyásolta a trianoni döntés határmódosítása.

A határ lezárása előtt *Kassa*, *Királyhelmec* és *Ungvár* volt a gazdasági kapcsolatok fő iránya, csak 1920 után vette át azok szerepét *Sátoraljaújhely*.²⁹⁸ Magát az úthálózatot is az 1920-as években megkezdődött korszerűsítéssel tették alkalmassá a megváltozó irányú forgalomra. A Bodroghözben 1924-ben építették az első kövesutat. Addig Karcsáról és Pácínból *Nagykövesd* felé vezetett jó út. Ha Sátoraljaújhely felé mentek a régi úton, akkor nem a mai nyomvonalon haladtak: a *Szent János-hídon* mentek át. A mostani – Újhely–Patak – úton csak 1924 után jártak.²⁹⁹

Mindkét falu számára közösek voltak *Lelesz* vásárai, az új határok között *Dombrád*, *Kisvárd*, a karcsaiaknak *Gáva* lett a vásározóhely. Karcsáról jószágért *Paszabrá*, *Ibrányba* jártak, apaállatot pedig Abaújban – főleg *Gönc* és *Telkibánya* – vásároltak. A különféle javak beszerzésében Pácín 1920 után lényegesen önállóbb volt: fejlettebb kereskedelemmel, boltokkal rendelkezett (lásd alább).

Mind Karcsa, mind Pácín népének életében számottevő gazdasági szerepet játszott a *csempészkedés*. A kettős birtoklás az 1950-es évek elejéig nagyban segítette az illegális kereskedelmet, később a dolog már több veszéllyel járt. A csempészet lényegében kiegyenlítette a határ két oldalának, illetve a szlovák lakta vidéknek és a határ menti tájnak – korábban természetes összeműködésen nyugvó – eltérő termelési, gazdasági adottságát. A magyar oldalról élelmiszer, a szlovák oldalról iparcikkek képezték a csere tárgyát. A csempészet különösen a két világháború között virágzott, sajátos módon visszaszorult akkor, amikor – elvileg – a két „népi demokrácia” viszonya normalizálódott.³⁰⁰

Karcsán főleg az asszonyok csempészkedtek, de – hasonlóan Pácínhoz – valószínűleg egy-két család nevével kapcsolják össze az illegális kereskedelemnek ezt a

²⁹⁸ Viga 1996. 111–165.

²⁹⁹ Nagy Géza szóbeli közlése.

³⁰⁰ Boross 1985. 179–183., Viga 1996. 147–148.

formáját. A csempészet egyik településen sem volt valójában elítélt, elítélendő cselekmény. A határ lezárása felerősítette azoknak a cikkeknek a hiányát, amiket korábban a két terület népessége folyamatosan kicserélt, s azok illegális pótlása morálisan nem volt nehezményezett. Ebben a két település nem különbözik, amit az is megerősített, hogy Pácinnál évtizedeken át zárva volt a határátkelő, és legális átjárás nem is volt lehetséges a Bodroghöz két oldalának organikusan összetartozó falvai között.³⁰¹

Változó irányú és szerkezetű kapcsolatrendszer mutatható ki a házasodás szokásaiban mind Karcsa és Pácín között, mind abban az összefüggésrendszerben, ami vizsgált falvaink helyét a bodroghözi településcsoportokban kijelöli. A két falu közötti *házasodás* a két világháború között nem volt gyakori. Volt ugyan ellentét a legények között Karcsán és – különösen – Pácínon belül is, ez azonban hatványozottan jelent meg a két település viszonylatában. Mégsem magyarázható ezzel a ritka összeházasodás Karcsa és Pácín között. Valódi oka az a közismert paraszti mentalitás volt, ami igyekezett a földet, vagyont összetartani. Számos vonatkozásban erősítette ezt maga a paraszttársadalom napi működése, normatívái, s kétségkívül a két szomszédos település népének eltérő mentalitása, habitusa is. Ennek megítélésében szélsőséges nézetek nyilvánulnak meg: vannak családok, ahol valójában nem tulajdonítottak jelentőséget ennek a „másságnak”, vannak azonban, akik Pácínban egyértelműen azt fogalmazták meg: „*Karcsáról még macskát sem hoznak, nem asszonyt!*” Mindez az 1920–40-es években erőteljesen működött, a második világháború után azonban egyre kisebb jelentőséggel bírt. Megfigyelhető azonban akkor is, hogy főleg a menyecskéket vitték Karcsára, lényegesen ritkább volt, hogy vőnek ment volna valaki Pácínba. Maguk a pácini lányok is elítélték a Karcsára vagy Karcsáról házasodó legényt. „*Elég betenni egy csomag zörgős cukrot a zsebbe, a karcsi lányok máris jönnek!*” Vagy: „*Elég két cső tengerit betenni, hogy ilyen nőtt, a karcsi lány máris jön férjhez. Nem is azt nézték, hogy milyen a karcsi lány! Milyen hosszú a porta, milyen nagy a kazal, mennyi babhaj van! Ezt nézték a páciniak: hogy milyen gazdag a lány!*”

A mai visszaemlékezések jól jelzik, hogy elsősorban a páciniak „nézték le” a karcsaiakat a házasodás, a házastárs kiválasztása során. Maguk elsősorban *Ricsé, Kisrosvágy* felé igyekeztek beházasodni, s *Nagyrosvágyra*, ami azonban sokkal nehezebb volt, s ahol lényegében hasonló problémákkal szembesültek, mint a karcsaiak Pácínban. Érdemes idézni az ezzel kapcsolatos vélekedéseket, mert az egyes falucsoportok összetartozásáról, a tradíció és a modernizáció tényeiről is árulkodnak. „*Nagyrosvágyról kevésbé házasodtak a páciniak, mert az ugyanaz a stílus, mint Karcsa. De ott azért más volt: ott voltak nemesek. Ha ott elment az ember a bálba, ott külön álltak a nagygazdák meg a parasztok. El akartam vinni egy lányt táncolni közülük, a cimborám mondta: – Oda ne menj, azok a hosszútűkűek! Nem látod, hogy külön állnak! Ott el volt választva, lenézték a szegényebb népet! Volt 50–60 hold földje is egyik-egyiknek! Itt nem volt ilyen különbség bálban, egyéb helyen.*”³⁰²

„Régen Pácín műveltebb volt, mint Karcsa. (Nagyrosvágy még inkább!) Most Rozvágy lemaradt. Nagyrosvágyon régen minden újat könnyen befogadtak. A páci-

³⁰¹ Vö. még Viga 1994a. 243–247.

³⁰² Pecák Mihály, szül. 1925.

niak is, de a karcsaiak mindig nehezebben. Nehezebben haladtak előre! Már a beszédjük is más volt: *aszondi*, mondták. Egészen régi módián beszéltek! Cigánd is *lemaradi* volt, Karád már műveltebb volt! De a Bodroghözön a háború előtt Nagyrozvágy volt a legműveltebb község. Rozvágyról – közelebb volt –, több nagygazda gyerek járt pl. Helmece iskolába, ott tanultak. Műveltebbek lettek. Mi inkább Újhely felé tartoztunk, Rozvágy meg Helmechez. Ott közelebb volt a város! A rozvágyiak elegánsabban jártak: itt még senki a kis *ridikült* nem vette volna kézbe, Rozvágyon már volt!”³⁰³

Az összeházasodás ma nem rendkívüli. A fiatalok ma együtt járnak iskolába, szórakozni, de a korábbi vélekedés ma is tartja magát. Középkorú, 40-es éveiben járó adatközlőm így vélekedett:

„Még a 60-as években is, ha egy pácini lány karcsai fiúhoz ment, hát megvolt a vélemény: – Ez sem talált magának mást, csak egy *karcsi* fiút. Később már azok a karcsaiak, akik „igényesebbek” voltak, átjártak ide: jobban tetszett nekik ez a falu. Aztán voltak olyan lányok is, akik butácskábbak voltak, azok mentek Karcsára. Én is szórakoztam *karcsi* fiúval, de az más volt, mint itt. Eljártak ők is szórakozni Leninvárosba, máshova, aki nem, az meg is maradt *karcsinak*!” (1997).

I. 4. Határőrség, csendőrség

Jelentősen hatott Pácín hagyományos műveltségére a trianoni határmódosítás után ott elhelyezett határőr katonaság is. Nem csupán olyan módon, hogy rendszeren új katonák érkeztek, akik új viselkedésmódot, beszédet terjesztettek – jót is, rosszat is –, hanem előfordultak házasságok is: a katonák közül benősültek a faluba, de el is vittek feleségnek pácini lányt. A határőrök révén a falubeliek, különösen a fiatalok megismerkedhettek az ország más vidékeinek szokásaival, nyelvhasználatával. Pácínban volt a csendőrség is, ahol ugyancsak különböző vidékekről, más tájakról származók teljesítettek szolgálatot, megjelenítve saját közösségük műveltségének egyes részleteit, egyszersmind át is véve a páciniak közösségi normatíváit, mentalitásuk egyes jegyeit.

Mindezek a maguk módján befolyásolták a tradíció átalakulását, s – ha nehezen mérhető módon is – befolyásolták a falu műveltségének változását. Mindezt a karcsaiak nélkülözték.

I. 5. Közigazgatás, termelőszövetkezet

Kósa László az azonosságot és az eltérést kiváltó tényezők társadalmi okai között említi a paraszti polgárosodás struktúrájában a közigazgatási hovatartozást.³⁰⁴ Pácín és Karcsa viszonyában ez elsősorban úgy vetődik fel, hogy a közigazgatási központ helye milyen módon befolyásolja a két település viszonyát.

Pácínban 1950-ig nem volt önálló közigazgatás. 1920-ig a falu Nagykövesdhez tartozott, ott volt a körjegyzőség. 1920–1950 között Karcsa volt a közigazgatási

³⁰³ Lovas István, szül. 1923.

³⁰⁴ Kósa 1990. 77.

központ. A helyi hagyomány szerint ez nem azért volt, mert a település nem bírta volna el az adminisztrációt, hanem mert a báró nem engedte Pácimba költözni a hivatalt. Amikor – 1920-ban – megszűnt a királyhalmeci járás, Pácin volt kiszemelve az új szolgabírói székhelynek, a körjegyzőség viszont Karcsára került. Mivel a báró nem adott helyet a közigazgatásnak, a szolgabíróság Ricsére költözött. A jegyzőség viszont *Pácin Körjegyzőség*, *Karcsa* bejegyzéssel működött. Ez volt a neve az 1930-as évekig, akkor Karcsai Körjegyzőséggé alakult, s maradt 1950-ig. 1950-ben Pácin önálló tanácsú község lett, később – az újabb összevonásokkal – közös tanácsúvá vált Karcsával, s az ugyancsak odacsatolt Karossal. Az 1980-as évek közepén, akkor még a Hazafias Népfront égisze alatt indult el a páciniak küzdelme az önálló közigazgatásért, amit azonban csak az újabb rendszerváltás, az önkormányzat révén kaptak meg.³⁰⁵

A közigazgatásban történtek egyértelműen szembeállították egymással a két települést, s a mikrotársadalmi konfliktusba karakterisztikusan beleépültek az egymás megítélésének korábbi elemei, kiegészülve újabb, aktuális jegyekkel is. Különösen felerősítette ezt a termelőszoövetkezetek összevonása, amikor a tsz-központ Karcsára került. Eredetileg a közös gazdaságok önállóan működtek, s Karcsa is és Pácin is körzeti, kiskörzeti központnak volt kijelölve. Mivel azonban Pácin, Kiszórvággyal és Nagyrozvágy között nem jött létre a tervezett fúzió, a pácini szövetkezet – erős politikai presszióval – a karcsai Dózsa Tsz-hez csatolták.

Mivel a kistérségi kapcsolatok társadalmi-kulturális háttére a mai döntéshozók számára is tanulságos, túl a társadalom és a kultúra kutatóinak érdeklődésén, érdemes mindkét település lakóinak vélekedéséből idézni Karcsa és Pácin együttműködésének megítélésében.³⁰⁶

„Nem szavazott itt a nép a közös tsz-ról. Karcsán nagyobb kommunizmus volt, Pácin reakciós volt – ezért lett Karcsa a központ. Karos is hozzá tartozott. 10 évig volt közös tsz – mennyit épült Karcsa, Pácin meg lemaradt.” (Pácin, 1997.)

„Mikor a két községet összevonták közigazgatásban meg a tsz-ben, akkor azt mondták, hogy *Pácin ment feleségül Karcsához*. Az itteniek azt mondták, hogy inkább Rozvágygyal vonták volna össze őket: nem lett volna semmi ellentét. A rozvágyiak jobban olyan beállítottságúak, mint a páciniak.” (Pácin, 1997.)

„Régen sokat ingerkedett egymással a két falu, de ma már nem, mert *egy a sut a kemencével*. Karcsát nagyon felmagasztalták, Pácint meg lealázták. Pácinban nincs semmi. Az embernek bármi dolga van, menjen Karcsára, töltsön ott egy napot! Pácin nem nagyon szereti Karcsát a mai napig sem!” (Pácin, 1986.)

„A másságukat, a különbségüket, régi eredetüket inkább mindig a páciniak hangsúlyozták. A karcsaiakat ez annyira nem izgatta, nekik nem volt ez annyira téma. Mikor Pácint idecsatolták, akkor a karcsaiak nem örültek neki. Pácin mikor átjött ide, akkor ott minden pénzt elköltöttek: kibetonozták az összes utcát, ami pénzük volt, elment. Ahogy mondták itt a karcsaiak: *ide csúpasz p.csával jöttek!* Rossz

³⁰⁵ Nagy Géza szíves közlése.

³⁰⁶ Mivel az adatközlők olykor igen sarkos véleményt formálnak, nevüket ezen a helyen nem közlöm. Gyűjtésem megtalálható a miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárában.

döntésnek érezték a helyiek a közös tsz-t is: Karcáról nagyon messze kellett elmenni az összevont határon szántani egy traktornak.” (Karcza, 1997.)

A páciniak idősebb generációja egyértelműen hátrányos politikai megkülönböztetésnek véli Karcza megerősítését a páciniakkal szemben. Az erősebb paraszti réteg alapvetően elítélte a zsellérek és kisföldűek ez irányú mozgalmát, ami – a fentebb bemutatott összefüggések miatt – egyértelműen a két falu közötti ellentété is vált. A tehetősebb karczai parasztok megtörése is szükséges volt a közös gazdálkodás létrehozásához, ám az ottani szegénység révén Karcza kevesebb belső konfliktussal fogadta a termelőszövetkezetet. A pácini gazdák megtörése ugyancsak szívós munkát adott a politikai hatalomnak. A folyamat a két településen sok tekintetben párhuzamosan haladt, s igazából a két szövetkezet összeecsatolása szította fel az ellentéteket.

Pácinból két „átköltést” idézek a közös gazdaság – félig tréfás, félig komoly – megítéléséről.³⁰⁷

*„Bíval termett nekem a pácini határ,
soha ne szálljon rá szépen szóló madár.
Szépen szóló madár akkor szóljon nekem,
Mikor a téeszt csak messziről nézem.”*

*„Nincs már szívem félelmére,
nézni sírom fenekére.
Mert látom a Gyula példájából,
Mi lehet az ember sorsából.”*

*Szűnjetek meg kétségeim,
változások félelmeim.
Reménységünk öröme,
úgysem tarthat mindörökre.”*

Az első népdal, s a második temetési ének sajátos módon találkozik a parasztság sorsát alapvetően befolyásoló tényező megítélésében. Nem kell itt természetesen éles szembenállásra gondolnunk, hiszen a páciniak és a karczaiak éppen úgy együtt dolgoztak a földeken a tsz-ben is, ahogyan tette azt a szegényebb rétegük korábban a földesúri birtokon. Alkalmas volt azonban ez a szembenállás arra, hogy életben tartsa, sőt új vonásokkal erősítse egymás megítélésének, olykor elítélésének, a másságnak bizonyos vonatkozásait. Vélhetően éppen ezeknek a közös évtizedeknek köszönhető, hogy ezeket az elemeket a mai közép- és fiatal generáció is ismeri, s számon tartja a két település népének különbözőségét.

³⁰⁷ Budai Ákos gyűjtése, 1986.

I. 6. Zsidóság, boltok

Pácin gazdasági helyzete, lassan polgárosodó népességének elvárásai nagyobb számban akkumuláltak a 19–20. század fordulójától a zsidó népességet, mint Karcsa, s ez a – jobbra kereskedő – csoport vissza is hatott a falu gazdasági-műveltségi folyamatára. Pácinban nem csupán több zsidó család élt – 1930-ban 74, 1938-ban 108 fő 19 családban – de gazdagabbak is voltak a karcsaiaknál: korcsmárosok, terménykereskedők, építőanyag-kereskedők, boltosok voltak, akik erőteljesen befolyásolták a belső fogyasztást. A boltosok – egyebek mellett – pl. új ruházatot, gyári anyagokat terjesztettek el, amelyek gyorsan leváltották a régi paraszti viseletet, illetve annak anyagait. 1935-ben két zsidó korcsma működött a faluban. Voltak zsidók, akiknek cséplőgépük volt, s ők csépték percentért a parasztok gabonáját. Voltak állatkereskedő kupecsek, akik értékesítették a parasztok által felnevelt jószágot. Nem csupán a település gazdaságába épültek be sajátos módon, de annak arculatát is befolyásolták. A falu közepén laktak, ott volt imaházuk, fürdőjük is. Zárt közösségük a köznapi élet és az ünnepek vonatkozásában nem tartott kapcsolatot a helybeli paraszttal. Gazdasági szerepük viszont nem hagyható figyelmen kívül, ha a modernizáció, ezzel összefüggésben Pácin és Karcsa kondícióját vizsgáljuk.

II. 1. Nyelv

A beszéd, a nyelvi kommunikáció különösen alkalmas a másság, az eltérő jegek kifejezésére, illetve felismerésére. Az alábbiakban nem a két település népnyelvének eltérő vonásait kívánom bemutatni,³⁰⁸ hanem elsősorban azokra a jellemzőkre és nyelvi elemekre utalok, amelyekkel megkülönböztetik egymástól önmagukat, saját nyelvüket a két falu mai lakói.³⁰⁹ Mindkét település népe tudja és kifejezi, hogy a másik másképp beszél, ám ez a karcsaiaknál csupán más kifejezések említését jelenti: arra utalnak, hogy a páciniak másképp mondanak, neveznek tárgyakat, jelenségeket. A páciniak viszont azt mondják, hogy a karcsaiak beszéde „maradibb” gondolkodásuk, viselkedésmódjuk megnyilvánulása. „Mi nem is ahhoz a fajhoz tartozunk, amelyikhez Karcsa! Karcsának más a tájszólása, nekünk is más. Nekünk *magyarosabb*, ők *á-val* beszélnek. Ha azokkal beszél, mint velem, akkor megtudja, hogy *á-val* beszélnek és a *kifejezés* is másabb, mint a mienk. Most már megváltozott a két falu kapcsolata. Sokat fejlődtek a karcsaiak is. Aki onnan házasodik, itt van a szomszéd lánya is, az még *karcsaiasan* beszél. De van olyan, aki azért nem veszi át a karcsai *stílust*, hiába odakerül.”³¹⁰ Hasonlóan vélekednek a fiatalabbak is: „Nem voltak kevésbé iskolázottak, mégis észre lehetett venni a *beszédjükön* is, hogy karcsaiak. Annyira nem adtak az anyanyelvre: *lāti, mondi, balli* – így beszéltek”. „A *megszólalás*, a *modor* a mai fiataloknál is árulkodik a *karcsaiságról*. Társaságban, baráti körben is fel lehet ismerni a karcsait. Nem mindet, mert van, aki kilóg a sorból,

³⁰⁸ Lásd pl. Nagy 1977., Nagy 1978., Nagy 1992. stb.

³⁰⁹ Számos ilyen elemet tartalmaz, de sajnálatos módon nélkülözi azok elterjedését és változatait Nagy Géza szótára. Vö. Nagy 1992.

³¹⁰ P. M., szül. 1920.

másképp viselkedik. Ha elmentünk a bálba, estre, ha megszólalt valaki, lehetett tudni: na, ez *karcsi*! A *modor*, a *stílus* butának tűnt!”³¹¹

Az egyes tárgyak, jelenségek elnevezésének eltérésére inkább csak a gyűjtő érdeklődése derít fényt, viszont az ételek, táplálékok eltérő nevei a falucsúfolókban is megjelennek: pl. a *hajtovánka* (Pácinban *vastaglángos*). Csupán néhány példa még az eltérő kifejezésekre: Pácinban *lajbi*, Karcsán *pruszlik* a felsőruha neve, alább utalok a *litya* és a *ráncoska* elnevezésekre. A karcsaiak régen *kabátnak* mondták a ráncos szoknyát.³¹²

Nincs viszont különbség abban, hogy mindkét településen elevenen élnek a ragadványnevek az azonos családnevek nagy száma miatt.

A fentiek azt jelzik, hogy a nyelv, a beszéd elsősorban régiessége miatt különböztetődik meg, s elsősorban a páciniak részéről, akik közül az idősebbek elmondják, hogy régebben ők is hasonlóan beszéltek, de már lényegesen korábban elhagyták azt a beszédmódot, mint a karcsaiak.

II. 2. Vallás

A vallásnak, felekezeti viszonyoknak a két település kapcsolatában, különösen eltérő karakterében nem volt számottevő szerepe. Egyiket sem egységes, homogén vallású népesség lakja, s a felekezeti különbségek, nézeteltérések – a mindenkori lelkészek habitusától függően is – inkább falun belül jelentek meg.

1920-ig a nagykövesdi római katolikus egyházhoz tartozott Karcsa és Pácin is, 1920 után a pácini r. kat. egyházhoz került Karcsa. 1912-ig Pácinban a református egyház nem volt önálló: a karcsai egyház filiája volt. Karcsán görög katolikus alig volt a két világháború között, szerepük korábban sem jelentős. Pácinban 1792-ben 36, 1851-ben 43, 1881-ben pedig már 148 volt a görög katolikusság létszáma. A 19. század második felében bekövetkezett gyarapodásuk feltehetően – idegen ajkú – betelepülőkkel magyarázható.³¹³ A pácini római katolikus egyház temploma csak 1936-ban épült fel, híveik a mostani görög katolikus egyház épületét használták, amit még a báró adott át – korábban kápolnaként működött –, az egyház számára.³¹⁴

Pácinban a két háború közötti időszakban már nem volt jelentős különbség a felekezetek között: egymás templomába is eljártak. A görög katolikusok jobban a római liturgiát ismerték: hiába járt át Bodrogszerdahelyről egy pap, az itteniek nem ismerték a görög szertartást. Lácacséke, Dámóc, Szerdahely viszonylag közel levő görög katolikus népességgel bíró települések, a páciniak azonban csak 1948-ban hoztak létre görög katolikus egyházat. Amikor a határon át lehetett járni, akkor a görög katolikusok is a nagykövesdi római katolikus templomba jártak; volt olyan,

³¹¹ L. V., szül. 1953. Meg kell azonban jegyeznem, hogy az elmúlt másfél-két évtizedben, a két település összeházasodásával, állandó kapcsolatával elmosódnak a különbségek, s azok megítélése is. Vizsgálatunk azonban nem nélkülözheti ezeket a szempontokat sem.

³¹² Nagy 1992. 146.

³¹³ Cseh 2001. 90.

³¹⁴ Nagy Géza szíves közlése.

akinek a gyereke római hittanra járt, s ott volt elsőáldozó is. Volt ugyanakkor református nagygazda is, aki húsvétkor ugyanazt főzette és fogyasztotta, mint a római katolikusok. „Nem is tudtuk, hogy ki a görög, meg ki a római katolikus! Mikor a templom épült, együtt építették a görög meg a római katolikus hívők.”³¹⁵ A faluban KALÁSZ-egyesület meg KALOT működött, létezett *Jézus Szíve Társulat* is, nem voltak vallási villongások, s általában már az 1930–40-es években sem határozta meg döntően a házasságok megkötését az eltérő felekezethez való tartozás.³¹⁶

Pácinnak *Jézus szíve* búcsúja van, tíz nappal úrnap után. Hagyományosan nagy búcsút tartottak: jöttek a rokonok a szomszédos falvakból is, Karcsáról is.

Az emlékezet szerint egészen a közelmúltig erősebben megmaradt a házasságban a felekezetek közötti ellentét Karcsán, ahol a domináns református tömbhöz képest kevésbé árnyalta a vallási arculatot a többi egyház. Mindez tükrözi valamelyest a két település tradíciója közötti eltérést, de a vallás, a felekezeti arányok igazából nem befolyásolták a két falu egymáshoz való viszonyát. Voltak viszont erős, meghatározó személyiségű lelkészek, akik nagyban formálták saját falujuk, egyházuk népének tudatát, habitusát: ilyen volt pl. Zsigovits tisztelendő Páciban, aki nem csupán a lelkeket formálta, de megszervezte a település első futballcsapatát is.

II. 3. Eredettudat

Anélkül, hogy a Bodroghöz, illetve településeink korai történetét érintenénk, utalnunk kell arra, hogy a két falu eltérő eredete, településtörténetük eltérő időrendje a páciniak hagyományában szerepel, s – a legidősebbek – ezzel fejezik ki a két település másságát. „Mi nem is ahhoz a fajhoz tartozunk, amelyikhez Karcsa.” Mi *Kisrosvághoz* tartozunk, meg *Szomotorhoz*! ... Ez a Honvéd utca, ez *Tatár utca* volt valamikor, ez már a tatárjáráskor létezett. Van a *Nagybelső*: ott volt a *Liliom-kút*, még az én időmben is. Arról azt mondták, hogy az már a tatárjáráskor megvolt. Hiába dobtunk követ bele, nem létezett, hogy halljuk az alján a koppanást! A tatárjáráskor már Páciban létezett Pacsin néven. A Nagybelsőnél ingoványos, hínáros rész volt. Ott a tatárokat becsalták: az itteniek tudták, hova kell lépni, a tatárok meg megfulladtak. Innen van a neve a Tatár utcának.”³¹⁷ A páciniak büszkék voltak korai eredetükre, másnak, őseik ittlétében koraiabbnak, őshonosnak tartották magukat, nem úgy a karcsaiakat. A karcsaiak, mikor együtt arattak kepét a páciniakkal, azzal vágtak vissza, hogy Karcsán már ezer esztendeje ott áll a templom, Páciban meg nincs olyan régi épület, s nincs semmi, ami a korai históriára utalna.³¹⁸ Ez a mozzanat azonban nem játszik lényeges szerepet a két település eltérő jellegének, vonásainak hangsúlyozásakor.

³¹⁵ Rimár Andrásné, szül. 1920.

³¹⁶ Voltak lelkészek, akik valamelyest felszították a felekezetek ellentétét. „Ha a veszett kutya űz, akkor se menjetek a református templomba!” – mondta állítólag egyikük; mindez azonban már nem befolyásolta visszavonhatatlanul a páciniak kapcsolatát.

³¹⁷ Pecák Mihály, szül. 1925.

³¹⁸ Nagy Géza közlése.

II. 4. Tanulás

A Karcsa és Pácín közötti gazdasági-társadalmi különbség egyik kifejezőjeként értelmezhetjük a társadalmi mobilitásnak azt a területét, ami a tanulással, illetve az azt követően történő elvándorlással függ össze. A páciniak kifejezetten büszkék arra, hogy már a két világháború közötti időszakban számosan mentek el tanulni a faluból. Mindezt nem feltétlenül az egyes családok jobb anyagi kondíciójával magyarázzák, hanem azzal, hogy – ellentétben a karcsaiakkal – nem marasztalta annyira a föld a páciniakat. „Már a háború előtt elkezdődött, hogy 4 osztály után elmentek innen polgárba. Újhelybe jártak el, jártak Patakra is. Két pap is lett az én korosztályomból (Mészáros István püspök és Cinke Zoltán). Kerültek ki orvosok, ügyvédek, katonatisztek, csendőrök. Parasztemberek gyerekei tanultak, jobban, mint a nagygazdáké. Volt, akit az egyház taníttatott.”³¹⁹ Elégedetten beszélnek arról, hogy milyen személyiségeket adott a falu a hazának, arról is, hogy az egyes családok kiket neveltek fel. Ehhez képest nem tekintik hátránynak, sőt természetesnek veszik, hogy ezek az emberek elhagyták a falujukat, s – az idősebbek – jószerevével továbbra is *páciniaknak* tekintik őket. „Innen tizenegy orvos van, onnan egy sincs!” – mondja idős adatközlő.³²⁰ A másik adatközlő azt említi büszkén, hogy édesapja családja két tanítót és egy katolikus papot adott. (Apja bátyja – született 1886-ban – Pannonhalmán tanult, s annak ellenére római katolikus pap lett, hogy a görögkeleti keresztséget kapta.)³²¹

Karcsa viszonylag kevesebb gyereket taníttatott, s a tehetséges parasztyerek továbbtanulása inkább csak a második világháború után lett jellemző. Onnan sokkal több szakember került ki a mezőgazdaság számára, mint más értelmiségi hivatásra. Ugyanakkor igen sok lett a pedagógus Karcsáról, jelenleg a pácini iskolában is többen tanítanak közülük. Többen vannak ma rajtuk kívül is karcsai származású értelmiségiek Pácínban.

A karcsaiak kifejezetten arra büszkék, hogy az ő értelmiségük zömmel helyben maradt, szemben a pácinival. A karcsai ma is jobban ragaszkodik a szülőföldjéhez, a *karcsaisághoz*, mint a pácini a saját falujához.³²²

Egészében az értelmiség kiformalódásában és társadalmi szerepvállalásában is megragadható különbség a karcsaiak és a páciniak között, ami tükrözi falujuk közösségének mentalitását, de vissza is hat arra.

III. 1. Még néhány adat az eltérő mentalitáshoz

Megítélésem szerint a birtokstruktúrából, a földhöz való viszonyból, annak megtartó erejéből következett a karcsaiak legjellemzőbb tulajdonsága, amiben első-sorban eltértek, különböztek a páciniaktól. A falu adottságaihoz alkalmazkodva, egy erősen munkaközpontú paraszti közösség konzerválta a maga tradícióját. Mentalitá-

³¹⁹ Lovas Istvánné, szül. 1931.

³²⁰ Pecák Mihály, szül. 1925.

³²¹ Lovas István, szül. 1923.

³²² Nagy Géza, szül. 1932.

sára a földhöz való ragaszkodás, gyarapodására az újabb föld vásárlása volt jellemző, amihez igen szűkös gazdasági és társadalmi mozgástér társult. A gyenge társadalmi mobilitás csak növelte a szegények nagy számát, megmerevítette a paraszti munka és az abból való kilépés erővonalait. Alapvetően a munkából következik a karcsaiak mentalitásának számos fő eleme. – „Karcsán a paraszt addig dolgozott, amíg bele nem halt!” – mondják a páciniak. „A karcsaiak jobban a pénzre meg a földre hajtottak. A karcsaiak dolgozók voltak, de az idősök között vannak olyanok, akik még a faluból sem mentek ki soha! A felfogásuk, beállítottságuk, mentalitásuk... Ők: a pénz, meg a föld, meg a munka! A páciniak szerettek menni!” – tartja egy másik vélekedés. A karcsaiak viszont arra büszkéek, hogy náluk a munkát jobban bírták, jobban megbecsülték. Le is szólták a gyengébb munka miatt a pácinit. „Itt mondják például azt, hogy a pácini lány ment reggel kapálni, nem a vállán vitte a kapát, hanem a kezében. Kérdezik tőle:

– Hová mégy?

– Kapálni! (Vidáman, fennhangon mondja az adatközlő, közben kicsit mórikálja, riszálja magát.) Este jön haza a lány, kérdezik tőle:

– Hol voltál?

– Ka-pál-ni... (Mély hangon, erős fáradtságot mímelve szól itt.)”³²³

A páciniak ítélete olykor igen sommás volt a karcsaiak mentalitásáról. „Pácini műveltebb volt, Karcsára azt mondták, hogy buta. De nem buta volt, hanem sok jószágja volt, inkább azzal foglalkozott. Pácini *meg kitartó* volt (rátartí, V. Gy.)”³²⁴ „A karcsai nép munkásabb, de butább!” „A karcsaiak *dolgosabbak*, de szeretik a pénzt megfogni. A páciniak jobban adnak a külsőségre: ruházatra, lakásra – régen is többet költöttek rá, mint a karcsaiak. Több pénzük van a karcsaiaknak: többet is dolgoznak, jobban is megbecsülik.” Azt egyik falu lakói sem tagadják, hogy ma is megérződik egy közös munkahelyen, hogy ki melyik faluból való. A páciniak azt vallják, hogy a modor, a megszólalás árulkodik ma már csak a lakóhelyről. A páciniak általában szókimondóbbak a másik falu megítélésében, a karcsaiak gyakran azzal hátrítják el a kérdést, hogy ők ezzel „nem foglalkoztak”. A Pácini kapcsán gyakran felmerülő polgárosodást, tempósabb változást karcsai adatközlőm így üti el: „A páciniak csak a szépre emlékeznek! Azt nem mondják, hogy a két háború közt még a református paplak és a gyógyszerár között volt a főutcán az apaállatok olja!”

Az adatokat lehetne sorolni, annyi azonban már a fentiekből is kitűnik, hogy az egymásról alkotott vélekedést, főleg a páciniak gyakori véleményformálását a paraszti munka változó értéke, a hagyományos paraszti szemlélethez való ragaszkodás, egészében a tradicionális paraszti műveltség átalakulásának változó tempója diktálta. Karcsa egészében konzervatívabb volt, különösen a második világháborúig, Pácini – eltérő gazdasági-társadalmi feltételei miatt – könnyebben hatott a hagyományos struktúra átalakítására. Ez a folyamat a hagyományos paraszti társadalom és műveltség átalakulásának lényegében utolsó stádiumában vált karakteressé, s ragadható meg a néprajz módszereivel.

³²³ Nagy Géza, szül. 1932. (Karcsa)

³²⁴ 1997-ben gyűjtött adat, amikor a régi, jól ismert adatközlő nem volt hajlandó magnetofonra mondani véleményét.

III. 2. Falucsúfolók

A Bodroghöz néprajzi irodalmában jól ismert, tréfás, humoros rövid folklór-történetek, a falucsúfolók az átlagosnál nagyobb számban maradtak fent Karcsa és Pácín viszonylatában.³²⁵ Megítélesem szerint e rövid történetek akkor is alkalmasak az identitástudat, illetve a másság kifejezésére, ha azok általánosan ismertek és elterjedtek, akár Európa más tájain is. A falucsúfolók egyik legérdekesebb műfaji sajátossága talán éppen az, hogy bennük annyi – felismerhető, vagy csak sejthető, vélhető, elfogadható – lokális kötődés van, hogy a helyszínen fel sem merül a történet hitelének, lokális kötődésének megkérdőjelezése.³²⁶

A falucsúfolók jelentős része ma is él, ismerik azokat a fiatalabb generációk is, ám azok funkciója az elmúlt évtizedek során jelentős változáson ment át. Azzal, hogy a települések közösségei nyitottabbá váltak, gyakori közöttük az összeházasodás, szaporodtak a találkozási alkalmak és gazdagodtak a kapcsolatok, ezek a csúfolók is „hagyománnyá” váltak, s elmondójuk mindig gondot fordít a történet bántó élének elvételére, számos mentséget és magyarázatot keresve a másik közösség számára, amiért azzal az elmondottak „megtörténhettek”.

Szembetűnő, hogy Pácín és Karcsa viszonyában, ahogyan a másik település megítélésében általában is, Pácín az aktívabb: a csúfolók többségét ők mondják Karcсарól, a történetek náluk gyakrabban használtabbak, foglaltabbak. A karcσαιak leginkább visszafordítják ugyanazt a csúfolót, a páciniaknak címezve a történet helyszínét.

Olyan kifejezést, ami jószerével állandó jelzőként rögzült településeink nevéhez, csupán kettőt tudunk: Pácín, illetve a páciniak *gemes(ek)*, Karcsa, illetve a karcσαιak *kotorás(ok)*. A helyi hagyomány az egyiket azzal magyarázza, hogy a páciniak megették a gémet, a rossz húsú vízimadarat, a karcσαιak pedig a *kotorát*, egy helyi gyékényfajta lisztes gyökerét fogyasztották ínségeledelként.³²⁷ Ezeken kívül csupán egy, lényegében lokalizálható csúfolót ismerünk, ami lényegében egy gesztus, egy mozdulat és egy rövid mondat: – *Jaj, a kisujjam!* – mondták a páciniak a karcσαιaknak, miközben megrázzák kezüket, mint aki azt fájdalmasan megütötte. A hagyomány szerint ugyanis, az angyalok egyike, mikor azok repülve hozták a karcσαι templom harangját, megütötte az ujját, s a harangot a Karcsa vizébe ejtették. A néphagyomány ezzel a történettel adott magyarázatot arra, hogy Karcsa gyönyörű Árpád-kori templomában nincs harang.³²⁸

Egy olyan helyi történetet találtam, ami – a fentiekkel összefüggésben – jellemző mentalitást figuráz ki, s nem egyszerően csak az ostobaságot veszi célba. A páciniak mondták az „egyszeri” karcσαι lányról, hogy amikor felvették a szekérre, s bízatták, hogy tegye le a hátáról a batyut, azt válaszolta: – Nem teszem le, mert

³²⁵ A műfajról általában: Kovács 1966., Gunda 1989. 145–174. A Bodroghöz vonatkozásában: Berecz é. n., Berecz 1901., Balassa 1975. 13–16., Vö. még: Viga 1994. 333–348., Viga 1996. 166–183.

³²⁶ Balassa Iván hívta fel a figyelmemet arra, hogy a falucsúfolókban rejlő, eltérő vonások kifejeződését már 1798-ban felismerte és megfogalmazta Szirmay Antal.

³²⁷ A terepen gyűjtött adatokat vö. Nagy 1992. 181.

³²⁸ A történetet Tompa Mihály is feldolgozta A karcσαι templom című versében. A helyi hagyományhoz: Balassa 1975. 20.

sietek! Ezt a páciniak jellemzőnek vélik a rendkívül dolgoz, mindig a munkában levő karcsaiaakra.

A többi falucsúfoló jobbára általánosan ismert a Bodroghöz falvaiban. Ismerik őket a karcsaia is, de a páciniak használták őket jobban Karcsa megítélésére. Ennek háttérben felsejlik mindaz, amit jelen tanulmány más részleteiben a két falu közötti különbségről megfogalmaztam.

Felhajtották a legyet a padlásra, s elvették a lábtót, hogy ne tudjon lejönni.

Liba helyett megtépték a meszes fazékat.

Disznó helyett a furikot perzselték meg.

A kiscsikót a verembe zárták, hogy ott egerésszen.

Újságpapírt (cigaretta-papírt) tettek a kismalac lába alá, hogy felérje a válót.

A kerítésre terítették a krumplilángost, hogy száradjon.

Nagyponyvát terítették a házra, mikor jött a vihar.

Sorompót tettek a két krumpliföld közé, hogy a krumplibogár ne mászon át egyikről a másikra stb.

Folytathatnám a sort, mindez azonban csupán a két település konkrét viszonyában érdekes. Elő-előkerültek ezek a „történetek” a közös munkák során, más találkozási alkalmakkor, s – humoros voltuk ellenére – úgy működhetek, mintha az adott történet a másik településen valóban megesett volna. Befolyásolta, közvetve formálta ez a másik falu népének megítélését, a róla kialakított képet.

III. 3. Viselet

Szembetűnő megnyilvánulása volt a két falu különbségének a viseletük.³²⁹ Hasonlóan a műveltség más területeihez, itt is megállapítható, hogy Páciban lényegesen korábban lezajlott a kivetkőzés, végbement a hagyományos viselet elhagyása, s lényegesen gyorsabban tért hódított a gyári textíliák hasznosítása. Általános a vélekedés, hogy a páciniak többet adtak a külsejükre, a karcsaia – a ruházkozásban is – lassabban követték náluk a divatot.

Bár a közös gazdálkodás bevezetése előtt még a páciniak is termesztettek kendert, a háború után annak feldolgozása már nem volt jellemző. Karcsán az 1950-es évekig általános volt a fonó, s a második világháború előtti években a karcsai asszonyok még eladásra is szőtték a kendervásznat: a sárospataki piacra hordták azt eladni.³³⁰ A páciniak a viseletükhöz már a második világháború előtt sem nagyon használták fel a vásznat: legfeljebb az alsónemű készült belőle, s befestve hordták alkalmanként felsőruházatként.

Mindkét településen megmaradt viszont a háziszóttas *katrinca*, hímzett kötény és a *lakodalmas kendő* készítése és használata. Idősebb adatközlőim szerint ezek szőtt, illetve varrott díszai alapján felismerhetők, hogy páciniak vagy karcsaia, ám a minták eltéréseit nem tudtam egyértelműen megállapítani. Úgy tűnik, hogy az alkalm-

³²⁹ A két szomszédos falu – de valójában az egész Bodroghöz – hagyományos viseletéről, annak változásáról nem áll rendelkezésre feldolgozás. Jelen fejezet csupán a szűkebb téma, a két település kultúrájának vonatkozó összevetése szintjén közöl adatokat a szerző saját gyűjtései alapján.

³³⁰ Nagy 1971. 169–180.

zott színekben nem volt jelentős különbség, legfeljebb annyi, hogy a karcsaiak az élénk rózsaszínt és a pirosat együtt is alkalmazták a varrott mintáknál.

Karcsán az 1950-es évekig élt a hagyományos viselet, Pácinban az 1930-as években már a legidősebbek is elhagyták. A karcsai férfiak legidősebbje még hordta a vászongatyát a háború utáni esztendőkből. Egyértelműbb a női viselet különbözősége. A páciniak azt mondják, hogy a karcsaiak női viselete *tótos, olyan volt, mint a tótoké*. „Más volt, ég és föld volt a nők viselete a két faluban. Karcsán *mézeskalács-rózsaszín* meg a *levélzöld* volt a divatos szín. A ruhájuk meg széles volt, ráncos szoknyát hordtak, meg fehér alsót, csipkével. Ezt ők sokáig hordták, az öregek tán még ma is úgy járnak vasárnap a templomba! A fejük is úgy volt bekötve, mint a *tótoké*-nak. A fiatal asszonyok fehérben jártak, s a menyasszonyi ruhát hordták addig, amíg az első gyerek meg nem született. Pácinban már régen csak sima ruhát hordanak az asszonyok, régen nincs viselet.”³³¹ Pácinban *blúz* volt a női ing neve, Karcsán – az 1950-es évek előtt *litya*, illetve *ráncoska*.³³² Rajta *pruszlikot* viseltek, alul keményített *széles szoknyákat*, *sok szoknyát*, leginkább színes, rózsás anyagból. Gyakran rózsás volt az utolsó időszakban a hosszú ujjú női ing is, gombos kézelővel, gallérral vagy felálló nyakkal. A karcsai asszonyok fejükön fekete selyem *hátrakötőt*, *fejszorítót* hordtak, azon rózsás *kázmérkendőt* viseltek. Általános volt a háború előtt a *kötő*, ami gyakran volt *mejjes*: széles, kivasalt pánttal, hátul a pánt csokorra kötve. Gyakori volt még a vászonblúz a háború után is: anyaga jobbára házivászon, legfeljebb a vállán és az alján volt gyolcsbetét.

A pácini viselet az emlékezetben megfogható időszakban már nem volt hagyományos, s nem volt egységes. Egyszerű vászonblúzt és szoknyát, gyakran egybe szabott *ruhát* hordtak a nők, lábukon csizmát vagy papucsot viseltek. Fejükön piros- vagy kékpetyyes kendőt hordtak. Multságokon a lányok fehér vászonblúzt, hozzá sötétebb szoknyát viseltek, mely nemzeti színű szalaggal volt díszítve. A férfiak *priccses nadrágot* viseltek, vászongatyát az emlékezetben elérhető időszakban már nem hordtak.

Felbukkannak a falucsúfolókban az eltérő ruházkodási jegyek is. A karcsai lányokat azzal ugratták a páciniak, hogy *buszárnadrágot* hordanak: hosszú, feszes, piros bugyogót viseltek az 1940-es években még az aratásnál is, ahol együtt dolgozott a két település fiatalsága.

Karcsán és Pácinban is volt *varrónő*, az előbbi helyen azonban az 1950-es évekig inkább *hagyományos* dolgokat varrt. Pácinban már sokkal inkább a divat diktálta a készítményeit. Jelentősen befolyásolta a viseletek alakulását, hogy Pácinban több üzlet volt: zsidók, Hangya szövetkezet, ahol a különféle gyári textíliák beszerezhetőek voltak. De hatott a divatra is a határőrség jelenléte, nem utolsósorban a kastély lakói és azok vendégei által felvonultatott ruházat.

A második világháborúig mindkét településen általános volt a nőknek a hosszú haj: *csurkába* fonva, vagy – két ágból – *kontyba* feltűzve. Karcsán az 1950-es években még elképzelhetetlen volt a dauerolt haj; a páciniak pár évig Újhelybe jártak

³³¹ Rimár Andrásné, szül. 1920. Saját gyűjtés, 1986.

³³² Nagy Géza szóbeli közlése. Vö. Nagy 1992. 201, 252.

fodrászhoz, majd – 1950 táján – fodrász költözött a faluba, s általános lett a városias frizura a fiatalabbak körében.

Egészében úgy tűnik, hogy a pácini női viselet már az 1930-as években a városi formát mutatta, s lényegesen hamarabb elhagyta a hagyományos öltözetet, befogadta a polgári divatot, mint a hagyományörző karcsai ruházkodás. (Adatközlőim megjegyzik azonban, hogy Nagyrosvány lakosai ebben még Pácint is megelőzték.)

III. 4. Bálók, tánc

Gyorsabban alakul át Páciban a hagyományos műveltség igen fontos és jellemző eleme, a tánc is. Az 1920–30-as években a pácini bálókban már *tangót*, *keringőt* is táncoltak a *csárdás* mellett, s hamar elterjedt a *foxtrott* is. Tánciskolát működtetett a faluban egy tánctanár az 1930-as évek végén, de a fiatalok jobban egymástól tanulták el a táncokat. Páciban már a háború előtt volt kultúrház, ahol havonta voltak bálók. Cigányok húzták a talpalávalót, a lányok valamelyik szomszédban főzték nekik is a vacsorát. Az ételmezt a lányok vitték, az italról a fiúk gondoskodtak. Voltak télen szombat esti összejövetelek is, de volt tánc – *flótás* játszott – a fonóban is.

A tánc alkalmi Karcsán sem voltak mások, de jobban őrizték a táncban a hagyományt. „Táncolni sem úgy táncoltak, mint mi. Az én lánykoromban már a fox ment, meg a *vansztepp* – ott még a régi táncok mentek! Ezt is cigányok játszották. Ha együtt voltunk a karcsaiakkal, akkor mi is ugyanazt táncoltuk (mint ők).”³³³

III. 5. A közösségi normák kontrollja: a sport

A közösséghez való tartozás kifejezésének, a saját közösség normái másokkal való összevetésének egyik sajátos színtere a sportversenyeken, főleg a labdarúgó-mérkőzéseken volt. Szinte kulminált ilyenkor annak kifejezése, hogy az egyén elválaszthatatlanul részese a maga csoportjának, s a sikerben, a győzelemben, illetve a vereségben mindez manifesztálódott. A versenyzés, illetve a versenyzőknek való szurkolás lelkiállapota nem hasonlítható semmi máshoz: különösen a csapatsportban az egyén – mind a küzdő, mind az őt buzdító – önmagában hordja és kifejezi közössége egészét. Ilyenkor jószerevélt eltűntek a közösség belső hierarchiájának és tagolódásának jegyei, az *azonosság* és a *mátság* kifejezése mindent elfedett.

A rivalizálás már az iskolai *tornavizsgák*on megkezdődött: a versengés szelleme, a szomszédos közösséghez tartozók legyőzésének vágya már a gyermekekben kialakult. Már a második világháború előtt együtt volt a karcsai, pácini és a becskedi iskolák tornavizsgálata: felváltva, hol Karcsán, hol Páciban. Túl a szülők általános elvárásán, hogy a saját gyerekük ügyes, lehetőleg *különb* legyen a többinél – mindezt persze a szülő habitusa erősen befolyásolta –, itt nagyobb tét is volt: az adott közösséget képviselő gyermek sikeréért való aggodás, amiben a közösség sikere nyilvánulhatott meg. Fontos volt, hogy melyik gyerek győz a futásban, magasugrásban, távolugrásban!³³⁴

³³³ Rimár Andrásné, szül. 1920., Tóth Miklósné, szül. 1919. Pácin.

³³⁴ Nagy Géza, szül. 1932.

Nem voltak lényegtelenek a versengés külsőségei sem. Mivel a vizsga programjában a három falu – egyenként általában 10 fő körüli – csapatának versengése is szerepelt, az egyes közösségek *egyenruhába* öltöztették gyerekeiket, „képviselőiket”. A pácini lányok előző este akáclúggal, mosószóddával haját mostak, apró fűrtökbe fonták a hajukat, hogy az megszáradva, kibontva göndör legyen. A lányok viselete fekete lakkcipő, fehér zokni, fehér színű, selyem rakott ruha volt, az alján nemzeti színű szalaggal. A ruhának puffos ujjja volt, a rövid ujj szélén széles nemzeti színű szalag. A ruhára piros, gombos mellény került, a gombok zsinórral voltak összefogva. A fiúk sötétkék rövidnadrágban, fehér ingben, fehér zokniban és fekete lakkcipőben szerepeltek. A másik két település gyermekeinek ruházata sokban hasonlított, s jellemző volt mindegyik csapatra a nemzeti színű zászlók nagy száma és szerepe, a programra pedig a helyi népdalok és nemzeti érzelmű énekek megjelenése.

A tornavizsga különleges alkalom volt, ahol megjelentek a szülők, nagyszülők, de – az emlékezet szerint – soha nem konfrontálódtak egymással a közösségek. A siker fontos volt, de nem számított valódi kudarcnak a sikertelenség sem. A résztvevők belátók voltak, a gyermek volt annyira megkülönböztetett tagja a közösségnek, hogy nem ment „vérré” a küzdelem. Az 1950-es években aztán – együtt a két falu viszonyának változásával, a pedagógusok kapcsolataival, s más, külső tényezők hatásával – egyre kevésbé maradt meg a gyermek tornaversenyek rivalizáló hangulata.

Sokkal erőteljesebb volt, s napjainkban is az, a futballmeccseken való rivalizálás. Ma már csak a meccseken van meg a régi ellentét, de ott sem a korábbi formában. A küzdelem végén a viszály elcsitul, s a két falu lakói akár együtt isszák meg borukat, sörüket, hogy az izgalmakat leöblítsék!

A labdarúgás az 1920-as években nyert teret falvainkban. Mezőkövesdi summások terjesztették el – *Nagy Géza* vélekedése szerint³³⁵ – a labdarúgást Karcsán. Amíg a második világháború előtt még csak alkalmi csapatok mérköztek, azután, különösen a területi bajnokság megszervezésével, rendszeressé váltak a megmérkőzések, s a 90 perces csaták a két település rivalizálásának igazi alkalmai lettek. Kifejeződött a meccsek során Karcsa és Pácina – változóan – eltérő gazdasági, társadalmi és kulturális kondíciója és jellege.

Más volt a csapatok kialakításának háttere, lehetősége. Pácinaiban – a karcsaiak szerint – a határőrségből toborozták a jó futballistákat, eleve odairányítva a tehetséges fiatalokat. A karcsai csapatot – a páciniak szerint – a Dózsa Tsz patronálta, azért juthatott a megyei I. osztályba. (A karcsaiak maguk is bevallják, hogy a játékosok egy része a szövetkezetben kapott állást.) Volt, hogy a karcsaiak pataki diákokkal erősítettek. Egészében, a csapatok szervezésében szerepe volt annak az ellentmondásos gazdasági-társadalmi viszonyrendszernek, ami a magyar labdarúgást máig jellemzi. Ennek megfelelően nagyon sok előítélet és igazolhatatlan vélekedés jelenik

³³⁵ A jeles karcsai néprajzos pedagógus nagy segítségemre volt témám feldolgozásában; abban is, hogy a településeket jól ismerő társadalom- és kultúrakutató is elkötelezett tagja a saját közösségének, s vélekedése egyik jellemző megnyilvánulása – helyben élő értelmiségiként – a két település viszonyának. Sajnos, itt már csak halála után, rá jó szívvel emlékezve lehetek hálás szíves segítségéért.

meg a pácini és a karcsai csapat megítélésében is, ami azonban már nem tartozik vizsgálatunk tárgyához.

Nagyon lényeges a szurkolói kör. A két falu férfilakosságának jelentős része megjelenik, igen sokan feleségestől. Igazi ünnep ez mindenki számára, amit már napokkal előbb találgatások, fogadkozások, olykor fogadások előznek meg. Nem ritkák a vendég rokonok sem; igazi ünnepi szervező erő a család, helyi társadalom számára a két települést reprezentáló csapatok megmérkőzése. A szurkolók közé tartoznak még a lelkészek is, ami persze ma már elsősorban a személyiségük miatt fontos.

A mérkőzés alatt erősen megnyilatkozik a két település viszonya, egymásról való vélekedése. A két falu/csapat szurkolói – lehetőség szerint – a pálya két ellentétes oldalán helyezkednek el, s miközben megjegyzéseket tesznek a másik félre, önmagukat is gerjesztik. A bekiabálások nem csupán a játékvezetőt érintik, hanem elhangzanak a jól ismert falucsúfolók, a másik közösség csökkent értékét kifejező jelzők – olykor persze csak az ellenfél egy-egy játékosának, mint a másik közösség képviselőjének címezve. Ebben a faluközösség hangadói járnak az élen, akik általában jobb beszédűek, s jobban ismerik a két település hagyományát is. Előfordultak még verekedések is. „Régen képesek voltak összeverekedni a meccsen! Ittak egy kis sört, ha bement a gól, képesek voltak verekedni is – *aki olyan volt!* Kiabáltak át a pálya egyik oldaláról a másikra egymásnak a szurkolók, csúnyákat is! A játékosokra is!”³³⁶

A meccseknek jellegzetes utóéletük volt: a győztes oldalon arról folyt a beszélgetés még hosszú időn át, hogy a másik falu népe gyászban van a vereség miatt. A vesztesek pedig magyarázatot kerestek a kudarca: maguk gyengeségében, még inkább a másik fél – vélt vagy valós, de megváltoztathatatlanak tűnő – előnyének okában.

A futballban tetőzött, s élt legtovább a két település közösségének ellentmondásos viszonya, versengése. „Mióta futballmeccs van, azóta Karcsa meg Pácín, a két szomszédvár megölte volna egymást!”³³⁷ „Ma már csak a meccseken van meg a régi ellentét. Nem baj, ha bárhol veszítenek is, csak egymás ellen ne! Karcsa meg Pácín egymás ellen nem szeret veszíteni! Ez így van ma is! A fiatalok jóban vannak, de a meccs miatt még ma is ugratják egymást. Jöttek haza a busszal, mondták: – Ki van téve Karcsán a fekete zászló!”³³⁸

Napjainkra azonban egyre jobban elcsitultak ezek az ellentétek, s egyre kisebb jelentősége van magának a hétvégi futballmeccsnek is. Amíg még az 1960–70-es években elengedhetetlen eseménye volt a férfiak hétvégi programjának a meccs, mára ennek szerepe erősen csökkent, s a fiatalok számára is elveszítette korábbi jelentőségét. Ezzel együtt csökken az identitástudatnak, illetve a másságnak az a kifejeződése és kifejezése is, ami ezeket az alkalmakat évtizedeken át jellemezte. Vele – egészében – a közösséghez való tartozás tudata.

³³⁶ Pácín, L. V., szül. 1953.

³³⁷ N. G., szül. 1930. Karcsa.

³³⁸ L. I.-né, szül. 1921. Pácín.

IV. Összegzés: a hagyomány és a változás néhány megjelenése a falusi kultúrában

A bizonyos fokig hasonló, részleteiben eltérő táji, ökológiai adottságok, az azokhoz való alkalmazkodás formái, a gazdálkodás és annak változása, az ezekkel valamint a társadalmi adottságokkal összefüggően változó tempójú polgárosodás, a tradíció eltérő tempójú változása másfajta közösségi normatívákat alakított ki. Azokban másfajta emberi értékek kaptak prioritást, más habitusú, más mentalitású emberek váltak a közösség mibenlétét kifejezőkké. Ezek, kevésbé a korábbi generációktól öröklött, jobbra a 20. századi változások által formált közösségi normái alakították ki az egyes települések vélekedését a másokról, az ott élőkről. A *karcsaisággal* párhuzamosan formálódott meg a kép a páciniakról, a *pácinisággal* paralel pedig a karcsai nép másságáról, azok tulajdonságairól, egész közösségükre jellemzőnek vélt jegyeiről.

Jól megfigyelhető, hogy ez a vélekedés, a másik közösségről és az annak jellemzőit hordozó egyénekről szóló vélemény öröklődik, a lokális hagyomány részeként jelenik meg. „Mi ebbe már beleszületünk: Karcsa meg Pácín ellenség. Nem tudom miért!” – mondja a pácini adatközlő. Vagyis tanultak, jószerevel előítéletként is felfoghatók ezek a megítélések, hiszen ma már többségükben nem működnek az életmódnak, illetve a hagyományos műveltségnek azok az elemei, amelyek mindezt – jobbra a két világháború közötti években – megformálták. Az újabb generációk azonban újabb tartalmakkal töltik fel a kiürülő keretet, s a mai munka, mai kultúra és érintkezés színterein ismerik fel a másik közösségre jellemző tulajdonságokat. Mások tehát a színterei az eltérő vonásokkal való találkozásnak, minden fokozatosan „szelődül” a közös munkák, a két település napi kapcsolata révén, de ma is eleven tudás a fiatalok számára is.

Szembetűnő, hogy az értékítéletben Pácín járt elől: jobbra a páciniak szólták le a karcsaiakat. A róluk alkotott kép előterében olyan tulajdonságok, vonások állnak, amelyek korábban a paraszti közösségek általánosan becsült normái közé tartoztak: sok munka és a munkabírási, a paraszti földterület szívós gyarapítása, az előző generációk örökségéhez való ragaszkodás, a hagyományok és a szülőfalu megőrzése. A páciniak számára mindez más szerepet kap, párhuzamosan a gazdasági-társadalmi feltételeik változásával, a falu arculatának és tradicionális műveltségének lassú átalakulásával. Nem mondható azonban, hogy a páciniak egészében elveszítették volna korábbi paraszti mentalitásukat, azonban sokkal nyitottabbá váltak, s az egyéni lehetőségek és törekvések összehasonlíthatatlanul nagyobb teret kaptak, mint Karcsán.

A fentiek kiváltó okai és következményei olykor közösek, egészükben bonyolult és árnyalt összefüggésrendszert alkotnak. Pácín helye és helyzete, társadalmi struktúrája, a bárói család és a kastély jelenléte, a szembetűnően nagyobb társadalmi mobilitás néhány évtized alatt átalakítja a közösség egész működését és annak normáit is. Általában úgy vélték, hogy a karcsaiak *le voltak maradva* Pácínhoz képest, az ott élők *rendkívül dolgozók*, sőt, *a karcsai annyit dolgozik, hogy belehal*. Pácín ehhez képest *műveltebb* volt, ugyanakkor *rátartí, büszke*, kicsit *lenézték a karcsaiakat*. Magukat a

páciniai *modernebbnek, intelligensebbnek* vélik, hozzájuk képest a karcsaiakat *marad*nak.

Hangsúlyozni kell, hogy ennek a vélekedésnek, értékítéletnek különféle korszakai és szintjei vannak. Különösen markánsan van jelen a legidősebbek tudatában, a fiatalabb generációk jobbra tanulták ezt a vélekedést, de kiváltó okait közvetve tapasztalták csupán. Felerősítette a két falu szembenállását, egymás meg- (olykor el-) ítéleszt a hatalom által rájuk oktrojált közös közigazgatás és gazdálkodás, ami nem csupán a közösségek autonómiáját nem vette figyelembe, hanem azok eltérő műveltségi jegyeiről sem vett tudomást.

A másik faluról való vélekedés, az ott élők közösségi normáinak megítélése nem magában a paraszti társadalomban gyökerezik, hanem magának a társadalomnak és műveltségének átalakulása révén hangsúlyozódik, s válik az adott közösség tudásává, változó hagyománya részévé. A szomszéd falvak mindegyike – hozzájuk hasonlóan – a paraszti társadalom részese, s mint ilyen, hasonló társadalmi státust foglal el. A változással és változtatással párhuzamosan a közösség kialakít egy képet a szomszédairól, illetve megformál egy önképet, aminek eltérései – megítélésem szerint – a változás, a modernizáció eltérő tempójából, az innováció eltérő jelentőségéből fakad. (Emlékeztet a közösség önképe és szomszéd közösségekről formált képe *Tönnies, F.* és követői társadalom- és közösségfelfogására.³³⁹)

Az újabb generációk tudásának része az öröklött vélekedés, kvázi előítélet, más része folyamatosan újratermelődik a gazdaság, a társadalom és a kultúra felépítményének mindennapjaiban és ünnepeiben. Újabb elemei ma is születnek, részben az egyes közösségek tagjaiban empirikus úton, ami csak akkor válik a közösség vélekedésévé és tudásává, ha nem áll egészében szemben a korábban megtanult képpel, vélekedéssel.

Vizsgálatom szempontjából mindez egy táj, a reliktumnak megítélésem szerint egyáltalán nem tekinthető Bodroghöz egészen reprezentálja a két kiválasztott település révén a tradíció és a modernizáció, a változás viszonyát. Az egyes falvak, településcsoportok lehetősége más-más volt gazdaságuk, műveltségük átalakítására, az eltérő hely és helyzet ma is esélyegyenlőtlenségeket hordoz a 20. század végi generációk számára.

Az eltérő adottságok egy része öröklött, s jószerével meg nem változtatható. Más részük azonban a 20. század politikai, gazdasági, társadalmi átalakulásának, ellentmondásos és területileg egyenlőtlen változásának következménye. Mindez egészében hatott a tradicionális népi kultúra átalakulásának folyamataira is. A vizsgált táj, s reprezentáns falvainak eltérő jegyeit tehát magam az eltérő lokális adottságokból eredően eltérő modernizációban keresem, aminek igen sok összetevőjét a további kutatások során kell még feltárnunk.

³³⁹ Vö. Szabó 1993. 152–154.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 1963 Duna menti gyümölcsöskertek. Adatok a magyarországi déli Duna-szakasz népi gyümölcskultúrájának ismeretéhez. *Értekezések*, 271–305. Pécs
- 1973 A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. *Vízügyi Történeti Füzetek* 6. Budapest
- 1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* VII. Szekszárd
- 1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia* LXXXIX. 231–243.
- 2001 Gyümölcskultúra. SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Magyar néprajz* II. Gazdálkodás, 493–527. Budapest
- 2004 A vízhaszonvétel és árvízvédelem hagyománya Magyarországon. *Hagyomány és jövő*, 40–57. Lakitelek

ANELL, Bengt

- 1964 The ecological factor. *Folk* VI. 7–14.

BAKOS József

- 1950 A pataki múlt hétköznapijai. Adalékok Sárospatak gazdaságtörténelméhez. Sárospatak

BALASSA Iván

- 1956 Földosztó mozgalmak a Bodroghözben 1898-ban. Sárospatak
- 1973 Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI–XIX. században. *Ethnographia* LXXXIV. 53–79.
- 1975 Lápok, falvak, emberek. Budapest
- 1985 Az aratómunkások Magyarországon. Budapest
- 1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj

BALASSA M. Iván

- 1971 Méhesek a Hegyközben és a Bodroghözben. *Néprajzi Értesítő* LIII. 83–104.
- 1972 A hegyközi és bodroghözi méhészet. A méhtartás egész évi menete. *Dissertationes Ethnographicae* I. 113–150. Budapest
- 2000 Kiszéres települése és építkezése. VIGA Gyula (szerk.): *Kiszéres*, 129–165. Lokális és regionális monográfiák 1. Dunaszerdahely

BALÁSZ Vilmos

- 1942 Az Erdős Kárpátok és a Nagy-Alföld, ruszinok és magyarok. *Zorja* (Hajnal) II. 108–125. Ungvár

BALÁZS György (szerk.)

- 1998 A jobbágyszabadság és hatása a paraszti kultúrára. Budapest

BALOGH Pál

- 1908 Statisztikai adatok Zemplén vármegye néprajzához. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 73–78., 170–173., 205–211., 322–330. Sátoraljaújhely

BARABÁS Jenő

- 1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest

BARTHA Elek

- 2001 Egy felekezeti nagyrégió Európa közepén. A görög katolikus tér Kelet és Nyugat határán. *Ethnographia* CXII. 299–340.

- BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos
1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest
- BELÉNYESY Márta
1955 Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő XXXVII. 11–30.
- BELLON Tibor
1989 Ártéri gazdálkodás a Latorca mentén. KAPRÁLIK Zsuzsanna–D. VARGA László (szerk.): Néprajzi tanulmányok az Ung-vidékről. Néprajzi Közlések V. 19–26. Bratislava
1991 Ártéri gazdálkodás a Tisza mentén a XVIII–XIX. században. Alföldi társadalom II. 109–124. Békéscsaba
1996 Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században. Karcag
2003 A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Budapest
- BENCSIK János
1986 A folyók elválasztó, a révek összekötő szerepe a paraszti árucserében. SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Árucseré és migráció, 143–153. Miskolc
- BERECZ Károly
é. n. Bodrogi rigó dalok. Sátorlajújhely
1901 Bodrogi rigó láta kalács. Sátorlajújhely
- BERECZKY Ibolya, T.
1994 A folyószabályozások hatása a Közép-Tisza-vidék paraszti gazdálkodására. UJVÁRY Zoltán (szerk.): In memoriam Sztrinkó István, 175–184. Debrecen
- BÉL Mátyás
1984 Magyarország népének élete 1730 táján. (Válogatta, bevezette: WELLMANN Imre). Budapest
- BIHARY Emil
1988 Népszokások Kárpát-aljai oroszainknál. Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez, I. kötet 165–167., 198–200. Sátorlajújhely
- BODNÁR Lajos
1995 Latorca (és egyéb írások). Királyhelmec (Mécses Könyvek)
- BODNÁR Péter, Legényei
1903 Bodrogi köz a kivándorlás szempontjából. Budapest
- BODÓ Sándor
1979 Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. Ethnographia XC. 480–491.
1982 Egy pásztorkunyhó típus a Bodrogi közből. BALASSA Iván–UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, 199–201. Debrecen
1986 A mezőgazdasági termelés igaereje Magyarországon 1895-ben. Agria (A Dobó István Múzeum Évkönyve) XXII. 187–201. Eger
1988 Tokaj-Hegyalja körülhatárolása. BENCSIK János–VIGA Gyula (szerk.): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, 14–21. Miskolc
1990 A magyar paraszti termelés igaerejének története. Studia Folkloristica et Ethnographica 26. Debrecen
1992 A Bodrogi köz állattartása. Borsodi Kismonográfiák 36. Miskolc
- BOGOLY János
1992 Királyhelmec. Királyhelmec és a Felső-Bodrogi köz természetrajza és történelme. Bratislava

BOROS László

- 1980 Adatok a Bodrogzug agrár földrajzához. Szabolcs-Szatmári Szemle 2. szám 121–132.
- 1994 Adatok Felső-Zemplén 19. századi szőlő- és borgazdaságához. Néprajzi Látóhatár 3–4. szám, 205–218.
- 1996 A folyószabályozások hatása a Bodrogházban a társadalmi és gazdasági folyamatokra. Seminar k 150. výročíu založenia Združenia pre reguláciu Tisy v Medzibodroží, 56–72. Kráľovský Chlmec
- 1997 A folyószabályozások hatása a Bodrogházban a társadalmi és gazdasági folyamatokra. Tokaj és környéke. Földrajzi tanulmányok, 223–233. Tokaj–Nyíregyháza
- 1997a Adalékok a magyarországi Bodrogház társadalomföldrajzához. Tokaj és környéke (Földrajzi tanulmányok), 203–222. Tokaj–Nyíregyháza
- 1999 A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyháza
- 2000 A táj és az ember. A falu ökológiai feltételei, táj- és emberföldrajzi összegzés. VIGA Gyula (szerk.): Kisgyéres, 11–40. Lokális és regionális monográfiák 1. Dunaszerdahely

BOROSS Zoltán

- 1985 A csempészés emlékei Medvesalján a két világháború között. UJVÁRY Zoltán (szerk.): Gömör néprajza I. 179–183. Debrecen

BOROVSKÝ Samu (szerk.)

- é. n. Zemplén vármegye. Budapest

BORSOS Balázs

- 1994 A bodrogházi települések földrajzi és területhasznosítási típusai a XIX. század közepén. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. 307–344. Miskolc
- 2000 Három folyó között. A bodrogházi gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910). Budapest
- 2004 Elefánt a hídon. Gondolatok az ökológiai antropológiáról. Borsos Béla, Kiss Lajos András és Lányi András vitacikkeivel. Budapest

BÖHM Antal–PÁL László

- 1985 Társadalmunk ingázói – ingázók társadalma. Budapest

BRAUDEL, Fernand

- 2003 Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus – XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest

BULLA Béla–MENDŐL Tibor

- 1947/1999 A Kárpát-medence földrajza. Budapest

CHOLNOKY Jenő

- é. n. Hazánk és népünk egy ezredéven át. Budapest

CSEH Zsolt

- 2001 A Bodrogház paraszti polgárosulásához (Pácin példája). BALASSA Iván et. al. (szerk.): Előadások a Bodrogházról, 89–96. Sáropatak

CSILLÉRY Klára, K.

- 1977 A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. Ethnographia LXXXVIII. 14–30.

CSÍKVÁRI Antal (szerk.)

- 1940 Zemplén vármegye. Budapest

- CSOMA Zsigmond–LŐWY Lajos
 1994 Kóser vágás és a kóserborok, a nemzsidó vallású magyar parasztság tudatában. DEÁKY Zita–CSOMA Zsigmond–VÖRÖS Éva (szerk.): ...és hol a vidék zsidósága?... 95–129. Budapest
- CSORBA Csaba (közreadja)
 1990 Zemplén vármegye katonai leírása (1780-as évek). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 32. Miskolc
- DANKÓ Imre
 1964 A bodrogi Hosszúrét települése. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IV. 143–163. Miskolc
 1977 A sárospataki piac. *Opuscula Ethnographica*, 32–37. Debrecen
 2001 A Bodrogköz gazdálkodásának kérdései. BALI János–JÁVOR Kata (szerk.): Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére, 89–109. Budapest
 2001a A Bodrogközi csikászok. BALASSA Iván–DANKÓ Imre–J. DANKÓ Katalin–TAMÁS Edit–VIGA Gyula (szerk.): Előadások a Bodrogközről, 107–115. Sárospatak
- DOBROSSY István
 1969 Az aszalás mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban. *Ethnographia* LXXX. 514–536.
- DOBROSSY István–FÜGEDI Márta
 1981 Kenderfeldolgozás és vászonfelhasználás a Zempléni-hegyvidék falvaiban. SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről, 125–146. Miskolc
- DÓKA Klára
 1977 A Bodrog szabályozása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. 105–132. Miskolc
 1987 A vízi munkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918). Budapest
- DRÁBIKOVÁ, Ema
 1989 Človek vo vinici. Bratislava
- EAS.
 1991 Etnografický Atlas Slovenska. Bratislava
- ERDMANN Gyula
 1986 Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. SZABAD György (szerk.): A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról, 301–376. Budapest
- ÉBNER (GÖNYEY) Sándor
 1925 A Bodrogköz lápi községeinek településföldrajzi vázlata. *Föld és Ember* V. 65–102.
 1926 Adatok a Bodrog halászatához. *Néprajzi Értesítő* XVIII. 11–20.
 1929 Gyékényszövés a Bodrogközben. *Néprajzi Értesítő* XXI. 109–112.
- FAJTANOVÁ, Ľubica
 1978 Sezónna migrácia poľnohospodárskych robotníkov. *Slovenský národopis*, 73–82.
- FARKAS József
 1982 Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 8. Debrecen
- FARKASFALVY Ervin
 1938 Kereskedelem. A magyar Felvidék visszacsatolt részének statisztikája. Magyar Statisztikai Szemle XVI. 1080–1082.

- FEHÉR Alajos (szerk.)
1988 Bodroghöz (Ember – táj – mezőgazdaság). Miskolc
- FEHÉR György
2003 A termelés változó feltételei. ESTÓK János–FEHÉR György–GUNST Péter–VARGA Zsuzsanna: Agrárvilág Magyarországon (1848–2002), 91–122. Budapest
- FEJŐS Zoltán
1980 Kivándorlás Amerikába a Zemplén középső vidékéről. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX. 293–327. Miskolc
1993 A chicagói magyarok két nemzedéke (1890–1940). Budapest
1998 Modernizáció és néprajz. SZŰCS Alexandra (szerk.): Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban, 7–20. Budapest
- FÉNYES Elek
1836–40 Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben, I–VI. Pest
1851 Magyarország geographiai szótára. Pest
- FRAKE, O. Charles
1962 Cultural Ecology and Ethnography. American Anthropologist 64. 53–59.
- FRISNYÁK Sándor
1990 Adalékok a Bodroghöz történeti földrajzához (18–19. század). Separatum, Nyíregyháza
1995 Adalékok a Bodroghöz történeti földrajzához (18–19. század). Tájak és tevékenységi formák (Földrajzi tanulmányok), 161–181. Miskolc–Nyíregyháza
1996 Az Alsó-Bodroghöz helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában (18–19. század). Seminar k 150. výročiu založenia Združenia pre reguláciu Tisy v Medzibodroží, 22–55. Kráľovský Chlmec
2005 A Felső-Tisza-vidék ősi ártéri gazdálkodása. A földrajz dimenziói, 235–247. Budapest
- FRISNYÁK Zsuzsanna
2002 Szekerezés a vasutakhoz. A magyarországi vasútállomások vonzáskörzetei, 1895. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLI. 147–170. Miskolc
- FÜGEDI Erik
1966 Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. Agrártörténeti Szemle VIII. 313–331.
- FÜGEDI Márta–VIGA Gyula
1994 A bodrogszentesi sírkövek és díszítményeik. Ethnographia CV. 129–144.
- GALGÓCZI Károly
1855 Magyarország, a szerb vajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest
- GEÖCZE Sarolta
1896 A Bodroghöz a szabályozás előtt és után. A Bodroghözi Tiszaszabályozó Társulat Monográfiája (1846–1896), 113–147. Budapest
- GÉCZI Lajos
1993 A népköltészet mai állapota egy zárt kisebbségi csoportban. Néprajzi Látóhatár II. 1–2. szám 161–166. Debrecen
- GUNDA Béla
1958 Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. Ethnographia LXIX. 567–577.
1984 A szatmári hagyományos népi műveltség etnogeográfiai helyzete. UJVÁRY Zoltán (szerk.): Tanulmányok Szatmár néprajzához, 35–137. Debrecen

- 1986 Megjegyzések a kulturális ökológiához. Új Forrás. Október, 3–13. Tatabánya
- 1989 Falucsúfolók. A rostaforogató asszony. 145–174. Budapest
- GUNST Péter
- 1998 A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. GUNST Péter (szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Budapest
- GUNST Péter–HOFFMANN Tamás (szerk.)
- 1976 A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). Budapest, Akadémiai Kiadó
- GYIMESI Sándor
- 1970 A polgári átalakulás felé. VARGA Gáborné (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára, 35–40. Miskolc
- 1975 A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Budapest
- GYÖNYÖR József
- 1989 Államalkotó nemzetiségek. Bratislava
- GYÖRFFY István
- 1993 A néphagyomány és a nemzeti művelődés. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 1. Debrecen
- GYURGYIK László
- 1990 Ingázás Szlovákiában – adalékok egy társadalmi-gazdasági jelenség megközelítéséhez. Új Minden Gyűjtemény 9. 139–156. Pozsony
- HOFFMANN Tamás
- 1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. Ethnographia LXXXVI. 398–414.
- 1989 Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – Adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben. Janus VI. 1. szám 59–75. Pécs
- 1994 Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések. KISBÁN Eszter (szerk.): Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás, 233–247. Budapest
- HOFFMANN Tamás
- 1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest
- 1994 Erdő és kultúrtáj – európai vázlat. NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Studia Comitatus 23. 73–99. Szentendre
- 1998 Európai parasztok. A munka. Budapest
- 1998a Barna vagy fekete (Néprajzi elméletek német nyelven). Népi kultúra – Népi társadalom XIX. 9–26. Budapest
- HÓGYE István
- 1986 Szőlőmunkák és munkabérek Hegyalján a XVII–XVIII. században. Borsodi Levéltári Évkönyv V. 185–226. Miskolc
- 2000 A település történetének vázlata 1945-ig. VIGA Gyula (szerk.): Kisgéres, 47–72. Lokális és regionális monográfiák 1. Dunaszerdahely
- IKVAI Nándor
- 1977 Az Ipoly menti falvak néprajzi képe. IKVAI Nándor (szerk.): Börzsöny néprajza, 627–646. Szentendre
- 1991 Ökológia és agrokultúra (A hagyományos gazdálkodás és a környezet összefüggései a Kárpát-medencében.) A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX. 329–337. Miskolc
- ISTVÁNOVITS Márton
- 1979 Hagyomány. Magyar néprajzi lexikon 2. 393. Budapest

- JANÓ Ákos
1986 A Bodroghöz néprajzi irodalma. VIGA Gyula (szerk.): Fejezetek a Bodroghöz néprajzából, 73–99. Miskolc
- KALAVSKY, Michal
1994 Vallási és nyelvi viszonyok Zemplénben a 18. század derekán. LISZKA József (szerk.): Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi részén, 312–315. Acta Museologica 1. Komárom–Dunaszerdahely
- KÁDÁR László
1943 A magyar ember a magyar tájban. BARTUCZ Lajos (szerk.): Magyar nép, 69–90. Budapest
- KÁROLYI Zsigmond–NEMES Gerzson
1975 Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei. Vízügyi Történeti Füzetek 8. Budapest
- KESZEG Vilmos
2003 Tájban élő ember: hiedelem és biográfia. VIGA Gyula–HOLLÓ Szilvia Andreea–CS. SCHWALM Edit (szerk.): Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából, 133–150. Budapest
- KISBÁN Eszter
1987 „Köleskását hoztam, mégpedig cukrozva...” A cukor bevezetése a parasztnál Magyarországon. Agria XXIII. 239–264. Eger
- KISS Károly
1896 A Bodroghöz köz- és mezőgazdasági szempontból. A Bodroghözi Tiszaszabályozó Társulat Monográfiája (1846–1896), 45–60. Budapest
- KISS Lajos
1961 A régi Rétköz. Budapest
- KOSSUTH János
é. n. Szőlőművelés és gyümölcstermelés. BOROVSKY Samu (szerk.): Zemplén vármegye, 188–199. Budapest
- KOVÁCS Ágnes
1966 A rátótiadák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai. A Magyar Népmese-katalógus Füzetek 3. Budapest
- KÓSA László
1967 Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata (Adatok a sarló–kasza eszközváltáshoz). Ethnographia LXXVIII. 22–40.
1982 Ember és táj. Jegyzetek a magyar nép környezetalkító munkájáról. BALASSA Iván–UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, 15–20. Debrecen
1987 Integrálódás és differenciálódás. Etnokulturális folyamatok a szlovákiai magyarok legújabb történetében. Folklor és tradíció IV. 219–227. Budapest
1990 Paraszi polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Studia Folkloristica et Ethnographica 27. Debrecen
- KROEBER, A. L.
1931 The Culture–Area and Age–Area Concepts of Clark Wissler. RICE, S. A. (ed.): Methods in Social Science, 248–265. Chicago
- KUCZY Károly
1976 Vízi élet, népi hajózás Foktőn. Kalocsa

- KUKNYÓ János
1973 A szabolcs-szatmári almatermő körzet kialakulása. *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* 5. Földrajz, 57–80. Nyíregyháza
- LÁZÁR István
1974 Kiált Patak vára. Budapest
- LISZKA József
1998 „Tudománynak kezdetiről”. Budapest–Dunaszerdahely
1998a A (cseh)szlovákiai magyarság populáris kultúrája (1918–1998). Vázlat. TÓTH László (szerk.): A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története (1918–1998), 168–206. Budapest
- MAGDA Pál
1819 Magyar Országnek és a’ határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geográfiai leírása. Pest
- MAGOCSI, Paul Robert
1978 *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus’ 1848–1948*. Cambridge
- MAILÁTH József (szerk.)
1896 A Bodrogi Tiszaszabályozó Társulat Monográfiája (1846–1896). Budapest
é. n. (1900) Mezőgazdaság és állattenyésztés. BOROVSZKY Samu (szerk.): Zemplén vármegye, 172–187. Budapest
- MAJDÁN János
2002 A vasút polgárosító hatása. TÓTH G. Péter (szerk.): *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában*, 303–324. Veszprém
- MAKKAI László (szerk.)
1966 Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Budapest
- MÁRKUS Mihály
1964 Magyar szarvasmarha az Alacsony-Tátrában. *Ethnographia* LXXV. 467–470.
- MENDÖL Tibor
1947 A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. Budapest, Néptudományi Intézet
- MOLNÁR András
1799 Tekintetes, nemes, nemzeti Zemplén vármegye leírása. OSZK. Kézirattára, Quart Hung. 61.
- MÓRA Ferenc
é. n. Utazás a földalatti Magyarországon. Budapest, Genius Kiadó
- MÜLLER Róbert
2000 A középkor agrotechnikája. BENDE Livia–LŐRINCZY Gábor (szerk.): A középkori magyar agrárium, 27–44. Ópusztaszer
- NAGY Éva
1971 A kendervászon a karcsai népeletben. KOVÁTS Dániel (szerk.): *Abaúj és Zemplén népeletéből*, 169–180. Sátoraljaújhely
- NAGY Géza
1977 Karcsa mai család- és ragadványnevei. *Magyar Személynévi Adattárak* 16. Budapest
1978 Tájszavak a bodrogi Karcsa községből. *Magyar Nyelvjárások* CII. 96–108.
1992 Bodrogi tájszótár. Pácin
1999 A Bodrogi helytörténeti és néprajzi bibliográfiája, 1837–1997. Bodrogi Füzetek 12–13. Sárospatak–Karcsa

NÁDASI Éva

- 1985 A gazdálkodás és az etnikum viszonya. SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, II. Kiegészítő kötet, 23–26. Miskolc

NEUPAUER Kamill

- 1989 Mária Terézia úrbérrendezése Bereg, Máramaros, Ung és Ugocsa megyében. Budapest

OROSZ István

- 1965 A differenciálódás és kisajátítás. SZABÓ István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914). II. 9–145. Budapest
1979 Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. KOVÁCS Endre (főszerk.): Magyarország története 1848–1890. 1039–1117. Budapest
1994 A tartásmód átalakulásának kérdései a magyarországi állattenyésztésben a XIX. század első felében. KULCSÁR Árpád–SZULOVSKY János (szerk.): Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára, 167–177. Budapest

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1973 Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi kultúra – Népi társadalom VII. 327–367. Budapest
1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest
1984 Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. KUNT Ernő–SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, 61–73. Miskolc
1988 Cseregyermek. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben. Életmód, foglalkozás, nemzetiség, 145–156. Debrecen
1991 A történeti források szerepének változása a magyar néprajzban. UJVÁRY Zoltán (szerk.): Történelem, régészet, néprajz, 125–133. Debrecen

PALOTÁS Zoltán

- 1990 A trianoni határok. Budapest

PÁLL István

- 1986 Árucsera a Tisza két partja között. SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Árucsera és migráció, 155–164. Miskolc

PETRICHEVICH-HORVÁTH Miklós

- 1938 Közlekedés. A magyar Felvidék visszacsatolt részének statisztikája. Magyar Statisztikai Szemle XVI. 1100–1102. Budapest

POUNDS, Norman, J. G.

- 2003 Európa történeti földrajza. Budapest

PÜSPÖKI NAGY Péter

- 1977 (Fordította, bevezette, jegyzetekkel ellátta) Bél Mátyás a Bodroghörszről. Irodalmi Szemle XX. 10. szám 904–920. Bratislava

RÁCZ István

- 1980 A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1848–1914. Budapest

RÁCZ Lajos

- 1994 A történeti idő és a földrajz. KULCSÁR Árpád–SZULOVSKY János (szerk.): Korok, régiók, társadalmak, 311–325. Budapest

RÉFI OSZKÓ Magdolna

- 1997 Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának Kiadványai. Nyíregyháza

- RÉVÉSZ László
 1996 A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc
- ROMÁN János
 1968 Adatok Borsod, Abaúj, Zemplén megyék XVI–XVII. századi gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetéhez a Liber Redituumok alapján. Borsodi Történeti Évkönyv II. Miskolc, 109–156.
- RÓNAI András (szerk.)
 1945/1993 Közép-Európa Atlasz. Budapest–Balatonfüred
- SÁPOS Aranka
 2001 Középső-Zemplén migrációs folyamata a dualizmus korában. BALASSA Iván et. al. (szerk.): Előadások a Bodrogról, 28–35. Sárospatak
- SCHAFARZIK Ferenc
 1904 A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Budapest
- SELMECZI KOVÁCS Attila
 1979 Der Garbenbindestock im Karpatenbecken. Ethnographica et Folkloristica Carpathica 1. 75–84. Debrecen
- SÜLI-ZAKAR István
 1980 Tokaj-Hegyalja és környékének népmozgalma 1787–1970 között. Borsodi Levéltári Évkönyv III. 35–76. Miskolc
- SISKA József
 1986 A bodroközi termelő gazdálkodás évszázadai. Széphalom I. 199–221. Sátorajúrhely
 2003 Alta non alte. A Sennyey család története. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII. 283–308. Miskolc
- SMAJDA, Mihajlo
 1992 A isi vam vinctuju. Kalendarna obrjadovisťty rusinův–ukrainciv Cseho-Szlovaccsin. Bratislava–Presov
- SIRÁCKY, Ján
 1963 St'ahovánia slovákov na Dolnu zem v 18. a 19. storočí. Slovenský národopis XI. 193–258.
- SÜMEGI Pál
 1996 Ember és környezet kapcsolata a Kárpát-medencében az elmúlt 150 000 év során. Panniculus 3. 367–395.
 2000 A középkori Kárpát-medence éghajlati és környezeti viszonyai. BENDE Lívia–LŐRINCZY Gábor (szerk.): A középkori magyar agrárium, 9–25. Ópusztaszer
- SÜMEGI Pál–KERTÉSZ Róbert
 1998 A Kárpát-medence ökoszisztémái sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorkorban? Jászkunság 44. 144–157.
- SZABADFALVI József
 1968 Makkoltatás a Zempléni-hegységben. Ethnographia LXXIX. 62–75.
 1968a A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez. Ethnographia LXXIX. 338–349.
 1970 Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Debrecen
 1991 A sertés Magyarországon. Debrecen
- SZABÓ István
 1969 A középkori magyar falu. Budapest

- SZABÓ István (szerk.)
 1965 A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1918), I–II. kötet. Budapest
- SZABÓ László
 1993 Társadalomnéprajz. Debrecen
 1996 Tájjáalakítás és a kultúra egységesülése. Társadalom, etnikum, identitás, 152–158. Debrecen
- SZATHMÁRY Károly, P.
 1863 A Tisza bölcsője, V. Vasárnapi Újság, 387–388.
- SZILÁGYI Miklós
 1982 Az „ősi ártéri gazdálkodás” elméletéhez. A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve X–XI. (1979–1980), 299–312. Szekszárd
 1995 A tiszai halászat. Az eszközök és fogási módok történeti változásai. Budapest
 1997 A „régí vizes világ” néhány étele mint múlt-szimbólum. KUTI Klára (szerk.): Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére, 81–103. Budapest
- SZUHAY Miklós
 1998 A mezőgazdaság kapitalizálódása – 1848–1918. GUNST Péter (szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig, 137–161. Budapest, Napvilág
- SZŰCS Sándor
 é. n. A régi Sárrét világa. Budapest
- TAKÁCS Lajos
 1964 Dohánytermesztés Magyarországon. Budapest
 1978 A Kis-Balaton és környéke. Kaposvár
 1980 Irtásgazdálkodásunk emlékei. Budapest
- TAKÁCS Péter–UDVARI István
 1989 Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. 359–381. Miskolc
 1992 Szlovák nyelvű paraszti vallomások Mária Terézia korából. Adalékok zempléni ruszin és szlovák közösségek történetéhez. Vasvári Pál Társaság Füzetei 7. Nyíregyháza
 1995–1998 A Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. I–III. kötet. Nyíregyháza
 1998 A Nagykaposi járás népelete Mária Terézia korában. Ungvár
- TAMÁS Edit
 1996 A szlovák–magyar–ruszin nyelvhatár a történelmi Zemplén és Ung megyében. KATONA Judit–VIGA Gyula (szerk.): Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei, 267–284. Miskolc
 1999 A Bodroghöz népessége a XVIII–XX. században. Vallási és nemzetiségstatisztikai feldolgozás. Sárospatak
- THIRRING Lajos
 1938 Terület és népesség. A magyar Felvidék visszacsatolt részének statisztikája. Magyar Statisztikai Szemle XVI. 1014–1026.
- TIMAFFY László
 1980 Szigetköz. Budapest
- TÓTH Zoltán
 2000 Luka. A paraszti társadalom folyamatossága a jobbágyszabadítás után. SÁRKÁNY Mihály–SZILÁGYI Miklós (szerk.): Társadalom. Magyar Néprajz VIII. 945–954. Budapest

- TREJBÁL, Jiří
 1973 Susšárny ovoce na Slovensku I. Zborník Slovenského Národného Múzea. Etnografia 14. 107–178. Martin
- UDVARI István
 1988 Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. BENCSIK János–VIGA Gyula (szerk.): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, 48–61. Miskolc
 1992 Molnár András: Tekintetes, Nemes, Nemzetes Zemplén vármegye leírása (1799). Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén 18. 80–84. Miskolc
 1992a Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Nyíregyháza
 1994 Lemkók – ruszinok – ukránok. (Smajda, Mihajlo könyvének ismertetése). Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle 3. szám 455–458.
 1995 Tallózások ukrán, ruszin és szlovák könyvek körében. Nyíregyháza
- UDVARI István (szerk.)
 1993 Hodinka Antal Emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére. Nyíregyháza
- UJVÁRY Zoltán
 1980 A népszokások interetnikus kapcsolatairól a Kárpát-medencében. Népszokás és népköltészet, 87–117. Debrecen
- VALTER Ilona
 1964 Régészeti adatok a Bodroghöz honfoglalás kori településtörténetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IV. 131–141. Miskolc
 1974 A Bodroghöz honfoglalás kori és középkori településtörténete. Agrártörténeti Szemle XIV. 1–55.
- VARGA Gáborné (szerk.)
 1970 Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc
- VARGA László, D.
 1984 Népi halászati eszközök és módok a Latorca halászatában. Új Mindenes Gyűjtemény 3. 53–74. Bratislava
 1989 Előszó. KAPRÁLIK Zsuzsanna–D. VARGA László (szerk.): Néprajzi tanulmányok az Ung-vidékről, 3–5. Néprajzi Közlések V. Bratislava
 1989a Népi halászati eszközök és módok Szirénfalván és Csicsérben. Néprajzi Közlések V. 60–67. Bratislava
 2004 A halászok világa. Hagyományos halászat az Ung, a Laborc és a Latorca folyón. Pozsony
- VÁRKONYI Ágnes, R.
 1992 Pelikán a fiaival. Budapest
- VIGA Gyula
 1986 A gyümölcs a népi árucserében. SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Árucseré és migráció, 175–205. Miskolc
 1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc
 1991 Fuváros közvetítők a Felföld és a magyar Alföld közötti árucserében. UJVÁRY Zoltán (szerk.): Történelem, régészet, néprajz, 209–220. Debrecen
 1993 A tárkányi Tisza-kertek. Az ártéri gyümölcsösök hasznosításának formáihoz. Ethnographia CIV. 423–434.
 1994 Fálucsúfolók a Felső-Bodroghöz. KOVÁTS Dániel (szerk.): Széphalom 6. 333–348. Sátoraljaújhely

- 1994a A csempészet emlékei a Bodroglőben. UJVÁRY Zoltán (szerk.): Történeti és néprajzi tanulmányok, 243–247. Debrecen
- 1996 Hármastetőn. Tanulmányok a Bodroglő változó népi kultúrájáról. Officina Musei 4. Miskolc
- 1996a Ruszin szolgaleányok a Bodroglőben (Néhány adat az időszakos munkás-vándorlások interetnikus vonatkozásaihoz). KATONA Judit–VIGA Gyula (szerk.): Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei, 325–330. Miskolc
- 1997 Alakuló tájban változó kultúra. Honismeret, 3. szám 7–10.
- 1999 A tradíció és a változás néhány jellemzője a Bodroglő népi műveltségében (Karcsa és Pácin példája). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII. 1127–1155. Miskolc
- 2000 Néhány mondat a bodroglői ruszinokról. FÁBIÁN Miroszláv – HORVÁTH Katalin (szerk.): Jubileumi kötet Lizanec Péter professzor 70. születésnapjára, 140–144. Ungvár
- 2001 Megjegyzések a paraszti kultúra változásának kérdéséhez. Bodroglői példák. BALI János–JÁVOR Kata (szerk.): Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére, 75–87. Budapest
- 2002 A tájformáló kultúra korszakai és a kultúrtáj változásai a Bodroglőben. KEMÉNYFI Róbert (szerk.): A kultúra táji, térbeli változatai. Tanulmányok a 60 éves Kósa László tiszteletére, 281–289. Néprajzi Látóhatár 1–4. szám
- 2005 A táj átalakítása és a hagyományos népi kultúra korszakai (Néhány megjegyzés a Bodroglő kutatása kapcsán). KESZEG Vilmos–TÖTSZEGI Tekla (szerk.): Tanulmányok Gazda Klára 60. születésnapjára. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 61–72. Kolozsvár
- VIGA Gyula–VISZÓCZKY Ilona
- 1997 Adalékok a Felső-Bodroglő vizeinek hasznosításához. Széphalom 9. 167–174. Sátorajárhely
- 2000 A paraszti gazdálkodás változásai. VIGA Gyula (szerk.): Kisgéres, 167–208. Dunaszerdahely–Komárom
- 2006 A hagyományos gazdálkodás jellemzői és változásai. VIGA Gyula (szerk.): Nagytárcsány I. Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához, 291–343. Somorja–Komárom
- VRAUKÓNÉ LUKÁCS Ilona
- 1995 Szlavisztikai bibliográfia Udvari István munkássága alapján (1974–1995). Adatok a hazai ukrainisztika és ruszinisztika bibliográfiájához. Nyíregyháza
- ZSIROS Miron
- 1997 Bacsivanszko-szrimszki rusznaci doma i u svece 1745–1991. I–II. Hn.
- WEKERLE Sándor
- 1900 Zemplén megye. Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képekben, XVIII. 363–387. Budapest
- WELLMANN Imre
- 1961 Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle 3–4. szám 344–366.
- 1980 Községi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. Történelmi Szemle 376–449.

A tanulmányok első megjelenési helye

ÚJABB ADATOK ÉS SZEMPONTOK A BODROGKÖZ VÍZRENDEZÉS ELŐTTI ÁLLATTARTÁSÁHOZ

(Bali János–Turai Tünde [szerk.]: Élet/Út/Írások Szilágyi Miklós tiszteletére, 79–90. Budapest, 2009)

A VÍZRENDEZÉS ELŐTTI BODROGKÖZ FÖLDMŰVELŐ GAZDÁLKODÁSÁNAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE

(Előadásként elhangzott Szerencsen a Kárpát-medence környezetgazdálkodása című konferencián, 2009. április 4-én)

A VÁLTOZTATHATÓ ÉS A VÁLTOZATLAN

(A bodrogi táj átalakítása és annak hatása a hagyományos népi kultúrára)

(Ethnographia CXVI. [2005] 401–424.)

A TÁJFORMÁLÓ KULTÚRA KORSZAKAI ÉS A KULTÚRTÁJ VÁLTOZÁSAI

(Keményfi Róbert [szerk.]: A kultúra táji, térbeli változatai. Tanulmányok a 60 éves Kósa László tiszteletére, 281–289. Néprajzi Látóhatár [2002] 1–4. szám)

A TÁJ HASZNOSÍTÁSÁNAK ÉVSZÁZADAI A BODROGKÖZBEN

(A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLV. [2006] 463–480. Miskolc)

A LATORCA NÉPRAJZÁHOZ

(Barna Gábor [szerk.]: Társadalom, kultúra, természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére, 207–216. Karcag–Szeged–Szolnok, 2001.)

A PARASZTI IGAERŐ ÉS MUNKAKULTÚRA NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSE A BODROGKÖZBEN

(Viga Gyula–Holló Szilvia–Cs. Schwalm Edit [szerk.]: Vándorutak – múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából, 85–91. Budapest, 2003.)

LOKÁLIS KÖLKULTÚRA EMLÉKEI A FELSŐ-BODROGKÖZBEN

(Itt jelenik meg először)

GYÜMÖLCSTERMESZTÉS ÉS -KERESKEDELEM A BODROGKÖZBEN

(A TISZA-KERTEK HASZNÁHOZ)

(Ebben a formában itt jelenik meg először)

A BODROGKÖZ ÉS A BODROG MENTE SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRÁJÁHOZ

(Ujváry Zoltán [szerk.]: Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László Ferenc tiszteletére, 261–272. Nagykőrös–Debrecen 2007.)

A BODROGKÖZ PIACKÖRZETÉNEK ALAKULÁSÁHOZ

(Dobrossy István–Veres László [szerk.]: Levéltári Évkönyv XIII. Miskolc, 2004.)

ELTÉRÉST ÉS AZONOSSÁGOT KIVÁLTÓ TÉNYEZŐK – A VÁLTOZÁS IRÁNYÁBAN ÉS ELLENÉBEN HATÓ FELTÉTELEK (Karcsa és Pácín példája)

(Bővebb változata: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII. [1999] 1127–1155.)

Határon túli helységnevek

Szlovákia

Abara	Oborin	Kiskövesd	Malý Kamenec
Ágcsernyő	Čierná	Kistárkány	Malé Trakany
Bacska	Bačka	Kistoronya	Malá Toroňa
Barancs	Zemplinsky Branč	Kisújlak	Nová Vieska
Battyán	Bot'án	Kiszte	Kysta
Berettő	Bracovce	Körtvélyes	Hrušov
Bély	Biel	Ladmóc	Ladmovce
Bés	Beša	Legenye	Luhyňa
Biste	Byšta	Lelesz	Leles
Bodrogamező	Pol'any	Magyarsas	Zemplínske Jastrabie
Bodrogszentés	Svätuše (Plešany)	Mezőlaborc	Medzilaborce
Bodrogszentmária	Bodrog (Sväte Maria)	Mocsár	Močarany
Bodrogszerdahely	Streda nad Bodrogom	Nagybári	Bara
Bodrogszög	Klín nad Bodrogom	Nagygéres	Velký Horeš
Bodrogvécs	Več	Nagykapos	Vel'ké Kapušany
Bodzásújlak	Novosad	Nagykázmér	Kazamír
Boly	Bol'	Nagykövesd	Vel'ké Kamenec
Borsi	Borša	Nagymihály	Michalovce
Céke	Cejkov	Nagytárkány	Vel'ké Trakany
Csarnahó	Černocho	Nagytoronya	Trňa
Csicser	Čičarovce	Ólubló	Stará Ľubovňa
Csörgő	Čerhov	Őrös	Stražne
Eperjes	Prešov	Perbenyik	Pribeník
Garany	Hraň	Rad	Rad
Gercsely	Hrčel	Szinyér	Svinice
Görbeszék	Uličské Krivé	Szolnocska	Sol'nička
Harcos	Zboj	Szomotor	Somotor
Hardicsa	Zemplínske Hradište	Szőllőske	Viničky
Homonna	Humenné	Sztropkó	Stropkov
Imreg	Brehov	Szürnyeg	Sírník
Kaponya	Kopoňa	Tóketerebes	Trebišov
Kassa	Košice	Ugar	Ubl'a
Kásó	Kašov	Utcás	Ulič
Királyhelmec	Kráľovský Chlmec	Újszék	Nová Sedlica
Kisbári	Malá Bara	Véke	Vojka
Kisdobra	Dobrá	Zemplén	Zemplín
Kisgéres	Malý Horeš	Zemplénkelecsény	Zemplínsky Klečenov
Kiskázmér	Malý Kazimír	Zétény	Zatín

Ukrajna

Baranya	Baranyinci	Perecsény	Perecsin
Beregszász	Beregovo	Rahó	Rahov
Csap	Csop	Szerednye	Szrednyeje
Csongor	Csományin	Szlatina	Szlotvina
Havasköz	Ljuta	Szolyva	Szvaljava
Huszt	Huszt	Szúrte	Sztrumkovka
Kisdobrony	Malaja Dobrony	(Tisza)Salamon	Solomonovo
Munkács	Mukacsevo	Turjaremete	Turji Remeti
Nagyberezna	Velikij Bereznij	Ungvár	Uzsgorod
Nagydobrony	Velikaja Dobrony		

Národopisné štúdie z Medzibodrožia

(Résumé)

V minulých dvoch desaťročiach bol svedkom spoločenských zmien v tejto oblasti, aj toho, že hranice sú stále viac otvorené a postupne sa stráca uzavretosť, ktorá ľudí tejto historickej krajiny, organicky jednotnej, ale rozdelenej do dvoch štátov oddľoovala od seba počas generácií. Najväčším odborným prínosom tejto práce preto pokladá, že spolu s inými snád' pomohol zosilniť jednotu Medzibodrožia v národopisnom skúmaní. Veď trianonská hranica rozdelila aj národopisné výskumy: maďarskí národopisci sa zaoberali väčšinou iba dolným Medzibodrožím, výskumy slovenskej strany zas boli vyslovene zanedbané.

Zber údajov postupne dozrel do publikácií. V roku 1996 pracovisko autora, Múzeum Otta Hermana vydal jeho knihu o výskumoch v slovenskom Medzibodroží (Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogeköz változó népi kultúrájáról. – Na trojhranici. Štúdie o meniacej sa ľudovej kultúre Medzibodrožia. Officina Musei 4. Miskolc). V roku 2008 vydavateľstvo L'Harmattan vydalo jeho doktorandskú prácu PhD v tejto tematike (A bodrogeközi kultúra és társadalom változásai a 19–20. században – Zmeny kultúry a spoločnosti Medzibodrožia v 19–20. storočí). Ale popri knihách pravidelne publikoval na viacerých fórach v tejto tematike: asi päťdesiat štúdií a odborných článkov mu vyšlo o Medzibodroží. Teraz z týchto vyberá do zborníka. Vybral si najmä tie publikácie, ktoré odzrkadľujú vzťah krajiny a človeka, žijúceho v nej a poukazujú na to, ako vplýva zmena prostredia na spoločenský a vedomostný stav človeka, žijúceho v ňom. Tieto písomnosti sa dajú interpretovať aj ako myšlienkový celok, veď aj v ich tematike môžu byť prekrytia, v bádateľskej práci vzniklé údaje a súvislosti sa niekedy objavujú na viacerých miestach – ako to každý bádateľ zistí pri vedeckej práci.

1. Novšie údaje a hľadiská k chovu zvierat Medzibodrožia pred reguláciou vôd

Štúdiá poukážu na to, že základ krmiva extenzívneho chovu zvierat zabezpečovali lesy – od 13. storočia upadajúce dubové lesy – a lúky. Pasenie a zber trávy z lúk navzájom sa doplnujúcim spôsobom zabezpečovali bázu krmiva: po prvom kosení dobytok pásol aj na lúke. Flexibilitu tohto systému zabezpečovalo práve to, že zodpovedajúc vode, pri pasení sa dostalo do popredia využitie pozbieraného sena. Oblasti bez vody sa jednoznačne odlišovali od oblastí občas zasiahnutých vodou, ale oba – zodpovedajúc hladine vody – zabezpečovali diferencované využitie rôznych oblastí. V 18. storočí sa priebežne šírilo hnojenie orníc, ale boli aj ornice bez hnojenia a nebolo zriedkavé, že pôda bola úrodná viac než desať rokov, vrátane ročného odležania striedavo oraných chotárov. Autor sa v štúdiu snaží dokázať komplexné využitie oblastí Medzibodrožia, naznačujúc aj to, že organizovanosť nevoľnícko-roľníckych hospodárstiev nebola úplne homogénna. V dôsledku regulácie vôd sa nezmenila iba štruktúra poľnohospodárstva, ale aj hierarchia obcí a v nej dediny pri vode, disponujúce rozsiahlymi pastvinami získali hospodársky predstih.

2. Zopár črtí pôdohospodárstva Medzibodrožia pred reguláciou vôd

Veľkú prácu premeny krajiny, ktorá bola zorganizovanejšia ako predošlé pokusy – teda *druhé obsadenie vlasti*, ako nazval reguláciu vodného toku Jenő Kvassay – berie bádanie ako jednoznačnú hranicu istého obdobia, ktorá zrušila systém *predchádzajúceho obdobia*, predchádzajúcu formu života a dala zelenú inému, novému systému. Autor si myslí, že tento vzorec je trochu zložitejší: najväčšmi preskúmané, ako vzor spomínané stratégie života,

zjednocujúce životné formy historických oblastí neboli iba diferencované, ale počas ich histórie sa striedali obdobia rozkvetu a útlmu. V nich sa upravil aj pomer prvkov hospodárenia a loveckého života, nie iba kvôli zmenám ľudského faktoru – napríklad zmena počtu obyvateľov –, ale aj kvôli zmenám klímy a vodných hladín. Štúdiá – najmä podľa priznaní roľníkov z roku 1772 pripravujúcich urbárske usporiadanie – uverejňuje zistenia týkajúce sa pôdohospodárstva dedín Medzibodrožia v 18. storočí. Väčšina obcí obrábala chotár striedaním ornice a úhoru, ich rozlohu zásadne ovplyvňoval chod vôd. Časť orníc rodila aj bez hnojenia, avšak polia bez vody v nadmorskej výške nad 95 metrov potrebovali prísun, doplnenie pôdných zdrojov. Medzi plodinami boli obilniny jesenné a jarné – na piesočnej pôde sa pšenica nezachovala, iba raž – a dominovali rastlinné kultúry s krátkym obdobím pestovania. V priebežne obrábaných záhradách paseky pestovali koreňové plodiny. Pestované rastliny väčšinou zabezpečovali sebestačnosť, ale naturálie boli zhodnotené aj na týždenných trhoch vo vzdialenosti 1-2 hodín chôdze (kapusta, zelenina, tabak, melón – pri hydine, vajciach a masle).

Kapitoly 3 a 4 s názvami *Premenlivé a stále (Premena krajiny a jej vplyv na tradičnú ľudovú kultúru)*, taktiež *Obdobia krajinotvornej kultúry a zmeny kultúry krajiny* spolu súvisia. V nich autor skúma vplyv regulácie vodných tokov na tradičné roľnícke hospodárenie. Ľud krajiny s rozsiahlymi časťami občas ovodnenými a vo veľkej časti stále ovodnenou krajinou sa rôznymi spôsobmi prispôboval geografickým podmienkam. V jeho činnosti bolo v jedinečnej symbióze obrábanie bezvodných polí, extenzívny chov zvierat na občas ovodnených pastvinách a lovecký spôsob života. (Severné časti tejto oblasti boli menej zasiahnuté škodlivými vplyvmi vody.) Počas storočí sa poľnohospodárstvo mohlo rozširovať iba na úkor lesov. Premena krajiny najväčšieho volúmenu však nastala medzi rokmi 1845 a 1900, reguláciou vodných koryt, stavaním hrádzi a odvodňovaním vodných hladín. Premena krajiny zrušila diferencovanosť využitia bezvodných a povodňami zasiahnutých oblastí, rozšírila rozlohu poľnohospodárstva. Priebežne s týmto sa počet obyvateľstva zvýšil, hierarchia obcí sa zmenila. Tieto zmeny boli podmienkou postupnej modernizácie roľníckych prevádzok, ako aj pomalej modernizácie spoločnosti, vzniku buržoázie. Spôsob života obcí tejto oblasti sa však nezjednotil, nové podmienky – najmä trhy a doprava – sformovali nové obmeny prídomovej roľníckej kultúry.

5. Storočia využitia krajiny

Medzibodrožie bolo – podobne ako ostatné odvodnené krajiny Maďarskej nížiny – pokladané národopisným bádaním za reliktnú oblasť archaických spôsobov, „starobylych“ nástrojov a techník. Výskum posledných dvoch desaťročí tento obraz značne premenil a odkryl formy zmien využitia krajiny v tradícii generácií Medzibodrožia. Netýka sa to iba časového sledu využitia, ale prízvukuje sa aj regionálna štruktúra foriem prispôbovania a krajinná členitosť Medzibodrožia. Štúdiá poukážu na koherentný vzťah krajiny a kultúrneho človeka, uvádzajúc formy využitia prostredia a v neposlednom rade to, ako zmena prostredia – vyrúbanie lesa, regulácia vodných tokov – ovplyvnila možnosti prispôbovania sa človeka.

Obyvateľstvo Medzibodrožia sa životným štýlom prispôbilo k danostiam krajiny, využilo prírodou dané možnosti, popri tom časť jeho činnosti – predovšetkým výrobné hospodárenie a pracovná kultúra – bola v ambivalentnom vzťahu s ekologickým prostredím. Výrobné hospodárstvo a bezprostredné formy využitia prostredia sa navzájom dopĺňovali v živote jednotlivých obcí. Tento dvojitý vzťah, rámec ľudskej činnosti zjednocuje historický, geografický a národopisný výskum v systéme *porodňového hospodárenia*, deliac ho na ranú, *diferencovanú* formu (13–15. storočie) a na neskoršiu, *komplexnú*

formu. Štúdiá predstaví zmeny systému pastierstva, chovu zvierat a pôdohospodárstva, historický vývin ovocnej kultúry, mnohoraké využitie lesov. Opisom tradícií loveckého spôsobu života – rybolov, včelárstvo, zber rastlín – sa predstavia archaické techniky.

6. *K národopisu Latorice*

V národopisných prácach sa objavuje *Latorica* ako hraničná rieka dvoch historických oblastí, *Medzibodrožia* a *Použia*. Málokedy sa objaví tvrdenie, že údolie rieky je samo o sebe členité a tvorí charakteristický celok. Vo výskume kultúry a spoločnosti to znamená zužitkovanie vody, problematiku využitia povodňových oblastí, taktiež zložitý systém vzťahov hospodárenia obcí v údolí a spôsobu života v spojení s riekou. Historicko-národopisné zdroje a údaje zdôrazňujú osobitosť dedín v údolí rieky, o vzťahoch daných, spojených krajín sa zmieňujú iba druhotne. Štúdiá sa zaoberá najmä týmto. *Latorica* tečie cez rôzne krajiny, cez územia viacerých štátov a žúp a – podobne ako ostatné vodné toky Maďarskej nížiny – organicky spája obyvateľstvo krajín rôznych daností. To nie je iba kartografické hľadisko, ale odzrkadľuje fakt, že z hľadiska tradičného obratu povodia *Latorice* boli najdôležitejšie špecifické prvky zalesnených pásiem (drevo) a poľnohospodárskych nížin a pahorkatín (najmä víno).

Údolie *Latorice* je dôležitá obchodná cesta, mala prvoradú úlohu v obrate dotýčajúcich oblastí v minulých storočiach. V 17–18. storočí údolie – cez priesmyk Verecke – sprostredkovalo víno tokajskej oblasti smerom na Lemberg a Kijev. Údaje priznaní roľníkov (investigácia) z roku 1770, pred urbárskym usporiadaním Márie Terézie nasvedčujú, že drevo nerastných zdrojov severovýchodných žúp smerom na západ a juhozápad bolo odváňané na *Latorici*. Plte sa plavili riekou. Základ splavovania dreva, hospodársky druhotného významu bol daný odlišnými krajinami hornej a dolnej časti povodia *Latorice*: smrek, dub a buk hôr bol odváňaný smerom na ústie Bodrogu alebo Tisy. Popri tom drevársky priemysel, fungujúci v údolí *Latorice* ešte aj začiatkom 20. storočia, mnohé malé piliarske závody konzumovali aj dubový porast povodňových lesov pri rieke, nie iba stromy hôr.

7. *Zopár súvislostí ťažnej sily a pracovnej kultúry v Medzibodroží*

Dominantná ťažná sila v Maďarsku bola aj vo feudálnej dobe krajinne diferencovaná, napriek tomu, že veľká pracovná sila orania preferovala používanie mohutných volov, tak isto ako kontinentálny obchod so zvieratami. Do konca 19. storočia však neexistuje dôveryhodný zdroj, ani možnosť na oblastné porovnanie ťažnej sily. Najskorší zjednotený zdroj, župné zhrnutie súpisov z roku 1895 neodhalí diferencované použitie ťažnej sily mikroregiónov. Naproti dominantným konským záprahom veľkej Zemplínskej župy, v obciach *Medzibodrožia* bol vyrovnaný pomer konských záprahov a záprahov dobytku, vo väčšine obcí nemožno vykázat dominantciu v prospech jedného alebo druhého ťažného zvieratá. Ak sa však pozrieme na kvantitatívne ukazovatele štatistík, črtajú sa súvislé celky zapriahania dobytku v oblasti slovenského *Medzibodrožia*, v povodí *Latorice* a Bodrogu, v pásme zo severovýchodu na juhozápad: dominancia záprahov dobytku je v obciach Klín nad Bodrogom, Malý Kamenec, Streda nad Bodrogom, Več, Somotor, Nová Vieska, Pavlovo, Rad, Svätá Mária, Svinice, Vojka, Boľ a Zátín, k čomu sa ako ostrov pripájajú ukazovatele obce Dobrá, blízko Kráľovského Chlmca. (Štúdiá sa zvlášť zaoberá príkladom Malého Horeša.) Hoci použitie ťažnej sily malo vždy lokálne dôvody a podmienky, výkázateľný vzťah je medzi zmenou druhu dobytku a zmenou ťažnej sily, aj vtedy, ak s novými druhmi sa šírilo aj zapriahanie kráv naproti zapriahaniu volov maďarskej sivej lichvy. Kým na koniec 19. storočia sa už uskutočnila zmena druhu dobytku vo väčšine obcí Zemplínskej župy, v *Medzibodroží* ešte dominoval maďarský druh: v roku 1895 bolo

21 636 kusov maďarskej lichvy a 1 421 kusov hovädzieho dobytku, v roku 1911 14 262 kusov maďarskej lichvy a 7 281 kusov dobytku. Teda v prvom desaťročí 20. storočia 79,2% dobytku patrilo k tradičnej maďarskej lichve. Zmena druhu prirodzene súvisela s reguláciou vodných tokov Medzibodrožia, so zmenou prostredia, s otázkou zmeny pasienkov a krmiva. Nové prírodné podmienky hospodárenia však nezapríčinili rýchlu a automatickú zmenu v štruktúre hospodárenia a roľníckych prevádzkových systémov.

8. Pamiatky miestnej kamennej kultúry

Medzibodrožie je síce nížina, ale geologicko-geografickou štruktúrou je oveľa zložitejšia, než sa na prvý pohľad zdá. V krajine vyčnieva *Zemplínske pohorie*, v smere zo severozápadu na juhovýchod - mimo Medzibodrožia -, pri pravom brehu rieky Bodrog, najvyšší bod pohoria je *Csókaás*, ktorý je 469 metrov vysoký. Oproti nemu, na ľavom brehu rieky, teda v Medzibodroží je *Tarbuska*, ktorá má vulkanický pôvod, ale na jej severných častiach je piesok. Jej najvyšší bod je 277 metrov vysoký: to je najvyšší bod celého Medzibodrožia. Druhá vrchovina krajiny je *Chlmecká pahorkatina*, jej jadro tvorí Veľká hora (264 metrov) a Malá hora (222 metrov), obe sú vulkanické. Pahorkatinu nad Svätušami uzatvára svah, vytvorený pri strmom zlome. (Úbočia sú oblasťou medzibodrožského vinohradníctva.) Dôležitý vnútorný obrat sa dial so surovinou kameňolomov hory horného Medzibodrožia. V kameňolomoch ťažili *andezit*, *ryolit*, *vulkanický tuf*, ktoré použili k vybudovaniu okolitých dedín. Pyroxén-andezit Veľkej a Malej hory aj Pilisu (miestni to nazývajú trachyt) bol stavebným materiálom pre okolité obce. Biel, Veľké Trakany, Malé Trakany, Strážne, taktiež Beša a Čičarovce za Latoricou stavali z kameňa zo Svätuš: vrstvom nakladanie plochých kameňov – od rodinných domov cez hospodárske budovy po ploty – je dodnes charakteristickou črtou Svätuš aj okolitých obcí. Podobný kamenný materiál bol vytŕažený aj v Kráľovskom Chlenci a Malom Horeši. Obyvatelia tejto dediny pokladali vytŕažený kameň, ktorý sa ťažil v chotári, v lese Lapis za veľmi vhodný stavebný materiál, ale stavebný kameň donášali aj zo Svätuš. Štúdiá sa podrobne zaoberá kamenárskou tradíciou Svätuš a národopisom náhrobných kameňov starého cintorína.

9. Pestovanie a predaj ovocia (K úžitku záhrad Tisy)

Ovocinárska kultúra skúmanej oblasti je vhodná na pozornosť národopiscov, lebo ovocné sady pri vode, často v povodňových oblastiach, charakteristické pre Medzibodrožie boli v minulých storočiach centrom ovocinárstva karpatskej kotliny. Táto časť hospodárstva patrila k životnému štýlu močiarov pri riekach, premena ju však urobila odvetvím novej formy života a nových systémov prevádzok. Pestovanie ovocia síce nemalo rovnakú váhu v hospodárskom živote každej skúmanej obce, ale hralo dôležitú úlohu v hospodárení ovocinárskeho obcí. Medzibodrožská história ovocinárstva popri tom slúži aj ako príklad na to, aká úspešná môže byť adaptácia tradičného hospodárskeho odvetvia v nových podmienkach. Štúdiá podľa zdrojov z 18–19. storočia predstaví hospodársky význam pestovania ovocia v Medzibodroží, zvlášť sa venuje tzv. záhrade Tisy v chotári Malých Trakanov (a čiastočne aj Veľkých Trakanov), obrábanej do 1970-tych rokov, čo bolo zásobárňou pre povodňové hospodárenie.

10. Ku kultúre hrozna a vína Medzibodrožia a povodia Bodrogu

Štúdiá pridáva nové fakty k historickému národopisu kultúre hrozna a vína, snažiac sa zdôrazniť tým mnohorakosť využitia krajiny. Keďže o tejto téme *László Boros* vydal osobitú štúdiu (1994), snažím sa doplniť najmä jeho výsledky. Danosť historickej krajiny neumožnili všade pestovanie hrozna, ale v tom, že v oblasti sa hrozno vyskytovalo vo vyšších polohách, – najmä do obdobia výskytu fyloxéry – zahrala svoju úlohu aj nezdravá

majetková štruktúra Medzibodrožia: sedliaci jednoducho Ťutovali svoje orné polia zmeniť na vinohrad. V Medzibodroží pre sedliaka hrozno nepatrilo k najdôležitejším rastlinným kultúram. Úrodnú pôdu – nech je to záhrada alebo pole – nikdy nezasadili vínnou révou, iba stráne, kde sa iné neujalo, alebo vyššie piesočné kopce, ktoré po regulácii vôd boli menej vhodné miesta pre náročnejšie rastliny. Príroda však obdarila Medzibodrožie aj niekoľkými vyvýšeninami (Svätuš, ktorých hora je pokračovaním hory Kráľovského Chlmca, od nich neďaleko je hora Kamenca a Stredy nad Bodrogom. Ostatné je už za hranicami Medzibodrožia. Keďže piesočných kopci je dosť, takmer niet dediny, kde by nepestovali hrozno, ale iba po regulácii vodných tokov, keď sa orné polia dostali dole z kopci. Najviac sa vinohradníctvom zaoberali Malý Kamenec, Malý Horeš, Kráľovský Chlmec a Svätuš.) Kapitola skúma charakter vínnej kultúry, s uvedením vzťahov k vinohradníctvu dolného Zemplína.

11. K vývinu trhov v Medzibodroží

Dnešné centrum horného Medzibodrožia, *Kráľovský Chlmec* disponoval voľným trhom už v roku 1214, *Leles*, *Streda nad Bodrogom*, *Kamenec*, *Pribeník* a *Veľké Trakany* mali jarmok už v prvej tretine 1400-tych rokov. Sudca obce Leles od roku 1407 sám rozhodoval v sporných prípadoch obchodníkov. Sú veľmi skoré údaje aj o tom, že Medzibodročania od roku 1337 navštevovali – spolu s ostatným trhovými miestami Zátiašia – jarmok v Kisvárde.

Péter Takács a *István Udvari* podľa údajov priznaní roľníkov (investigácia) z roku 1772, pripravujúcich urbárske usporiadanie Márie Terézie odkryli spôsob života Ťudí Zemplínskej župy, v ňom hlavné znaky jarmočníctva. Údaje priznaní sa dajú interpretovať ako poradie dôležitosti navštevovaných jarmokov, takto zistili, že v polovici 18. storočia zemplínsky zdanený Ťud navštevoval 18 trhových miest na území župy, okrem toho ešte pravidelne sa objavoval na ďalších 10 miestach v Šarišskej, Abovskej, Boršodskej, Sabolčskej a Užskej župe.

Jarmočný kruh medzibodrožských dedín mnou skúmaných bol prirodzene menší. Podľa priznaní z roku 1772 pre obce Medzibodrožia mal najväčší význam jarmok a trh v obci *Sátorajaujhely*. Sídlo župy, ktoré sa nachádzalo na dôležitej obchodnej ceste, svoju hospodársku funkciu malo aj kvôli veľkému trhu obilnín a popri 4 jarmokoch chovných zvierat sa tu obchodovalo aj vo dvoch trhových dňoch v týždni. Cesta Miskolc – Szerencs – Sárospatak, vedúca k obci Sátorajaujhely, viedla ďalej do Košíc s nadbytkom tovaru Medzibodročanov. Obce horného Medzibodrožia priťahovalo ročne trikrát jarmočenie v obci *Zemplén*, ale dôležitosť tých jarmokov zaostávala za udalosťami v obci Sátorajaujhely. Podobne mali sekundárny význam aj jarmoky v Trebišove a Lelesi. Obyvatelia cirkevného centra Leles išli na trhy najmä do Užhorodu a do Sátorajaujhely, ale ich jarmoky boli navštevované každou obcou horného Medzibodrožia. Lepšiu hospodársku organizovanosť zabezpečovali mestecká pri hore. Medzibodročania boli stálymi účastníkmi *tokajských* jarmokov a trhov: ich poľnohospodárske výrobky sa tak isto predávali, ako ryby alebo rohože.

Hoci *Kráľovský Chlmec* zorganizoval dvakrát ročne jarmok, jeho obyvatelia navštevovali najmä trhy obce Sátorajaujhely. Ročne päť jarmokov *Sečoviec* navštevoval najmä Brehov a Hraň, ale niekedy aj Ťud Svätuš, Pavlova, Strážneho, Stredy nad Bodrogom, Sviníc, Malého Horeša a Zemplína.

V obrate tovaru zaoberá *Sárospatak* zvláštne miesto. Mesto na rozhraní bolo riečnym prístavom, dopravným, administratívnym a kultúrnym centrom, taktiež aj dôležitým obchodným centrom v 17-18. storočí. Obyvateľstvo s privilégiami mešťanov malo rôzne remeslá, mnoho obchodníkov mesta chodilo po Maďarskej nížine. Začiatkom 19. storočia Sárospatak stratil predošlú dôležitosť, jeho jarmoky vymreli, ich úlohu – aj iné obchodné

úlohy – prebrali Miskolc, Nyíregyháza, Kiskvárda, Košice, Užhorod a Sátoraljaújhely. Treba však podotknúť, že *trh v Sárospataku* pritiahol značný obrat produktov tejto oblasti, v tamojšom obchode – popri obyvateľov obcí Tokaja a Zemplínskeho pohoria – hrali aj Medzibodrožania dôležitú úlohu.

Medzibodrožania chodili na jarmoky aj mimo územia Zemplínskej župy. Ich dôležitým jarmočným miestom bol *Užhorod* v Užskej župe, ktorého ročných osem jarmokov navštevovalo obyvateľstvo 69 zemplínskych obcí. (V podstate v skúmanej oblasti nebola ani jedna obec, ktorá by nebola navštevovala jarmok Užhorodu.) Z trhových miest mimo územia župy musíme ešte vyzdvihnúť úlohy *Kisvárdy*, hoci sa s Užhorodom porovnať nedá.

Málo vieme o charaktere týchto jarmokov, o predávanom tovare. Je jednoznačný význam obce Sátoraljaújhely v obchode s obilninami, ktoré bolo aj sprostredkovateľom – popri spomínanej Abovskej župe – aj pre Šarišskú župu. Spomenutá vzdialenosť naznačuje aj to, že jarmoky Užhorodu a Kisvárdy priťahovali najmä chovné zvieratá obcí Medzibodrožia, z vnútorných jarmokov to isté vieme aj o trhoch Zemplína.

Popri jarmokoch, ktoré sa radili podľa cyklov zhodnotenia poľnohospodárskych produktov, obyvateľstvo obcí s dobrou geografickou polohou pravidelne chodievalo na trhy so svojimi výrobkami. V tomto ohľade má dôraz Sátoraljaújhely.

V systéme výmeny tovaru Medzibodrožia sú smerodajné geografické podmienky, ktoré sa týkajú najmä cestnej siete. S reguláciou vodných tokov sa ich vnútorná štruktúra síce zmenila, ale hlavné smery vzťahov zostali zachované: popri spojovacej úlohe údolia Bodrogu a Tisy v smere zo severu na juh zostala dôležitá aj cesta, ktorá spájala Michalovce s Užhorodom. Zavedenie trianonských hraníc zosilnilo vplyv cesty z východu na západ (Streda nad Bodrogom – Čap – Mukačevo), najmä dôležitosť železničného spojenia, nová hranica však, po druhej svetovej vojne oddeľujúca republiku od Sovietskeho zväzu urobila pre vnútorné trhy hraničné mesto aj z Čiernej nad Tisou. (Prirodzene takto zanikli aj predošlé možnosti obchodu smerom na Zátisie a do Kisvárdy cez Mukačevo.)

12. Činitele vyvolávajúce zmenu a rozdiel – Podmienky pre zmenu a proti zmene (Příklad Karce a Pácinu)

Hoci premenou krajiny zanikla značná časť tých činiteľov, ktoré boli podmienkami hospodárenia a pracovnej kultúry obcí Medzibodrožia a väčšina kultúrnych vplyvov od poslednej tretiny 19. storočia tiež pôsobila smerom uniformizácie, v kultúre dedín sa dodnes dajú spoznať rozdielne črty. Ako bádateľ sa čoraz viac zahĺbi do spoznania tradičnej kultúry krajiny, postupne spoznáva tie zhodné a rozdielne znaky, ktoré životný štýl a kultúru ľudí tejto krajiny – pokladanej dlhý čas za homogénnu – robili zložitejšími. Samozrejme tieto znaky majú rôznu hodnotu v štruktúre kultúry: sú také, ktoré ovplyvnili pôsobenie značnej oblasti, a sú aj povrchné: napr. odzrkadľujú stereotypné mienky generácií obcí navzájom. (Je iná otázka, že v týchto sa môžu zachovať hoci aj dôležité črty, ktoré mali vplyv na život celého spoločenstva). V živote jednej komunity sú dávne a dlhodobé vplyvy, ktoré napomáhajú jej inakosti, a sú novšie, krátkodobé dominancie a znaky, charakteristické iba pre istú časť komunity. Je isté, že vytvorenie niektorých z nich je následkom premeny tradičného roľníckeho hospodárenia, spoločnosti a kultúry, vytvorenie ďalších sa javí ako vzťah k premene a modernizácii.

Autor začal svoj terénny výskum v roku 1986, pri ktorom sa jeho pozornosť upriamila na dve susedné obce, *Karcsu* a *Pácín*, na ich ambivalentný vzťahový systém, typický pre obce hospodáriace v spoločnom roľníckom družstve. Poľ druhu desaťročia sa tam pravidelne vracal do oboch dedín, plynutím rokov zistil, že tradičný protiklad obyvateľstva dvoch obcí, ktorý sa už zmierňuje, aj ich vzájomné ohodnotenie vyplýva z rozdielného vzťahu k tradícii a modernizácii, z odlišného tempa zmeny a jej rozdielného prijímania. Táto

kapitola práce sa snaží odkryť niektoré hlavné znaky tohto systému súvislostí, ktoré – ich výskyt alebo nedostatok – v kontexte iných obcí krajiny, taktiež vo formovaní tradičnej kultúry Medzibodrožia mohli zohrať značnú úlohu. Táto štúdia sa pohybuje v dvoch smeroch: po prvé vyratúva tie príčiny a súvislosti, ktoré diferencovali spôsob života dvoch obcí a nasmerovali ich iným smerom, po druhé skúma tie prvky kultúry, v ktorých sa tie rozdielne črty objavujú. Tieto dve veci sa neoddeľujú od seba markantne, dôsledky rozdielných príčin a ich výskyt v spôsobe života sa občas stávajú vyvoláateľmi ďalších zmien.

* Na konci štúdií je zoznam literatúry, po ňom zoznam prvého publikovania diel, nakoniec zoznam zahraničných obcí.

Tartalom

Előszó	5
Újabb adatok és szempontok a Bodrogeköz vízrendezés előtti állattartásához	7
A vízrendezés előtti Bodrogeköz földművelő gazdálkodásának néhány jellemzője	20
A változtatható és a változatlan A bodrogeközi táj átalakítása és annak hatása a hagyományos népi kultúrára	30
A tájformáló kultúra korszakai és a kultúrtáj változásai	41
A táj hasznosításának évszázadai a Bodrogeközben	46
A Latorca néprajzához	58
A paraszti igaerő és munkakultúra néhány összefüggése a Bodrogeközben	65
Lokális kőkkultúra emlékei a Felső-Bodrogeközben	71
Gyümölcstermesztés és -kereskedelem a Bodrogeközben (A Tisza-kertek hasznához)	79
A Bodrogeköz és a Bodrog mente szőlő- és borkultúrájához	93
A Bodrogeköz piackörzetének alakulásához	104
Eltérést és azonosságot kiváltó tényezők – a változás irányában és ellenében ható feltételek (Karcsa és Pácin példája)	113
Irodalom	140
A tanulmányok első megjelenési helye	153
Határon túli helységnevek	154
Národopisné štúdie z Medzibodrožia (Resümé)	156

Obsah

Predslov	5
Novšie údaje a hľadiská k chovu zvierat Medzibodrožia pred reguláciou vôd	7
Zopár črt pôdohospodárstva Medzibodrožia pred reguláciou vôd	20
Premenlivé a stále (Premena krajiny a jej vplyv na tradičnú ľudovú kultúru)	30
Obdobia krajínostvornej kultúry a zmeny kultúry krajiny	41
Storočia zúžitkovania krajiny	46
K národopisu Latorice	58
Zopár súvislostí ťažnej sily a pracovnej kultúry v Medzibodroží	65
Pamiatky miestnej kamennej kultúry	71
Pestovanie a predaj ovocia (K úžitku záhrad Tisy)	79
Ku kultúre hrozna a vína Medzibodrožia a povodia Bodrogu	93
K vývinu trhov v Medzibodroží	104
Činitele vyvolávajúce zhodu a rozdiel – Podmienky pre zmenu a proti zmene (Príklad Karcse a Pácinu)	113
Literatúra	140
Zoznam prvého publikovania diel	153
Zoznam zahraničných obcí	154